

Reana Senjković
Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture

etnologiju i
Folklore Research
Institute of
Ethnology and
Folkloristiku

Reana Senjković

IZGUBLJENO U PRIJENOSU:
POP ISKUSTVO SOC KULTURE

BIBLIOTEKA
NOVA
ETNOGRAFIJA

Zagreb 2008.

Copyright © 2008. Institut za etnologiju i folkloristiku
Zagreb, Hrvatska
Sva prava pridržana

Nakladnik
Institut za etnologiju i folkloristiku

Za nakladnika
Ivan Lozica

Recenzenti
Dr. sc. Lada Čale Feldman
Dr. sc. Renata Jambrešić Kirin

Izdavanje knjige potpomoglo je Ministarstvo znanosti,
obrazovanja i športa RH
ISBN 978-953-6020-46-1

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 660481
ISBN 978-953-6020-46-1

SADRŽAJ

UVOD	7
IZGUBLJENI U PRIJENOSU	13
O kulturalnim studijima u uvjetima vladavine ljevice	
Umjesto uvoda	13
Marksistička teorija medija	16
u raljama (nekolikih) povijesnih interpretacija	
Orwelovi kulturalni studiji	21
Političnost znanstvenoga pristupa?	26
Šušarova ostavština	30
Prema kraju: Što da se radi (s kulturalnim studijima)?	36
P.S. Antropologija i mediji	42
KULTURNE DOMINACIJE	47
O popularnoj kulturi u jugoslavenskom socijalizmu	
"Industrija kulture"	49
Prva faza	51
Deformacije i zastranjenja	55
Opijum za radnike	62
Olimpijci	70
Kontrolirani pluralizam sadržaja	75
Publika na putu do "tranzicije"	82
"Socijalni realitet"	86
Kasni pokušaji	87

TINA I JUGOSLAVENSKO DJEVOJAŠTVO	91
Ili: Jeste li čitali Angelu McRobbie?	
I	91
<i>Kôd romanse: trenutak blaženstva</i>	107
<i>Kôd osobnog života: trenuci tjeskobe</i>	118
<i>Kôd mode i ljepote: od zrcala do ormara</i>	123
<i>Pop glazba u Tini: zvijezde i poklonici</i>	128
II	133
Drugi sadržaji	133
"Etnografije"	138
III	147
"Socijalistička obvezatnost"	147
Socijalistička omladina	153
Društvo	156
Na rubu	164
Zaključak	174
KRITIČKA ANTROPOLOGIJA	187
(MEDIJA) U "TRANZICIJI"?	
Kritička antropologija (...)	187
(...) medija (...)	194
(...) u "tranziciji"?	203
Kritička antropologija (medija) u tranziciji? (još jednom)	207
LITERATURA	211

UVOD

Pojmovi *popularno* i *kultura* raspolažu, dakako, mnogim značenjima, pa poteškoće koje proizlaze iz njihove sinteze "mogu postati prilično zastrašujuće" (Hall 2003: 11). Pokušamo li *popularnu kulturu* rastretiti implikacija koje je stekla u trenutku kada se u njoj prepoznao teren na kojem se događaju politički i društveni konflikti, i u kojemu se može ostvariti politička mobilizacija, obratit ćemo se zapravo njezinu "antropološkom" značenju. U tom smislu, nesumnjivo, *popularnoj kulturi* može pripasti bilo što od *tradicijske kulture* ili *radničke kulture*, pa i zapravo "sve što su ljudi ikada (u)činili". U svojem "najuobičajenijem" značenju pojam, međutim, pripada 20. stoljeću: "Stvari se nazivaju 'popularnima' jer ih mase ljudi slušaju, kupuju, čitaju, konzumiraju" pa i, "čini se, bez ograničenja u njima uživaju". I ovdje on podrazumijeva "beskonačan popis (...) inventara", ali diferencira, uza sve posljedice koje iz toga proizlaze, proizvođače i konzumente *popularne kulture* (isto: 11 i 14). Ipak, suzi li se prostorni i vremenski, a time neminovno i politički kontekst unutar kojega valja razmotriti popularnokulturnu proizvodnju i potrošnju, suzuje se i naizgled beskonačan popis raspoloživa inventara. Pritom i nadalje ostaje pitati se što svaka od dviju "instancija" podrazumijeva pod pojmom *popularne kulture* i, poglavito, u kojim se segmentima razlikuju njihovi "popisi". Prvi je od dva popisa, onaj koji izlistava "industrija kulture", konačniji i dostupniji. Drugi, "potrošački", i posljednjih godina znanosti mnogo zanimljiviji, sastoji se od niza umreženih odjeljaka, koji nužno ne korespondiraju svojim sastavnicama i značenjima koja im se pripisuju. No, i tvrdnju o postojanju dvaju popisa važno je shvatiti samo uvjetno. Oni su, zapravo, u trajnomu dijalogu ili, preciznije, u dijalektičkomu odnosu. Stoga svaki od njih ujedno nudi (perspektivu za) uvid u onaj drugi, i korigira ga, a ta je činjenica posebno važna, pa je valja iskoristiti u istraživanjima koja, iz kojeg god razloga, ne raspolažu pogledom odozdo, ili je taj pogled

nužno krnji, iskrivljen i potencijalno zastranjuje. To je, barem u većem dijelu, bio slučaj i s mojim istraživanjem.

Ovoj je knjizi, dakle, tema popularna kultura jugoslavenskog socijalizma, i to onaj njezin aspekt koji je suvremena joj kulturologija smatrala najproblematičnijim. Iako je riječ o kulturi koja nije bila po ukusu političkoideološke elite, ona nije pripadala (inače uglavnom manje vidljivim) radikalnim kulturološkim odstupanjima od poželjnoga modela: njezina je problematičnost proizlazila poglavito iz činjenice da je "troši", i u njoj uživa, "većina ljudi". Jugoslavenske znanosti o društvu i kulturi posvetile su joj mnoge rasprave i brojna istraživanja, a za nju su se zanimala i njome su se bavila i manje stručna, ali jednako zabrinuta, javna pera.

Bibliografija onodobnih promišljanja jugoslavenske popularne kulture bogata je i, dakako, raznolika, izborom i kvalitetom teorijskih podloga, istraživačkih praksi i praktičnih rješenja, pa začuđuju danas nimalo rijetke tvrdnje inozemnih i, pogotovo, domaćih zainteresiranih istraživača o odsutnosti znanstvenoanalitičkih refleksija popularne kulture socijalističkoga razdoblja. Iz njih većinom proizlazi da je riječ o predmetu kojim se socijalističke kulturologije nisu smjele baviti, znanstvenici sa Zapada nisu mogli, a suvremeni pristupi to još nisu stigli. Posebno zanimljivo pojašnjenje za "izostanak" domaćih, "socijalističkih istraživanja", ponudio je u zborniku *Cultural Studies in Question* iz 1997. godine američki komunikolog John Downing. Po njegovu mišljenju razloge valja pripisati izostanku "eksplicitnoga opredjeljenja bilo za koji kulturalnostudijski pristup" u znanostima socijalističkih zemalja (Downing 1997: 192).

Naravno, s Downingom bi se mogla povesti duga, a vjerojatno i mukotrpna, rasprava o tome kakve on sve "kulturalnostudijske pristupe" prepoznaje kao odsutne u, na primjer, jugoslavenskoj znanosti 60-ih godina 20. stoljeća. Ipak, njegova se teza može upotrijebiti na drugačiji način, tako što će se postaviti pitanje o primjenjivosti kulturalnostudijskih teorijskih postavki u tumačenju popularne kulture u vrijeme socijalizma. Ujedno, ako pretpostavimo da svakom pokušaju razumijevanja tranzicijskih kultura nužno mora prethoditi

znanje o kulturama koje su im prethodile, postavlja se pitanje o primjenjivosti kulturalnostudijskih teorijskih postavki u tumačenju popularne kulture takozvanih tranzicijskih društava. To je pitanje postalo posebno važnim zbog sve očitije sklonosti da se analitički prijedlozi kulturalnih studija, mnogokad petrificirani svakako neželjenim, ali vjerojatno neizbježnim, ulaskom u paradigmu, do kraja ogole i multipliciraju u sve opsežnijem korpusu analiza, prije svega popularnih, tranzicijskih medija. Rane je primjere te analitičke "lakoće" zapazio i sam Stuart Hall, pa je, u broju u kojem je *Marxism Today* posebnim dodatkom najavio skup u povodu pedesetgodišnjice smrti Antonija Gramscija, naglasio značajke po kojima bi se kulturalni studiji morali razlikovati od drugih sličnih pothvata:

"Od Gramscija smo naučili razumjeti, i prakticirati, disciplinu koja se temelji na stalnoj pažnji za 'osobitosti' i promjenjivosti nacionalnokulturnoga razvoja. Upravo nas Gramscijev primjer odvrća od suviše jednostavnoga prijenosa povijesnih generalizacija iz jednoga društva ili razdoblja u drugo, a u ime "Teorije" (Hall 1987a: vi).

Ova Hallova uputa, s kojom se rado slažem, poziva na oprez od pretjeranog oduševljenja zavodljivim rješenjima kulturalnostudijskih analiza popularne kulture. One, poručuje, možda neće funkcionirati u nekom drugom prostoru i drugom vremenu. Izlaz, dakako, nije u odustanku od kulturalnostudijskih istraživanja kakva su se zamislila u Birminghamu, nego u prepoznavanju problemskih čvorišta koja su inspirirala i kulturalnostudijski znanstveni pothvat, u pažljivom omjeravanju referentnih društvenopolitičkih, kulturnih i teorijskih okružja, i u iznalasku prikladnih, posebnih pristupa. No, kada je istraživačka zadaća, kao što je slučaj s ovom knjigom, locirana u prošlosti, i to u nedavnoj prošlosti društva koje se i svojim političkim uređenjem u bitnome razlikuje od sadašnjosti iz koje se polazi u istraživanje, kontekstualizacija pristupa postaje unekoliko složenijom: sjećanje na život u socijalizmu u isti je mah olakšava i otežava. Olakšava time što nudi obilje građe i ponešto znanja o tomu kako se ona proizvodila i prisvajala. Otežava, međutim, zbog toga što se ono u međuvremenu "pročistilo", pa katkad priziva tek idealnu strukturu

socijalizma, bez obzira na vrijednosni predznak koji joj pridaje. Ovdje nije riječ samo o retroaktivnoj nostalgiji, koja navodno preplavljuje i popularnu kulturu današnjice, nego i o nimalo melankoličnim redukcijama, koje se sjećaju samo onoga u čemu se prepoznalo sjeme (političke) promjene.

Sljedeći je, i to nemalen, problem u tome kako definirati kulturno i društvenopolitičko okružje iz kojega se kreće u istraživanje, ono okružje koje usmjeruje pogled u prošlost. Uobičajeno se određuje pojmom tranzicije. Pritom je cilj tranzicije navodno jasan, iako se zapravo različito određuje s drugačijih vremenskih i prostornih "tranzicijskih" točaka, pa ga se očekuje zajedno s, primjerice, "izgradnjom demokracije", "ulaskom u Europu" ili "uspostavom slobodnoga tržišta". Niti točka s koje kreće tranzicija nije posve razaznatljiva, osim ako je se upiše u trenutak konačne kapitulacije socijalističkog društvenog poretka. Naime, ozbiljnije rasprave naslućuju da su tranzicije zemalja srednje, istočne i jugoistočne Europe otpočele s počecima urušavanja socijalističkih projekata, na primjer, s prvim očitim pokazateljima da su se socijalističke vlasti našle u situaciji u kojoj više nisu mogle biti "neprijateljske prema privatnome vlasništvu i tržištu" (Kornai 2000: 29). Po tomu bi se prvi znakovi prijelaza na prostoru bivše Jugoslavije morali početi tražiti u kasnim 50-ima, pa i kada je riječ o uvođenju tržišnih načela u prostor proizvodnje popularne kulture i njezina posredovanja.¹

Naravno, iz takva se pogleda postavlja pitanje o tomu koliko je opravdana upotreba pojma *tranzicije*, jer se dijakronijskim klizanjem, naposljetku, dokida točka polaska. Uz to valja primijetiti da pojam *tranzicije* počesto podrazumijeva vrijednosne ocjene polazišnoga političkog sustava i to iz perspektive sustava koji bi imao biti odredišni, pa na taj način razotkriva svoj evolucionistički značenjski aspekt, nimalo poželjan u motrištu takozvanih kritičkih znanosti o kulturi.

---

¹ Slavoj Žižek, *Nedjeljom u 2*, HTV1, 4. veljače 2007.

Napokon, pokušaj odgovora na pitanje o tomu koliko su kulturalnostudijske teorijske postavke primjenjive u tumačenju popularne kulture socijalističke Jugoslavije pretpostavlja i donekle jasnu sliku o onodobnim praksama kulturne dominacije. I ovdje su okolnosti bile ponešto kompliciranije nego u Hallovoj Britaniji: premda su jugoslavenski komunisti bili u poziciji da ostvare kulturnu dominaciju, njihovi učinci u prostoru popularne kulture ne samo što nisu bili sve-moćni ni sveobuhvatni, nego – kako ispada – jedva da su bili ikakvi (usp. Hall 2003: 13). Moglo bi se, doduše, posumnjati da je i takva "problematična" popularna kultura bila dijelom socijalističkoga samoobnavljanja, "kada se ne bi činilo da je baš ona bila plugom koji je zaorao u polje društva (...) i pomogao (...) da dođe do promjene".

Danas, u vrijeme "masovne ekspanzije kulturalnih studija kao područja istraživanja" (McEachern 1998: 251), kulturalnostudijska vizura prvi je i nezaobilazan izbor i u istraživačkim iskoracima (povracima) u prošlost popularne kulture. Ujedno, ta će vizura, koja se bila oblikovala na pretpostavci da je popularna kultura važna zato što bi u njezinu okrilju moglo doći do "stvaranja socijalizma" (usp. Hall 2003: 21), ponuditi odgovore o manjkavostima jugoslavenskih kulturoloških promišljanja, a u dijalogu će se s tim promišljanjima i sama okoristiti. Dakako, morat će poći od pretpostavke koju je svoje-vremeno Stuart Hall bio namijenio suvremenim mu tumačenjima Gramscija (ovdje u parafrazi):

"Ne tvrdim da, na neki jednostavan način, kulturalni studiji 'imaju odgovore' ili 'drže ključeve' naših trenutnih teškoća. Vjerujem da mi moramo 'misliti' naše probleme na kulturalnostudijski način (...). Mi ne smijemo *upotrijebiti* [primjerice] Halla (...) kao starozavjetnog proroka koji će nam, u pravom trenutku, ponuditi utješan i prikladan citat. Mi ne možemo istrgnuti britanske kulturalne studije iz posebne i jedinstvene političke formacije, otposlati ih na jug Europe i zamoliti da za nas riješe naše probleme: posebno zbog toga što njihovi najbolji radovi redovno odbijaju taj jednostavni transfer generalizacija iz jedne situacije, nacije ili razdoblja na drugu" (usp. Hall 1987b: 16).

Isto vrijedi i za istraživanja suvremene popularne kulture.

IZGUBLJENI U PRIJENOSU

O kulturalnim studijima u uvjetima vladavine ljevice

Umjesto uvoda

U jeftinim tjednicima koje kupuju, britanski dječaci zapravo dobivaju ono što žele, ali "umotano u iluzije koje njihovi budući poslodavci smatraju za njih prikladnima".² To je zaključio George Orwell na temelju analize deset tjednika iz ponude malih novinarnica koje su se tih 30-ih godina 20. stoljeća nalazile "u svakoj siromašnoj četvrti bilo kojeg velikog grada". Pokušao je zamisliti ljevičarski pandan tome tisku:

"Na prvi pogled takva ideja jedino izaziva laganu mučninu. Tako je strašno jednostavno zamisliti kako bi mogli izgledati ljevičarski dječaćki tjednici, kad bi postojali. Sjećam se jednog optimista koji je 1920. ili 1921. dijelio komunističke pamflete dječacima u javnim školama. Pamflet koji je došao do mene bio je u obliku *pitivanja i odgovora*: 'P: Može li dječak komunist biti dječak izviđač, družo? / O: Ne, družo. / P: Zašto, družo? / O: Zbog toga, družo, što dječak izviđač mora salutirati britanskoj zastavi, koja je simbol tiranije i ugnjetavanja!/'

Sada pretpostavimo da u ovom trenutku netko pokrene ljevičarski časopis namijenjen isključivo dječacima u dobi između 12 i 14 godina. Ne sugeriram to da bi njegov sadržaj bio jednak sadržaju pamfleta koji sam citirao, ali sumnja li itko da bi bio *nalik* njemu? Neizbježno, takav bi se časopis sastojao od dosadnih uzdizanja, ili bi bio pod komunističkim utjecajem i posvećen dodvoravanju Sovjetskoj Rusiji; u oba sluča-

---

² Prva verzija teksta objavljena je u zborniku *Devijacije i promašaji. Etnografija domaćeg socijalizma* (2006; Čale Feldman, Lada i Ines Prica [ur.], Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Biblioteka Nova etnografija): 25-52; te u *Gazeta Internacia de Antropologio* 1 (1): 73-91, na http://antropologia.umh.es/GIA/Index_revista/Volumen_1/Vol_01_1.htm.

ja ni jedan ga normalan dječak ne bi niti pogledao" (Orwell 1988 [1939/1940]: 201).³

Ipak, "ne postoji jasan razlog zbog kojeg bi svaka avanturistička priča nužno bila temeljito začinjena snobizmom i bijednim domoljubljem", i o tomu bi valjalo dobro razmisliti. Tjednici koje čitaju dječaci morali bi se prepoznati kao važno sredstvo socijalističke borbe jer, primijetio je Orwell, oni su mnogima od njih "prva lektira", štivo koje će ponijeti "kroz život kao imaginativnu pozadinu". Sjetio se nekih uspjelih primjera iz vremena Španjolskog građanskog rata:

"Ako bi, primjerice, priča pričala o tomu kako policija progoni anarhiste po planinama, njezino bi motrište bilo iz pozicije anarhista, a ne policije. Još je bliži primjer sovjetskog filma *Čapajev*, koji se mnogo puta prikazivao u Londonu. Tehnički, prema standardima vremena u kojem je raden, *Čapajev* je prvorazredan film, ali mentalno, unatoč nepoznatoj ruskoj pozadini, nije naročito udaljen od Hollywooda (...): prisutne su sve uobičajena parafernalije – nevjerojatne junačke bitke, bijeg u posljednjem trenutku, pucnjava s galopirajućih konja, ljubavni interesi i komička olakšanja. Film je zapravo sasvim običan, samo što je njegova tendencija 'lijeva'. U hollywoodskom filmu o ruskom građanskom ratu Bijeli bi vjerojatno bili anđeli, a Crveni đavoli. U ruskoj verziji Crveni su anđeli, a Bijeli đavoli. I to je laž ali – gledajući daleko unaprijed – manje štetna laž" (isto: 202-203).

Dok je pisao svoj prijedlog za popularni tisak koji će odgovoriti potrebi obična čovjeka da u slobodno vrijeme odagna dosadu, ali i potrebi političke ljevice da propagira svoju sliku svijeta, George Orwell je imao pred očima primjere – samoubojstva najangažiranijeg pjesnika sovjetske revolucije, Vladimira Majakovskog, ugušenog poleta revolucionarne inteligencije i stvaralačke avangarde, osnivanja jedinstvenog Saveza sovjetskih umjetnika i promocije socijalističkog rea-

---

³ Riječ je o članku naslova "Boys' Weeklies", koji je Orwell objavio 1940. godine u časopisu *Horizon*, a potom i u pet zbirki eseja: *Inside the Whale and Other Essays* (London, 1940); *Critical Essays* (London, 1946; američko izdanje: *Dickens, Dali and Others. Studies in Popular Culture*, New York, 1946); *A Collection of Essays* (New York, 1954); *Selected Essays* (London, 1957) i *Collected Essays* (London, 1961).

lizma, zbiljskoga pandana zapadnjačkoj masovnoj kulturi (usp. Horvat-Pintarić 1979: 15-23). Samo pet godina nakon toga, po završetku Drugog svjetskog rata, nove, socijalističke vlasti u zemljama srednjoistočne i jugoistočne Europe morale su odlučiti o vlastitim vizijama *kulture*.

Doista, ako je suditi po domaćem primjeru, nadomještanje *gradanske*, pa i *tradicijske* kulture, *stvarnom kulturom masa* bilo je jednim od najvažnijih projekata socijalističke vlasti u drugoj polovici prošloga stoljeća. Već početkom 60-ih Josip Broz je upro prstom u "destruktivno djelovanje" nekih časopisa i raznih članaka, koji su, kako je tvrdio, "trovali omladinu (...) stranom dekadentnom umjetnošću i literaturom", pa su "neki (...) već bili počeli da govore da su komunisti odigrali svoju ulogu" (*Drug Tito o kulturi* 1963: 2, 5 i 8). I u svojoj novogodišnjoj poruci, prije nego što je svim radnim ljudima, narodima i narodnostima SFRJ poželio sretnu 1963. godinu, primijetio je da "stanje u našem kulturnom i moralnopolitičkom životu nije onakvo kakvo bismo željeli da bude", da tu "ima mnogočega tuđeg, nespojivog sa našom socijalističkom etikom, nečeg što pokušava da sa linije koju je odredila naša revolucija skrene tok našeg razvoja u drugom pravcu". Protiv dekadentnih pojava, istaknuo je, treba se boriti, "ali ne uvijek administrativno već političkim radom. To je zadatak čitavog našeg društva. To je zadatak Socijalističkog saveza, to je zadatak Saveza komunista. To je naročito zadatak omladinskih i drugih organizacija u okviru Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije" (isto: 6). Nakon što je "drug Tito otvorio perspektivu i jasno ukazao na zadatke", kada je "odgovornima oprao uši i kosu", sastalo se Centralno vijeće Saveza sindikata Jugoslavije da bi "razmotrilo problematiku kulturnog života" (Jamnik 1963: 305 i Vukmanović 1963: 307), Savez novinara Jugoslavije je održao "redovnu međukongresnu konferenciju" i posvetio je "nekim idejnim problemima našeg novinarstva", sastali su se i različiti republički odbori i kulturno-prosvjetne zajednice da bi promislili "neka pitanja izdavačke politike u oblasti zabavne literature, zabavno-revijalne štampe i zabavno-muzičke literature" (*Zabavna literatura i šund* 1963:

609)... Kultura "koja savremenom čoveku pomaže da se odmori od svakodnevnih napora" (Vukmanović 1963: 309) ostala je važnom temom političkih sastanaka ali i znanstvenih, a prije svega socioloških istraživanja i promišljanja sve do kraja 80-ih, kada je socijalistička vlast priznala kapitulaciju i u "sferi *Idejne borbe u kulturi i umjetnosti*", pa bi bilo potpuno netočno utvrditi nereflektiranost popularne (masovne) kulture (domaćeg) socijalizma. No, čitaju li se danas, pogotovo iz interesa koje podrazumijeva kulturalnostudijska vizura, "materijali" mnogih tematskih plenuma, kongresa i tribina ili znanstveni radovi koje je objavljivala jugoslavenska kulturološka periodika, valja primijetiti da domaća popularna kultura u socijalizmu nije stekla pravo da se o njoj raspravlja kao o kodiranim porukama s kojima će radnička klasa, umjesto nijema pristajanja, pregovarati ili im eventualno "herojski" oponirati.

Marksistička teorija medija u raljama (nekolikh) povijesnih interpretacija

Razlozi za "jednodimenzionalno" razumijevanje popularne kulture u socijalizmu svakako nadilaze jednostavna kulturalnostudijska rješenja koja će razotkriti nemoć domaće znanosti da popularnu kulturu razumije, pa opiše kao prostor podrivanja dominantnog kulturnog diskursa, ili barem kao prostor *pregovaranja o značenjima*. Jedan bi se među mogućim odgovorima mogao ispisati na tragu programskoga članka "Sastavnice teorije medija" Hansa Magnusa Enzensbergera. Iako Enzensbergerovu tvrdnju o nepostojanju marksističke teorije medija zapravo treba čitati kao ocjenu nesposobnosti europske ljevice da na primjeren način i za vlastite ciljeve upotrijebi suvremene komunikacijske medije,⁴ u obrazloženju te ocjene ocrtavaju se neki

---

⁴ Usp. tvrdnju Zage Pešić-Golubović: "Ocjenujući 'masovnu kulturu' kao pseudo-kulturu ne znači da propagiramo vraćanje na 'elitnu kulturu', zatvorenu u uzak krug poznavalaca u okviru najviših slojeva. Naprotiv, zalažemo se za otkrivanje svih mogućnosti koje nam stoje na raspolaganju da bismo pravu kulturu

od ključnih prijevora kojima je europska lijeva inteligencija tražila odgovor na Mađarsku revoluciju i događanja koja su je slijedila na istoku, ali i zapadu kontinenta. Riječ je, prije svega, o optužbi kojom se "lijeva kritika" opisala kao "kulturno arhaična" i "esencijalno defetistička" (Enzensberger 2000 [1970]: 72-73).

Europska je Nova ljevica 60-ih godina, tvrdio je Enzensberger, reducirala svoje promišljanje medija tek na jedan koncept, koncept manipulacije, "orvelijansku fantaziju (...) industrije svijesti". Defetizam koji je proistekao iz ograničenosti takve perspektive – iako, "objektivno gledajući, (...) korespondira s potpuno ispravnom uvjerenosti u to da se ona sredstva proizvodnje koja su od odlučujuće važnosti nalaze u neprijateljskim rukama" – upućuje na "svojevrsnu impotenciju" koja onemogućuje da se nadide kritički napad na postojeće vlasničke odnose.

Nesigurnu i kolebljivu, (zapadno)europsku ljevicu opterećuju "građanski strahovi", a strah od "masa" ovdje nije na posljednjem mjestu. Štoviše, ona se čeznutljivo obazire unatrag, prema predindustrijskim vremenima, pa ih za potrebe svoje vizije budućnosti odijeva "u progresivnu odjeću"! Nije stoga "nikakvo čudo što još nije proizvela analizu modela manipulacije u zemljama kojima vladaju socijalistički režimi", a gdje je "stara građanska kultura, iako velikim dijelom zakrabiljena i izopačena, ostala (...) strukturno netaknuta i takva nastavlja vladati" (isto: 70, 72-73 i 75).

Enzensberger svoju kritiku nije usmjerio tek prema široko označenoj meti Nove ljevice: neke je među impotentnima naveo poimence: Horkheimera i Adorna, na primjer, koji se nisu lišili nostalgije koja se "prilijepila za rane građanske medije". Lukács je zbog potrage

---

približili narodu. Svakako da su u tom smislu već odigrala određenu ulogu sredstva masovnih komunikacija, ali ne dovoljnu. Zato treba kritički ispitati njihove programe i sadržaje, i da bismo jasno definisali funkciju tehnike u oblasti kulture, moramo tehniku – kao sredstvo komunikacije – postaviti na mesto koje joj odgovara. To jest, u ulogu sredstva koje treba da ispunjava ciljeve socijalističkog društva u oblasti kulture" (Pešić-Golubović 1969: 1316). Usp. i Suvar 1975: 330.

za "jednostavnom i prirodnom harmonijom i ljepotom stare kulture – kulture u pravom, doslovnom smislu riječi" – prošao još i mnogo gore.⁵ Takva, prestrašena, apatična, i nostalgичna, ljevica je propustila priliku za medijsku akciju u zapadnim industrijaliziranim zemljama, a taj je propust stvorio vakuum u koji je potekla struja nemarksističkih hipoteza i praksi: "Od *Kabarea Voltaire* do *Tvornice* Andya Warhola, od komedija nijemoga filma do Beatlesa, od prvih crtača stripova do današnjih menadžera *Undergrounda*, apolitični su učinili mnogo veći napredak u korištenju medija no bilo koja ljevičarska skupina" (isto: 83-84).

Iako je ovaj svoj tekst objavio u časopisu *New Left Review* (br. 64, 1970: 13-36), britanske kulturalne studije, na čelu s Raymondom Williamsom, Enzensberger nije ni spomenuo.⁶ Jesu li mu se tada, na samome početku 70-ih, "društveni uspjesi intelektualnog pothvata čije je jedino jedinstvo bilo u predanosti njegovih pristaša progresivnoj društvenoj promjeni"⁷ učinili nevrijednima razmatranja, ili je pak i kulturalnostudijski pothvat, još na svojim počecima i neokrnjen neprincipijelnostima koje će ga kasnije pokolebati, ocijenio beznadno defetističkim?⁸ U prilog potonje pretpostavke ide čitanje

---

⁵ Jedinim je primjereno usmjerenim marksističkim promišljanjem medija nazvao ono Waltera Benjamina i, na njegovu tragu, Bertolta Brechta (isto: 83).

⁶ *New Left Review*, koji se utemeljio 1960. godine fuzijom časopisa *New Reasoner* i *Universities and Left Review*, i danas se smatra ključnom periodičkom tiskovinom međunarodne ljevice. Prvim mu je urednikom bio Stuart Hall, a jedan među pokretačima i autor brojnih priloga bio je Raymond Williams.

⁷ Citat iz: Hartley 1991: bez paginacije.

⁸ Radi li se o međuljevičarskim prijedporima, Enzensbergerovu je kritiku zanimljivo omjeriti s nešto kasnijom Hallovom: "Ljevica u svojoj organiziranoj, laburističkoj formi, kao da nema ni najpovršniju koncepciju o tomu što sa sobom nosi oblikovanje novoga historijskog projekta. Ona ne razumije nužno kontradiktornu prirodu ljudskih subjekata, društvenih identiteta. Ona politiku ne razumije kao proizvodnju. Ona ne vidi da je moguće povezati se s običnim osjećajima i iskustvima koje ljudi imaju u svojoj svakodnevnici, a ipak ih artikulirati na progresivan način, koji stremlje naprednijem, modernijem obliku društvene svijesti" (Hall 1987b: 21).

Hall je, međutim, za razliku od Enzensbergera, s marksistima dijelio samo "zanimanje za problem, a ne (...) teoriju, pa čak ni (...) problematiku" (Hall 2006: 113). Enzensberger je pak zadržao "općenitu formu marksističke analize

uvodnoga odlomka Williamsova eseja "Culture is Ordinary" iz 1958. godine, kakvo je u "Predavanju Raymond Williamsu u počast" predložio novinar i kritičar Christopher Hitchens.⁹ Za Hitchensa taj je tekst "dosljedno autobiografski i dokazuje snažnu i uvjerenu ukorijenjenost u postojbinu i obitelj", a autorov se pogled u budućnost temelji na nostalgичnim evokacijama okruţja u koje bi se "vidljivo upisalo dvadeset stoljeća tegobne radničke povijesti, ali povijesti koja je, zauzvrat, ljudima koji rade vlastitim rukama podarila moć" (Hitchens 1999: 7; Williams, prema Hitchens 1999: 7). No, ako to Hitchensovo zapaţanje ide na ruku Enzensbergerovim optuţbama Nove ljevice, dvojica se autora neće sloţiti u ocjeni Williamsova "kontroverzna" suvremenika: dok je, naime, Enzensberger Orwella u samo dvije rećenice smjestio među one čija promišljanja medija pripadaju prošlosti, Hitchens se u cijelosti posvetio obrani njegova lika i djela, a u srazu s onim u čiju je čast održao predavanje. I ne samo to: Hitchens je toliko oštro napao Williamsa da je Colin MacCabe morao napisati pogovor objavljenj verziji predavanja, iako i sam priznajući da "nema dvojbe da je Orwell bio Raymondova slaba točka" (MacCabe, pogovor u Hitchens 1999: 21).

O toj Williamsovoj slabosti svjedoče i njegovi trajni povraci Orwellu – u knjigama *Culture and Society* iz 1963, *Orwell* iz 1971, *George Orwell: A Collection of Critical Essays* (ur.) iz 1974. ili *Politics and Letters: Interviews with New Left Review* iz 1979. – ali i tekstovi drugih autora poput, primjerice, eseja "The English Obser-

---

(dijalektičko proturječje između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa)", ali je prihvatio misao da je "klasična" definicija proizvodnih snaga ograničena", pa je proširio svoju analizu "u smislu proizvodnih snaga koje bi obuhvatile cijelo slijepo polje značenja i komunikacije". Njegova pretpostavka, dakle, "u najboljem slučaju (...) tek nadoknađuje golemo zakašnjenje klasične marksističke teorije" (Baudrillard 2001: 26-27).

⁹ Riječ je o predavanju "George Orwell and Raymond Williams" koje je Hitchens održao u svibnju 1999. godine. Tri godine kasnije objavio je i knjigu naslova *Why Orwell Matters* (New York: Basic Books, 2002) da bi ponovo, kako stoji na prednjoj unutrašnjoj stranici ovitka, "briljantno ekshumirao pogrešno protumačena heroja".

ver: Orwell, Englishness and Empire" Stephen Woodhamsa. Kao i Hitchens, taj je autor (čija se kompetencija sugovornika otkriva i u nedavno objavljenoj knjizi *History in the Making*: Raymond Williams, Edward Thompson and Radical Intellectuals: 1936-1956)¹⁰ izmjerio Orwellovo mjesto u svijetu britanske Nove ljevice prema Williamsovu komentaru:

"U Britaniji 50-ih duž svake ceste kojom kreneš Orwellova figura kao da čeka. Ako nastojiš razviti novu vrstu analize popularne kulture, ondje je Orwell; želiš li izvijestiti o radu ili o običnome životu, ondje je Orwell; ako si se poduhvatio bilo koje vrste rasprave o socijalizmu, ondje je već ogromna napuhana statua Orwella koja te upozorava da odstupaš. Sve do kasnih 60-ih politički su uvodnici u novinama redovno sadržavali upute za mlade socijaliste da čitaju svojeg Orwella kako bi vidjeli kamo sve to vodi" (Williams 1979: 384; Hitchens 1999: 16-17; Woodhams 2002).

Doista, Orwellove "distopijske projekcije", prije svega u romanima *Životinjska farma* i *1984*, danas ne uzbuđuju ljevičarske duhove ništa manje nego što su to činile prije pola stoljeća. Iz krila se kulturalnih studija tim raspravama pridružio i Douglas Kellner, iako ne da bi, poput mnogih, proglasio Orwella nedosljednim socijalistom ili čak protuljevičarskim doušnikom,¹¹ nego da bi njegovo viđenje i kritiku totalitarnih društava usporedio s onima Herberta Marcusea, upozorivši ipak na to da "političke mislioce valja čitati povijesno i kontekstualno". U *1984*, Orwell je, ustvrdit će Kellner, "precizno anticipirao središnje mjesto koje će televizor zauzeti u domovima, pa i upo-

---

¹⁰ London: Merlin Press, 2001.

¹¹ Te se optužbe nerijetko opravdavaju krunskim dokazom Orwellova antikomunizma: time što je, navodno, na smrtnoj postelji i za potrebe britanske obavještajne službe prokazao tridesetosmero "kriptokomunista", pa tako i sam postao Velikim bratom. Vidi primjerice: Norton-Taylor, Richard i Seumas Milne: "Orwell Offered Writers' Blacklist to Anti-Soviet Propaganda Unit", *The (London) Guardian*, 11. srpnja 1996. Na: <http://www.writing.upenn.edu/~afilreis/50s/orwell-informer.html> [21. srpnja 2005]; Garton Ash, Timothy: "Orwell's List", *The New York Review of Books* 50/14, 25. rujna 2003. Na: <http://www.nybooks.com/articles/16550> [21. srpnja 2005].

trebu tada najrazvijenijega komunikacijskog medija kao instrumenta indoktrinacije i društvene kontrole". Unatoč tomu, zamjerit će mu što nije, poput Marcusea, "vjerovao da [ljudska] priroda, sjećanje i estetska dimenzija osiguravaju standarde, norme i vizije koje donose energiju, koje je moguće upotrijebiti u kritici i transformaciji suvremenih opresivnih uvjeta". Dapače, Kellner je Orwellu predbacio isto ono zbog čega se Enzensberger okomio na Lukácsa, a Hitchens ne bez zluрадosti potcrtao u Williamsa: "određeni (...) konzervativizam", koji se ogleda u poticanju "čežnje za onim što je bilo, umjesto (...) vizije boljeg i drugačijeg života u budućnosti" (Kellner 1990: 4).

Orwellovi kulturalni studiji

Na stranu pitanja o tomu je li ljevica u drugoj polovici prošloga stoljeća ponudila upotrebljivu teoriju medija, ako ju je uopće ponudila. Na stranu i razmišljanja o tomu koji su među tada prominentnim intelektualcima bili pravi komunisti, a koji pak nisu. Na tragu "praznoga mjesta" promišljanja i problematizacije socijalističkih popularnih kultura, a u svjetlu Orwellova prijedloga iz 1940, moglo bi se radije ustvrditi da je Orwellov doprinos kulturalnim studijima mogao biti itekako velik, jednako 60-ih ili 90-ih godina. Štoviše, njegovi bi se eseji o britanskoj popularnoj kulturi s početka stoljeća – oni koje je Raymond Williams samo zabilježio u opasci o "novim vrstama analize popularne kulture", a Enzensberger previdio u svomu apelu za novo lijevo razumijevanje i upotrebu komunikacijskih medija – morali prepoznati kao "kulturalni studiji prije kulturalnih studija" (MacCarty 1969; Hitchens 1999; Eagleton 2003).¹²

Ovdje bi na prvome mjestu bio baš "Boys' Weeklies", koji u ponudi malih novinarnica otkriva "najbolju dostupnu indikaciju onoga

---

¹² Usporedi primjerice "The Art of Donald McGill", *Horizon*, veljača 1942; "Raffles and Miss Blandish", *Horizon*, listopad 1944.

što mnoštvo Engleza doista osjeća i misli": jeftine listove koji postoje samo zato što postoji "potražnja za njima, pa odražavaju sklonosti svojih čitatelja, onako kako to ni u kojem slučaju ne mogu veliki nacionalni dnevni listovi s nakladom u milijunima primjeraka". Kako dakle izgleda Orwellova pionirska analiza predmeta koji je tek imao postati kulturalnostudijskim? Iz "gotovo nevjerojatno" brojne i raznolike ponude takvih jeftinih tiskovina, izdvojio je one koje su kupovali dječaci u dobi od 12 do 14 godina, ali su ih čitali i drugi, stariji. Prepoznao je stožerne teme priča koje su se objavljivale u nastavcima, potom i njihove uzore, tipove zapleta i u pričama ugrađene nacionalne ili druge stereotipe, a u tom smislu i stereotipizaciju likova; usporedio je "mentalni svijet" tih priča sa svojim viđenjem tadašnje britanske društvene i političke stvarnosti, pa i s "mentalnim svijetom" koji su nudili slični listovi u Engleskoj ili Americi; upro je prstom u tabuizirane teme i razotkrio važnost i zadaću naslovnica ili drugih ilustracija, propagandnih oglasa, ali i literarnog stila i jezika.

Te su priče, ocijenio je Orwell, zapravo "savršeno promišljeno pobuđivanje sanjarija o bogatstvu": ovdje radničkoj klasi nema mjesta, osim u epizodnome izrugivanju (smiješni likovi) ili difamiranju (avanturisti i drugi polunegativci). Ako ciljane točke identifikacije nisu različiti svemoćni likovi poput *G-mana*, vojnika Legije stranaca, neke varijante Tarzana ili istraživača tropskih prašuma, onda je "mentalni svijet" tih priča, u Orwellovoj interpretaciji, otprilike ovaj:

"Godina je 1910. ili 1940, ali to nije važno. Polaznik si škole Greyfriars, dječak rumenih obraza u svojoj četrnaestoj, odjeven u modernu i po mjeri sašivenu odjeću, sjedaš za šalicu čaja u svojoj radnoj sobi (...) nakon uzbudljive nogometne utakmice u kojoj je tvoja ekipa pobijedila neobičnim pogotkom u posljednjih pola minute. U sobi je ugodna vatra, a vani fijuče vjetar (...). Kralj je na prijestolju i funta vrijedi funtu. S druge strane Kanala, u Europi, smiješni stranci blebeću i mašu rukama (...). Sve je sigurno, solidno i neupitno. Sve će takvim ostati zauvijek" (Orwell 1988 [1939/1940]: 189-190).

Razmišljanje o britanskim tjednicima *Gem*, *Magnet*, *Modern Boy*, *Triumph*, *Champion*, *Wizard*, *Rover*, *Skipper*, *Hotspur* i *Adventure*,

kakvo je Orwell ponudio svojim čitateljima, vjerojatno i nije imalo biti pozivom za otvaranje novog prostora znanstvenoanalitičkih interesa. Unatoč tomu – pa i unatoč nadasve intrigantnoj činjenici da su prominentna imena kulturalnih studija zažmirila pred ovim, koliko god skromnim predhodništvom,¹³ a istovremeno se na svaki način obilno obrušila na ideološku nepodobnost Orwellovih distopija – nemoguće je previdjeti iznenađujuće veliku podudarnost proceduralnog modela Orwellove analize s modelom analitičkoga postupka kojim se potkraj 70-ih, razotkrivajući "ideologiju adolescentske femininosti" u časopisu *Jackie* poslužila Angela McRobbie. McRobbie je odabrala *Jackie* zbog "njegova velikog uspjeha kao tjednika", prišla mu je kao "sustavu poruka, označujućem sustavu i nositelju određene ideologije, ideologije koja se bavi konstrukcijom tinejdžerske ženskosti". I ona raspravlja o središnjim temama (slikovnih) priča,

---

¹³ Valja spomenuti da Richard Hoggart u svojoj knjizi *The Uses of Literacy* iz 1957. godine nije krio činjenicu da su ga Orwellovi članci o popularnoj kulturi inspirirali u pisanju potpoglavlja pod naslovom "Sex-and-Violence-Novels": "Čitatelji 'Raffles and Miss Blandish' Georga Orwella (*Critical Essays*, Secker, 1946) primijetiti će ovdje posvuda dug prema njemu" (Hoggart 1959: 298). U svojem izlaganju na skupu *The Uses of Richard Hoggart* David Lodge, umirovljeni profesor sa Sveučilišta u Birminghamu, prisjetio se toga duga: "Richard Hoggart, generaciju mladi od Orwella, uveo je njegov kritički duh i stil u akademski diskurs. Postoji echo [Orwellove rasprave] *The Road to Wigan Pier* u, na primjer, autobiografskim i opisnim odlomcima o životu u sirotinjskim predgrađima Leedsa u knjizi *The Uses of Literacy*. Naravno, Orwell je bio autsajder, čovjek iz 'niže više srednje klase' (kako je sebe duhovito opisao), stari stanovnik gradića Eton, koji je za sebe svjesno konstruirao određeni klasni identitet da bi istražio živote ljudi radničke klase u vrijeme depresije, dok je Richard pisao na temelju sjećanja i vlastita iskustva, s distance ili visine do koje je dospio obrazovanjem. Svojim zanimanjem za komercijalizaciju i amerikanizaciju popularne kulture svoju je poziciju učinio manje relaksiranom, više kritičkom od Orwellove. Ali sličnost i kontinuitet su prisutni" (Lodge 2007: 33).

Razložno je pretpostaviti da se birminghamskoj "školi" nije svidio Orwellov pogled na "konzumente" popularnih tiskovina. Za njega, naime, kao da je ljudskoj većini doista bilo stalo samo do toga da štivo bude atraktivno, bez obzira na "ideologiju" koju zastupa. Čitamo li ga na taj način, u njegovim ćemo "konzumentima" prepoznati "kulturalne papke", a njega samoga ćemo razotkriti kao autora koji je kritizirao jedan oblik "masovne manipulacije" da bi zastupao drugi, podobniji. Uostalom, "predodžba o ljudima kao o potpuno pasivnoj, izvanjskoj sili duboko je nesocijalistički pogled na stvar" (Hall 2003: 12).

njihovu stilu i jeziku, tipu i vrstama zapleta, stereotipizaciji likova i situacija, središnjim porukama ili o tabuiziranim temama. I njezina je analiza, to priznaje u zaključku, "jednostrana", prije svega zato što se ne temelji na etnografiji publike. Odlučila se za pristup koji pretpostavlja mogućnost "subverzije" u dekodiranju medijskoga teksta, iako ne onako kako se, tada već uobičajeno, pristupalo subkulturnim odgovorima ponudi dominantne kulture: "Nedvojbena, djevojke upotrebljavaju [*Jackie*] kao sredstvo kojim signaliziraju svoju dosadu i nezadovoljstvo u školi, primjerice". "*Jackie* zauzima", kako sugerira McRobbie, "sferu osobnog ili privatnog, koju Gramsci naziva 'civilnim društvom'", a taj je prostor "razmjerno slobodan od izravnog državnog upletanja. Posljedično, njega se razumije kao poprište 'slobode', 'slobodnoga izbora' i 'slobodnoga vremena'" (McRobbie 1991 [1978]: 81-82, 86 i 132).

Na prvim stranicama rada, dok je još razmišljala o mogućim pristupima temi *Jackie*, McRobbie se sjetila i Orwellova "Boys' Weeklies". Spomenula ga je, međutim, samo zato da bi ga odbacila, kao primjer neprihvatljive teze o konspiraciji, koja "vidi masovnu kulturu kao napoj za mase, kao rezultat zavjere vladajuće klase čiji je cilj održati radničke klase poslušnima i podređenima", kao nešto "bezbrijedno i manipulativno" (isto: 85). McRobbie je Orwellov pristup nazvala ahistoričnim, jer ne locira "djelovanje različitih aparata unutar društvenih tvorbi (politike, medija, zakona, obrazovanja, obitelji) od kojih je svaka relativno autonomna (...)", ali je propustila zapaziti "ahistoričnost" vlastita semiološkog pristupa (Strinati 1995: 209). Svoju je kritiku, poput mnogih drugih suradnika Centra za suvremena kulturalna istraživanja (CCCS) tih godina, izgradila na tekovinama ideja Antonija Gramscija, no protuhegemonijski i pregovarački potencijal podređenih kultura, koji su britanski kulturalni studiji razotkrili i opisali prema Gramscijevu modelu hegemonije i podređenosti, a najprije i najdalekosežnije u kanonskome tekstu "Encoding/Decoding" Stuarta Halla, u raspravu se Angele McRobbie upisao tek kao stečeno znanje, kao moguća, ali u interpretaciji djevojačkog časopisa ne naročito upotrebljiva pretpostavka (McRobbie

1991 [1978]: 86). Možda to i nije najmanji među razlozima zbog kojih se njezin zaključak unekoliko odvojio od koncepta "pregovaranja o značenjima" i približio Orwellovu videnju masovne kulture: "Uzmemo li u obzir sve ostale stvari i iskustva, za koje vjerujemo da su utjecali na nas, ne smijemo biti previše nagli i zanemariti *Jackie* kao 'smiješnu i bezopasnu besmislicu'. Njezin je uspjeh određen vlastitim upamćenim statusom u krajobrazu adolescentske femininosti" (isto: 132).

Danas, kad čitamo Angelu McRobbie s tek nešto manje vremenske udaljenosti od one iz koje je ona čitala Orwella, pa raspolažemo i poznavanjem rukavaca koji su potekli iz kulturalnostudijske matice nakon objave teze da dekodiranja medijskih poruka nužno ne proizlaze iz njihova kodiranja, nećemo joj zamjeriti zaključni nagovještaj da bi "masovna kultura" ipak mogla biti "napoj za mase", ili ćemo prema njemu pokazati više blagonaklonosti nego što ju je McRobbie bila pokazala prema Orwellovoj "tezi konspiracije". Svjedoci smo, naime, žestokih prijepora zbog "zastranjenja" proizašlih iz nastojanja da se artikuliraju složeni međuodnosi dominantne ideološke reprodukcije i kreativnih/življenih kulturalnih oblika. Kontroverzije tih međuodnosa mnogogdje su postale važnijima od prilagodbi, pa se medijski "proizvodi" više ne razumijevaju samo kao sredstvo za prakticiranje kulturalne dominacije, nego i kao "materijal" koji osnažuje običnu ljudsku svakodnevicu. To je, primijetio je svojevremeno i Stuart Hall, "herojska, ali ne i pretjerano uvjerljiva alternativa" (Hall 2003).¹⁴

---

¹⁴ Naime, Hallov je tekst "Encoding and Decoding in the Television Discourse" (1980 [1973]), uz *L'invention du quotidien. Tome 1, Arts de faire* (1980) Michela de Certeaua, inspirirao kasnija optimistična tumačenja medija, pa će ovaj autor u članku "Bilješke uz dekonstruiranje 'popularnog'" odbaciti, kao nepouzdanu, strategije "radikalnih kritičara i teoretičara popularne kulture". Prema jednoj od tih strategija "popularnoj kulturi" suprotstavlja se "alternativa (...) autentična 'popularna kultura'", čime se sugerira "da 'prava' radnička klasa (što god to bilo) nije zavedena komercijalnim nadomjescima". Ono što s njom nije u redu njezino je zanemarivanje apsolutno temeljnih odnosa kulturalne moći – dominacije i podređenosti, koje su unutarne značajke kulturalnih odnosa. Tvrdim, međutim, da ne postoji cjelovita, autentična i autonomna 'popularna kultura' ko-

Radi se zapravo o "nekim oblicima kulturalnih studija" koji su "uvelike iznevjerili vlastitu teorijsku politiku. Na početku su krivo srasli u odnosu na kontekst u kojem su započeli svoj put, da bi na svršetku, u zrcalu, u mnoštvu blijedih papagajskih replika jedva prepoznali vlastiti lik" (Duda 2002: 42). Kulturalne studije, prema Hallovoj uputi, valja promatrati kao pokušaj "utemeljenja zbiljske kulturalne i kritičke prakse koja bi trebala stvoriti neku vrstu organskoga intelektualnog političkog rada koji ne želi postati dijelom krovne metanarativnosti stečenoga znanja ili institucija" (Hall, prema Duda 2002:36). Ipak, sasvim je lako zamisliti da poneke preslike najatraktivnijih kulturalnostudijskih "modela" nisu nastale kao "neobavezujuće, više ili manje uspjele analitičke igre lišene potrebe za invencijom" (Duda 2002: 42), nego zbog stvarne autorske uvjerenosti u intelektualnu i političku ispravnost ideje o tomu da "radnička klasa" ne nasjeda na hegemonijske provokacije. Ako je, dakle, spomenuta "papagajska alternativa" otupjela brižno njegovanu kulturalnostudijsku kritičku oštricu, otvorila je i pitanje o valjanosti rezultata istraživanja kojima prethode politička ideja i odluka.

Političnost znanstvenoga pristupa?

John Hartley, jedan od kulturalnostudijskih klasika, u svome je osvrtnu na 30-godišnju povijest "discipline" i sam dometnuo gradiva toj ideji:

"U političkome smislu, kulturalni su studiji dijete 60-ih, kada politički radikalizam nije samo oslobađao, nego je bio i pomodan, kada su javna pitanja narasla i okružila misli (i *vice versa*), kada su se rasplinule gra-

---

ja egzistira izvan moćnoga područja veza kulturalne moći i dominacije. Kao drugo, ona uvelike podcjenjuje moć kulturalnog usađivanja. Ova je izjava varljiva, jer čim je izrečena, otvorena je optužbama za favorizaciju kulturalne inkorporacije. Proučavanje se popularne kulture nastavlja premještati između ovih dvaju prilično neprihvatljivih polova: čiste 'autonomije' ili posvemašnje izolacije" (Hall 2003: 12).

nice između politike, glazbe, seksa i droge, i kada su alternativne, *kontra* i *sub* kulture izvirile na površinu tražeći pozornost" (Hartley 1991: 4).

Kada je, dosljedno kronološki, došao do vremenske točke iz koje je pisao, Hartley i nije mogao drugo do zapitati se:

"Jesmo li 'mi' odonda daleko dospjeli, na putu do obećane zemlje? Koji su društveni uspjesi intelektualnog pothvata čije je jedino jedinstvo bilo u predanosti njegovih pristaša progresivnoj društvenoj promjeni? Gdje su njegovi politički uspjesi, u odnosu prema vlastitoj demokratskoj retorici? Koji je javni odjek jedne od tek nekoliko akademskih disciplina koje se zaista zanimaju za popularno (iako ne i popularnost), a koje teoretiziraju običan narod kao dio političke borbe, a svakodnevi život kao kreativan?" (isto).

Ako se Hartleyeva obljetničarska hrabrost zadovoljila upitanošću nad rezultatima kulturalnostudijskoga intelektualnog pothvata, pa i nevjerničkom tvrdnjom da su oni postali akademskom disciplinom, neki su među njegovim kolegama pošli i korak dalje. Autori priloga zborniku *Cultural Studies in Question* upravo su političku ideju, koja se smjestila u same temelje kulturalnih studija, prepoznali kao presudnu odrednicu rezultata mnogih kulturalnostudijskih istraživanja, iako možda doista tek skrativši "široko problemsko polje kulturalnih studija na njihove najslabije elemente koji se zatim s lakoćom pretvaraju u ključna obilježja čitava područja" (Duda 2002: 46):

"Svakako, znanstvenici u kulturalnim studijima, poput Fiskea i Halla, mnogo prostora posvećuju osiguranju opisno bogatih logičkih temelja svojim atribucijama natjecanja, otpora, itd. Ipak, čini se da mnoge takve atribucije ostaju problematičnima, jer se mjere prema njihovu jednosmjernom odstupanju od jedinstvene pozicije određenih, utemeljenih standarda, to jest, od pretpostavljene dominantne ideje, vrijednosti ili prakse. Takva su vrednovanja problematična jer kada se neka praksa jednom odredi kao divergentna od dominantne prakse, više nema načina kojima bi se ona, tomu unatoč, identificirala kao konzervativna" (Thomas 1997: 84).

"Onaj segment kulturalnostudijskih istraživanja koji se ekskluzivno bavio kulturom potrošnje nije bio samo neobično nekritičan u svojem odnošenju prema masovnopopularnoj kulturi zbog, smatram, gubitka normative nakane i, posljedično, endemskog političkog kvijetizma, nego je bio i samoograničavajući i jednodimenzionalan u svojim analitičkim dosezima. Napustivši kritičke poglede koji su se inspirirali Frankfurtskom školom i ranom teorijom hegemonije, medijske su se i kulturalne analize iz populističke perspektive sve više zanimale za pitanje – kako društveno podređeni pripadnici 'aktivne publike' interpretiraju i upotrebljavaju masovno distribuirane kulturne proizvode. Ovo je počesto rezultiralo bezbrižnim, a najčešće veličajućim poimanjem masovnopopularne kulturne potrošnje i njezinih svakodnevnih užitaka, tendencijom koja se dovela do *reductio ad absurdum* u radu Johna Fiskea tijekom 80-ih" (McGuigan 1997: 148).

Todd Gitlin je u svojem prilogu zborniku bio i oštiji: mnoge je kulturalnostudijske radove optužio za arbitrarnost koja (kao) da je posljedica napora istraživača da "učine rezultate takvima da odgovaraju političkim potrebama", jer "u vodećim školama kulturalnih studija istraživati kulturu ne znači u tolikoj mjeri pokušati zahvatiti u kulturne procese, koliko odabrati strane ili, preciznije, odrediti pripada li neki kulturni proces onoj strani društva na kojoj su ideološki anđeli" (Gitlin 1997: 32). Baš su političke potrebe britanske Nove ljevice, "neposredno na tragu desetljeća mladenačke pobune", bile razlogom zbog kojeg su se teoretičari posvetili subkulturama mladih u industrijskim zemljama. Ovdje je, tvrdi Gitlin, "bilo veoma jednostavno otkriti ishodište nezadovoljstva koje je moguće mobilizirati ili, još bolje, koje se može mobilizirati u djelotvornu oporbu kapitalizmu i rasizmu". I sam se prostor kultura sada mogao prepoznati kao poprište, pa se i ta borba odredila "pojmovima uvezenima iz pojmovlja političkih okršaja". Naposljetku, popularna se kultura marginalnih skupina promaknula u "vrstu protustrukture svijesti pa čak i (...) nadomjesne politike – sfere misli i senzibilnosti koja je hipotetički zaštićena od pritisaka hegemonijskoga diskursa, instrumentalnoga uma, ekonomske racionalnosti, klasne, rodne i seksualne podređenosti". Poruka je bila jasna: ljudi ne troše popularnu kulturu "zbog

toga što bi bili zavedeni, prevareni, podređeni, zbunjeni, pasivni". Naprotiv, oni u njoj, kada se interpretira unutar kulturalnostudijske paradigme, "nalaze kanale želje, užitka, inicijative, slobode":

"To je pretpostavka koja kulturalnim studijima daje auru političke angažiranosti ili barem političke utjehe. Otkriti smisao i vrijednost, oštroumnost i energiju u popularnoj kulturi znači svjedočiti o tomu da ljudi, koliko god svrstani u bojne redove, koliko god podijeljeni, koliko god izudarani, koliko god prestrašeni, koliko god nezaposleni, koliko god drogirani, još nisu poraženi. Istraživač kulture, pjevajući njihove pjesme i analizirajući njihove tekstove, istovremeno ih i posljedično opjevava. Koliko god bila nepovoljna ravnoteža političkih snaga, ljudi su uspjeli u življenju svojih života odlučnoga otpora" (isto: 27, 29-30 i 33).

Možda bi, na kraju ovoga odjeljka, valjalo pokušati izvući pouku. Naime, niti to što su urednicima spomenutoga zbornika inače znana kulturalnostudijska imena, Marjorie Ferguson i Peter Golding, a među autorima su priloga Graham Murdock, Douglas Kellner, David Morley ili Angela McRobbie, ne znači nužno da je riječ o nečem težem, problematičnijem i temeljitijem od još jedne unutarparadigmske svade i nastojanja da se "prisvoji pravo na (...) govor u ime kulturalnih studija" (usp. Duda 2002: 46). Ipak, makar i u svome odmicanju od birminghamske "cijepne podloge" (usp. isto: 42), Gitlinovo zamišljanje kulturalnih studija – koji će odustati od težnje za političkim djelovanjem, koji će prestati romantizirati svoj predmet i vlastitu doktrinu i koji će svijet oko sebe promotriti s mnogo više radoznalosti (Gitlin 1997: 37) – nudi unekoliko slojevitiju potku za promišljanja sudbine popularne kulture u društvu u kojem, barem legislativno, nije bilo podređenih.

Šušvarova ostavština

Ranih 60-ih, nakon što je jugoslavensko političko vodstvo prepoznalo "negativne uticaje iz inostranstva" u *masovnoj kulturi* domaćeg socijalizma, a ponajviše u "šund literaturi" koja se počela "prevoditi i štampati" u velikim nakladama, i znanstvena su istraživanja krenula na nov teren, da bi izmjerila zanimanje za *šund* među gradskim i seoskim stanovništvom, neobrazovanima, srednjeobrazovanima i visokoobrazovanima, starima i mladima, muškarcima i ženama... U nas, svakako, nije bilo dvojbe o tomu "pripada li neki kulturni proces onoj strani društva na kojoj su ideološki anđeli", pogotovo stoga što su "ideološki anđeli" ovdje držali političku vlast čvrsto u svojim rukama, pa je i običnoga čovjeka u liku potrošača šunda (istog kojeg se, s druge strane, moralo odrediti kao onoga koji će u socijalizmu napokon doživjeti ispunjenje svojih potreba) valjalo motriti kao žrtvu "suvremenih kompračikosa", "jalovih intelektualaca" koji se "izdvajaju svojim dešperatorstvom i besprekornošću i u kapitalističkom društvu" (*Drug Tito o kulturi* 1963: 8).

Kada je riječ o Hrvatskoj, nije lako pronaći boljega sugovornika od Stipe Šušvara, sociologa, "jednog od vodećih ideologa SKH i SKJ", predsjednika Komisije CK SKH za idejno-političko djelovanje i kulturu i, od 1974. do 1982. godine, ministra za prosvjetu i kulturu SRH.¹⁵ Njegova ću razmišljanja potražiti u knjizi primjerenoga naslova, *Politika i kultura* ([1979] 1980), gdje je okupio dvadeset svojih "angažiranih rasprava, razgovora i istupa o tomu kako u našoj kulturi i kulturnoj politici stvari stoje i kako bi mogle i trebale stajati" (Šušvar 1980: iz predgovora).

Tih, 70-ih godina, za socijaliste na vlasti stvari nisu stajale onako "kako bi mogle i trebale stajati", pa se trag Hrvatskoga proljeća upisao u sve priloge *Politike i kulture*. Potražiti ću najprije ona mjesta na kojima je Šušvar opisao priželjkivano "stanje stvari". Kako su, dakle, "stvari (...) mogle i trebale stajati"? Čini se baš otprilike onako kako

---

¹⁵ Podaci prema: *Hrvatski leksikon*, Zagreb: Naklada leksikon d.o.o., 1997.

su, dvadesetak godina poslije, mogle i trebale stajati i za Hartleya. Ali, Šušarovo je viđenje, "povijesno i kontekstualno" opremljeno unekoliko iskonskijom političkoideološkom retorikom:

"Razvoj kulture pa i kulturna politika u nas određeni su samim smislom socijalističke revolucije. Ako je socijalistička revolucija na djelu, onda ona mora sadržavati u sebi i element kulturnog oslobođenja, odnosno kako je zapisano u Programu Saveza komunista Jugoslavije, iako to zvuči pomalo prosvjetiteljski, 'podizanje kulturnog nivoa masa'.

Ciljeve socijalističke kulturne politike najbolje je svojedobno objasnio Lenjin. To su ciljevi dokidanja klasnih podjela u kulturi, dokidanja razlike između buržoaske i proleterске kulture, prisvajanja općečovječke kulture od radničke klase, osnovne proizvođačke klase društva, kao i od svih pripadnika društva" (Šušar 1980 [1975-1976]: 139).

"Sve što na planu rušenja starih ideja i danas činimo, direktni je produžetak temeljitog obračuna u NOB-i. Nisu u NOB-i kultura i umjetnost bile nikakav ukras, niti se mogu svesti na opuse pjesnika, slikara, muzičara, glumaca, koji su koračali partizanskim stazama. Glavna kulturna dimenzija NOB-e bilo je bezimeno kulturno stvaralaštvo naroda, nove potrebe, nova svijest milijuna nepismenih i polupismenih, oni satovi učenja, sricanja obične i marksističke abecede zajedno, oni raskidi s bogom i religijom poput onog, kakav je imao Nikoletina Bursać, kad je prestao vjerovati u dragog boga jednostavno zato što je vjerovao svome komandiru, a komandir mu je, dakako, rekao da boga nema!" (Šušar 1980 [1974b]: 101).

Za zastoj koji se dogodio četvrt stoljeća nakon "temeljita obračuna" sa "starim idejama" Šušar je optužio "građansku inteligenciju". Nova, socijalistička, demokratska kultura se, prema Šušaru, mogla razviti jedino dokidanjem "takozvane masovne kulture" i dokidanjem "građanske inteligencije", koje je masovna kultura "prirodni izraz", te one jedna bez druge "ne bi mogle opstojati". Da bi svaki čovjek, "bez obzira da li proizvodi materijalna ili duhovna dobra, svoj svakidašnji život mogao kreirati kao kulturni život, potrebno je, dakle, "dokinuti dihotomiju elitna – masovna kultura", što će se pak postići, očito tada još nedosegnutim, "revolucionarnim preobražajem načina proiz-

vodnje". Tek po dokidanju te dihotomije, ali jednako tako i "svake druge dihotomije koja se zasniva na klasnoj podjeli", o masovnoj se kulturi neće više moći govoriti kao o "vulgarnim surogatima kulture", ne više "u pejorativnom smislu i ne više kao o korelatu kapitalističkog tržišta, kapitalističke civilizacije, s njezinim sistemom vrednota". Tek tada masovna će kultura postati "stvarnom kulturom masa", "kulturom koju stvaraju mase" (Šuvar 1980 [1973b]: 53).

Da bi razlikovao i u socijalizmu još po svemu vitalnu (građansku) masovnu kulturu od željene (socijalističke) kulture koju stvaraju mase u svojoj *kreativnoj svakodnevici*, Šuvar je morao pobliže odrediti metu prijepora:

"Pojam masovne kulture, zapravo je – a idejna borba vodi se i oko toga – korelativan pojmovima: masovno društvo, masovna potrošnja, masovna demokracija, masovne potrebe, masa u smislu množine ljudi. Masovna je kultura izraz potrošačkih potreba golemih ljudskih masa, koje je kapitalistički način proizvodnje preveo iz tradicionalnog autarhičkog seoskog života i u gradovima je još namnožio. Te su mase stavljene u položaj da, s jedne strane, njihovim potrebama i ljudskim perspektivama gospodari kapitalističko tržište, a na drugoj strani vladajuće klase i uopće društvene manjine na osnovu klasne vladavine i moći odlučivanja. Klasna se vladavina, naravno, izvodi iz prava prisvajanja, iz vlasništva, a postoji država i sve ono što zovemo organizirano nasilje i što tu vladavinu održava.

Masovna je kultura u stvari sadržaj onog što se nudi kroz manipulative sisteme i preko tržišta toj golemoj i u takvom položaju ljudskoj masi, kao njezin duhovni svijet, kao njezina duhovna potreba. Masa traži upravo ono što joj se nudi, jer ono što se nudi formira njezine potrebe. Ona nema ljudsku poziciju u kojoj bi sama izgrađivala svoje potrebe u smislu duhovnog života koji bi bio svakidašnji, ljudskoću oplemenjen život.

Prema tome, u najdubljem smislu, masovna je kultura način života kapitalističke civilizacije" (Šuvar 1980 [1975-1976]: 151-152).

Riječju, vladajuća socijalistička politika "u svim detaljima nije bila uspješna", pa je Šuvar morao priznati "još uvijek prisutan raskorak

između proklamacija i akcije": "malogradanska tradicionalistička inteligencija" je, "uslijed mnoštva okolnosti", držala "većinu kulturnih institucija", a njezin je utjecaj bio velik (Šušar 1980 [1973a]: 35). Naime, kako je to Šušar vidio, "poslije oslobođenja se veoma razgranala mreža kulturnih institucija, ali se nisu mijenjale metode i sadržaji njihovog djelovanja; te institucije još uvijek rade na više-manje tradicionalan način; i dalje su najdostupnije uskim elitama i snobovima". Nakon oslobođenja je, kako tvrdi, "nastupilo umnažanje i razgranjavanje sredstava masovnog informiranja; jačala je njihova uloga kao prijenosnika kulturnih sadržaja, kao kulturnih posrednika", što je imalo dobrih ali, čini se, i loših strana. U srazu urbane kulture, koju su prenosila "sredstva masovnoga informiranja", i narodne kulture sela, "koja od neolitika naovamo ima svoj kontinuitet", došlo je do "kratkih spojeva" (Šušar 1980 [1975-1976]: 140):

"U nas posebno, kada smo još većinom čobanska djeca, sišla s brda i pobrda, kada smo još većinom nepismeni i polupismeni, duhovi čeznu za svime što je zapravo preobraženo pastirsko bitisanje: nogomet dode mjesto kamena s ramena, a šlageri mjesto ojkanja i zavijanja po klancima. Najveći publicitet već zbog tog našeg *backgrounda* uživaju oni koji neprestano, kao na seoskim zborovima u stara vremena, drže govore, oni koji nešto pjevaju i guslaju i oni koji se na ledinama jačaju. Ostali su, privremeno, manje na cijeni" (Šušar 1980 [1974a]: 68-69).

Rješenje, međutim, nije bilo u apriornome odbacivanju urbane ili pak narodne seljačke kulture, nego u nalaženju primjerena odgovora na pitanje načina preuzimanja kulturne baštine, "uključujući i vrijedne sadržaje narodne kulture, kulture sela", ali i na pitanje načina odbacivanja svega onoga "što suvremena civilizacija, čije je rodno mjesto građansko društvo, donosi a čovjeka duhovno pustoši, pravi robotom, sitnom mrvicom manipulativnih sistema" (Šušar 1980 [1975-1976]: 140).

Niti Šušar, dakle, u svome traženju dobra puta za kulturu u socijalizmu nije se dosjetio mnogo toga novoga. I sam se, pred zamahom "nekritičkog uvoza svakojake kulturne robe i poruka, a na

osnovi podložnosti strancomaniji i inferiornog idolpoklonstva provincijalnih i još uvijek polukolonijalnih sklopova svijesti", osvrnuo unatrag, tražeći izlaz u istome onome za što je, baš nekako u isto vrijeme, Enzensberger prozvao Lukácsa, a nešto poslije Hitchens Williamsa i Kellner Orwella (Šuvar 1980 [1972]: 14):

"Seoska narodna kultura se (...) spontano i stilijno dezintegrira i ne preuzima se iz nje ono što je dragocjen ljudski sadržaj i što treba čuvati kao kulturnu baštinu, ne u smislu gajenja folkloru kao nečeg što je iščezlo iz života, pa se fiksira u igru, ples, kostim i u sačuvanu materijalnu tekovinu, praznički običaj koji se iznimno prakticira, već kao sam svakidašnji život. Jer, i nas obuzima i mora obuzimati čežnja za povratkom nekim karakteristikama tog prastarog života. I nije to sve idiotsko,¹⁶ usprkos Marxovoj definiciji. Najzad, ne bismo mogli objasniti ni tu čežnju gradskih ljudi koji su u našoj epohi najbolje izrazili Rousseau i veliki građanski mislioci, da se vrate prirodi i selu, a i čežnju sela da se domogne grada, zapravo svega onoga što on kao kamena posuda (prema Lewisu Mumfordu) sadrži u smislu koncentrata ljudske civilizacije i kulture maltene otkad čovjek postoji. I ne bismo mogli objasniti tu duboku čežnju u nama recimo za antikvitetima, za starinama, za nečim što je bilo majčina kolijevka i preslica, za nečim što se stvaralo i živjelo neposredno u kontaktu sa svijetom biljaka i životinja, gledanjem zvijezda, hujanjem vjetra, itd.

Problem je, dakle, i kontakt s tom baštinom.

Suvremena civilizacija je toliko postala tehnički zgusnuta da nas udaljava od prirodnog života i života prirode. Odumire spontano svakidašnje stvaralaštvo naroda. Svestrana kulturna politika socijalističkog društva morala bi razvijati masovni kulturni amaterizam, koji bi ispunjavao i obogaćivao svakidašnji život čovjeka danas" (Šuvar 1980 [1975-1976]: 141).

Kakva je, prema tomu, bila ta "masovna kultura" socijalističke Hrvatske? Šuvarova je dijagnoza, iako se pisala s drugim vrijednosnim

---

¹⁶ Ovdje je riječ o pogrešnu tumačenju Marxove uporabe starogrčke riječi ἴδιος, ἰδιώτης (*idiotes*), "protivno dostojanstvenicima i činovnicima: koji nije u časti i vlasti, običan, prost, neznatan, neviden čovjek" (Senc, Stjepan 1988 [1910]. *Grčko-hrvatski rječnik za škole*).

predznakom, "iznenađujuće nalik" osvrtu Johna Downinga na stanje popularne kulture u socijalističkoj Rusiji, Poljskoj i Mađarskoj, koji je ovaj autor objavio u već spomenutom zborniku *Cultural Studies in Question*, da bi upozorio na "odsutnost znanstvenoanalitičkih refleksija popularne kulture socijalističkog vremena" i opravdao je izostankom "eksplicitnoga opredjeljenja bilo za koji kulturalnostudijski pristup" u znanostima socijalizma. Britansko-američki komunikolog nije krio svoje oduševljenje otkrićem da je život u *sovjetskom bloku* bio "iznenađujuće nalik životu na Zapadu", barem svojim kontrakulturnim aspektima, u borbi omladinaca za pravo na samoizraz, koji će socijalističkoj uravnilovki suprotstaviti bogat, energičan i šaren lik kasnokapitalističkog Zapada (Downing 1997: 192), dok je Šuvar, iz svoje *insajderske* pozicije i dvadesetak godina prije, morao ustvrditi da "mnogi naši malograđani, a nije samo riječ o njima, smatraju da na socijalističkom Istoku, ili u zemljama socijalizma, nema ništa dobro, da ništa novo nisu pružili". Da bi to pojasnio, poslužio se suvremenim zagrebačkim primjerom:

"Naša je televizija valjda dvije godine svakog tjedna prikazivala serijski film o gradiću Pejtonu, pa je već bila nastala stereotipna popratna priča o tome kako domaćicama ručak zagorijeva, jer – gledale su 'Pejton'. Nekako u to vrijeme anonimno sam prisustvovao napadu bijesa jednog zagrebačkog malograđanina zbog toga što je uvečer gledao neki sovjetski film na našoj televiziji. I izveo je iz toga zaključak: počeli su sa 'njihovim' filmovima, padamo pod sovjetski utjecaj, doći će oni nama u posjet! A otkud bi jedan malograđanin bio svjestan i mogućnosti duhovne okupacije pomoću 'Gradića Pejtona'? Doduše, od njega mi ne moramo očekivati takvo razmišljanje, ali bismo morali malo više analizirati svakodnevnu svijest i svakodnevne događaje u kulturi i sredstvima informiranja, u javnom životu, koji pothranjuje te i takve, nimalo bezazlene, malograđanske stereotipe" (Šuvar 1980 [1974-1975]: 131-132).

Možda i u želji da pokaže onaj minimum razumijevanja za domaću "masovnu kulturu" (kakvom ju je opisao), a koji mu se mogao činiti neophodnim da se ustraje na putu do "idealnoga društva", i Šuvar se,

poput svojih birminghamskih suvremenika, obratio Gramscijevoj misli. Ustvrdio je, prema tomu, da je "naše društvo, kao otvoreno društvo", postalo "poprište (...) borbe raznih snaga za svijest i duše ljudi". Ono se, naime, "pred nešto više od jedne decenije", otvorilo "široko fizički i duhovno (...) prema svijetu, a posebno prema zapadnom kapitalističkom svijetu", priskrbivši si usput i sve ono "što donosi slobodna razmjena ideja i dobara" (Šuvar 1980 [1973b]: 55).

Prema kraju: Što da se radi (s kulturalnim studijima)?

Bez sumnje, kulturnih je problema u društvu kojim je vladala komunistička partija bilo mnogo, a teoriju koja bi se s njima nosila moralo se osmisliti "u hodu". Dakle, u vremenu kada radnička klasa još nije shvatila da je u prilici "prisvojiti", pa i "stvarati (...) općechovječansku kulturu", hrvatska je vladajuća ljevica mogla konstatirati samo isto ono što je Enzensberger zapazio u zapadnim industrijaliziranim zemljama: "vakuum u koji je potekla struja nemarksističkih teorija i praksi". Vakuum se u domaćim uvjetima opisao unekoliko drugačije:

"U vakuumu na jednoj strani iščezavala je stara seoska kultura – a na drugoj strani nije dovoljno izgrađivana nova civilizacijska kultura koja bi bila prožeta socijalističkim vrednotama – pa je došlo do širenja 'masovne kulture' kao univerzalnog surogata pravoga kulturnog života ljudi koji je korespondentan tržištu proizvodnja umjetnih potreba. Prenosnici i distributeri takve masovne kulture i u nas, u radio i televizijskim studijima, u velikotiražnim i malotiražnim novinama, u filmskim i diskografskim kućama, u cijeloj tzv. industriji kulture, bili su dezorijentirani i prepuštali su se tobožnjem diktatu tržišta kulturnih usluga, koje su sami stvarali. Zapostavili smo bitku za nove, socijalističke kulturne potrebe i vrednote, a nije bilo ni izgrađenoga društvenog mehanizma, kojim bi se suzbijao vulgarni komercijalizam, na koji na kraju krajeva moraju ići oni koji kulturu 'plasiraju'. To nije bio put ni zasnivanja nove socijalističke kulture, ni demokratizacije kulture. Prava, autentična

kultura i dalje je ostala u 'sjajnoj izolaciji', rezervirana za manjinu" (Šuvar 1980 [1974b]: 104).

Socijalisti koji su promišljali popularnu kulturu u socijalizmu nisu se mogli poslužiti *herojskim* tumačenjima koji bi je razumjeli kao "po-prište 'slobode', 'slobodnoga izbora' i 'slobodnoga vremena'", kao prostor u kojem se "utažuju želje, nalazi užitak" i koji "potiče inicijativu". Kada su jednom u njoj prepoznali ispružene pipke neprijateljskih ideologija, "duhovnu kontrarevoluciju" koja je iznikla "iz historijski neprevladanih (...) aktualnih tokova naše društvene zbilje, iz obnavljanih tendencija da duhovna proizvodnja društva, da duhovna sfera ostane u rukama društvenih manjina koje su se historijski razvile u društvenoj podjeli rada", više nisu našli načina da je teoretiziraju kao prostor u koji se uključuje otpor podređenih (Šuvar 1980 [1973b]: 53). Umjesto da proglase "društvenu potenciju radničke klase mitološkom" (Šuvar 1986: 227),¹⁷ odlučili su se tumačiti popularnu kulturu prema predlošku koji su nudile Frankfurtska škola i rana teorija hegemonije. Kad je, dakle, "domaćicama" počeo "zagorijevati ručak" za vrijeme prikazivanja prve velike američke sapunice, i kad su "zagrebački malograđani" doživjeli prve "napade bijesa" zbog toga što je televizija u ionako skroman program uvrstila "neki sovjetski film", socijalistička ih je vlast požurila prepoznati kao ljude koji su, ako ne i podređeni, svakako "zavedeni, prevareni (...), zbunjeni, pasivni". Danas bi se moglo postaviti pitanje o tomu što ih je priječilo da, na primjer, u istim tim zagorjelim ručkovima televizijskih gledateljica (ne domaćica) otkriju "protestnu gestu usmjerenu na strukture svakodnevnog života u patrijarhalnim društvima" (Seiter i drugi, prema McEachern 1998: bez paginacije)? I, nadalje, što ih je priječilo da u bijesu zagrebačkih televizijskih gledatelja (ne malograđana)

---

¹⁷ "Bitno je za 'novu ljevicu' u svijetu razočaranje u radničku klasu. To, čini se, nije sporno. To razočaranje ima svoj historijat od nastanka socijalističkih ideja pa do danas, s obzirom na to da se od radničke klase mnogo toga očekivalo, a i ona sama je mnogo očekivala. Stvoreno je uvjerenje da ona nije pokazala revolucionarnost kakva se od nje očekivala. Zbog toga 'nova ljevica' proglašava društvenu potenciju radničke klase mitološkom" (Šuvar 1986 [1968]: 227).

prepoznaju bojazan od povratka na stanje koje je prethodilo Titovu "ne" Staljinu? Je li Šušvar previdio mogućnost takva razumijevanja popularne kulture zbog toga što bi se to otkriće suprotstavilo njegovu viđenju većine kulturnih potrošača, kao "čobanske djece, sišle s brda i pobrda", ili zbog toga što bi prethodno morao odlučiti o tomu što odrediti kao "dominantne ideje, vrijednosti ili prakse": vladajuću socijalističku doktrinu ili još vitalne strukture dugoga trajanja?

Šušvarove misli o *politici i kulturi* u Hrvatskoj i Jugoslaviji 70-ih godina, u dijalogu s idejama drugih "političkih mislilaca" koji su govorili u ovome tekstu, otvaraju i treći put za interpretaciju toga "propusta": onaj koji otkriva "svojevrstu impotenciju" socijalista na vlasti, u njihovu nenadilaženju "kritičkog napada na postojeće vlasničke odnose" i, prema Enzensbergeru, posljedičnome nerazumijevanju potencijala suvremenih komunikacijskih medija. Ovoj misli u prilog govori i sam Šušvar kada tvrdi da domaći "marksisti (...) i progresivni ljudi često žmire, prave se vrlo učtivi kao da ne razumiju trikove i podmetanja":

"Ostavljamo same malograđane u uvjerenju da smo tobože glupi i da ne razumijemo stvari, a o čemu se radi mi i te kako razumijemo, jedino što ne djelujemo ili ne djelujemo dovoljno i najprimjerenijim metodama (...). Pojedinci, koji su nekada znali svojim britkim jezikom i svojim cjelokupnim opusom, vojevati za ono čemu u kulturi teži Partija, i to u smislu oslobađanja kulture, njezinog ozbiljenja u svakodnevnicu ljudskog mnoštva, postali su, na žalost, salonski komunisti koji svakome dijele prijazne osmijehe, pa onako, u četiri oka, i ohrabruju malograđane u njihovu bijesu na tobožnje gušenje stvaralaštva, na tobožnja proganjanja plejade naših domaćih genija. A drugi su rezignirali, otpali, 'skrenuli' zbog glupih nesporazuma, a ne zbog temeljitog duhovnog raskida s idealima našeg komunističkog pokreta, za koji su krvo vezani" (Šušvar 1980 [1973b]: 50).

Kada se obratio potrebi "oslobađanja kulture", i to u smislu "njezinskog ozbiljenja u svakodnevnicu ljudskog mnoštva", Šušvar je odlučio potražiti rješenje u uzdizanju naroda, u tome da se "prava, autentična kultura", iznese iz "sajne izolacije", rezervirane za manjinu. No,

za Šuvara, "društvena većina" se nije mogla "prosvjeteliti" tako da je se jednostavno privede u kazalište i na izložbe. Takvo je "mesijanstvo kulturne manjine" prepoznao kao – po svojoj jalovosti već i otprije poznatu – koncepciju francuskoga prosvjetiteljstva. Umjesto toga, ponudio je ideju demokratizacije kulture, koja će se do kraja formulirati odozdo, nakon što "radni čovjek", okupljen u Osnovnim organizacijama udruženog rada, "spozna da je on taj koji mora u svoje ruke preuzeti brigu za vlastitu kulturu", jasnije izrazi svoje kulturne potrebe i počne surađivati u kulturi. Tek tada jugoslavenski će radnik moći "usvojiti" primjerenu kulturu koja je, i za Šuvara, zapravo bila jedino "reprezentativna, vrhunska kultura" (Šuvar 1980 [1975]: 110-111).

Za Šuvara, "prava, autentična kultura", koju je učestalo zazivao, umnogome je bila nalik na "građansko-kapitalističku" kulturu, premda ne i na njezine *masovne, popularne* aspekte. Da se bio obratio kolegama u Birminghamu, i onima koji su se okupili oko njih, vjerojatno bi mnogima prigovorio isto što i Jim McGuigan krajem 90-ih: odustajanje od naslijeđa Frankfurtske škole, pa i rane teorije hegemonije, što je počesto rezultiralo "bezbržnim, a najčešće veličajućim poimanjem masovnopopularne kulturne potrošnje i njezinih svakodnevnih užitaka" (usp. McGuigan 1997: 148).

Zamisli li se pak Orwella kao Šuvarova sugovornika, "dijalog" nailazi na manje konfrontacija, a više razumijevanja. Zapravo, da su joj bile relevantne, McRobbie bi i u mnogim zapisanim mislima ministra za prosvjetu i kulturu SRH otkrila primjere teorije zavjere. Ipak, Šuvar je, skloniji "matičnim" kritičkim teorijama, u popularno-kulturnom prostoru propustio otkriti potencijal koji se Orwella pokazao kao sasvim zdravorazumski, a Enzensbergeru kao jedini djelatni, pa bi potonji mogao primijetiti da i nije nikakvo čudo što masovna kultura socijalističke Hrvatske (i Jugoslavije) nije uspjela postati "stvarnom kulturom masa".

Je li, dakle, Orwell imao pravo tvrdeći da "ljevičarska" popularna kultura ne bi smjela odbaciti potencijal "holivudskih parafernalija",

nego baš na njemu temeljiti svoju ideološku promidžbu? Orwell je kao primjeran izdvojio film "braće" Vassiliev, koji je – kako tvrdi – uspio biti tehnički prvorazrednim uratkom i, istovremeno, interpretacija lijeve ideološke pozicije kakva je prihvatljiva *popularnome imaginariju*. Šuvar se obratio sličnom, ali skupnom, pa i, barem ukupno gledano, tehnički ne tako prvorazrednom primjeru:

"Ne možemo snimati filmove i televizijske serije o narodnooslobodilačkoj borbi, u kojima će ona izgledati kao lijepa parada, u kojoj partizani defiliraju kao bespogovorni i besprijeekorni heroji, kao do kraja etični ljudi, upravo nadljudi, a na drugoj strani neprijatelji svih vrsta kao potpuno nečovječni. Posrijedi je štetna idealizacija kojom se kod publike postiže posve suprotan efekat od očekivanog. Partizani lako dobijaju bitke, svi su lijepo obučeni, neprijatelj je često glup i naivan, itd. Takvi filmovi i serije ne prenose istinitu spoznaju o revoluciji na mlade naraštaje niti omogućavaju akterima revolucionarnih zbivanja, bilo u ulozi pozitivnih junaka ili u ulozi negativnih junaka, jer su i oni živi, da doista ponovo proživljavaju, gledanjem i promatranjem tih slika, zbivanja u kojima su oni bili akteri" (Šuvar 1980 [1975-1976]: 147-148).

Tehnička se valjanost referentnih uradaka, kako se čini, ovdje i ne bi morala uzeti kao prvi od kriterija za njihovu ocjenu: ona nije bila predmetom Šuvarove kritike, niti bi, po svemu, bila prvom metom kritike kakva bi se mogla zamisliti na Orwellovu tragu. No Šuvara su u domaćoj proizvodnji popularne kulture u oči bole upravo "uobičajene holivudske parafernalijske": crno-bijeli raster likova, jednostavan zaplet, neizostavna ljubavna priča, laka pobjeda pozitivaca... Je li Orwell promislio o argumentu koji Šuvar nije mogao zaobići, onom o "odgovaranju istini"? Uostalom, baš su tim argumentom, a prema napisima u hrvatskome tisku koji su u povodu "30-godišnjice revolucije" ocijenili televizijske i filmske obradbe tema iz Narodnooslobodilačkog rata i revolucije, još živi sudionici Drugog svjetskog rata diskvalificirali odgovarajuću domaću filmsku i televizijsku proizvodnju,¹⁸ i ujedno se predstavili kao "konzumenti" koji ne samo što s

---

¹⁸ Vidi, primjerice, razgovor s Marijanom Cvetkovićem, potpredsjednikom Savezne skupštine i jednim od organizatora partizanskoga ustanka, koji je pod

medijskim porukama pregovaraju, ili im oponiraju, nego ih i ne doživljavaju kao značenjski jedinstvene. Sasvim je sigurno, naime, da su druge medijske sadržaje poput, primjerice, lakih ljubavnih ili kriminalističkih priča, prosuđivali prema drugačijim, i mekšim kriterijima.

Zbog čega, napokon, kad se kulturalni studiji *dovode u pitanje*, ne uzeti u obzir kao odlučujuće baš one argumente koji proizlaze iz iskustva popularne kulture (pro)življenoga (jugoslavenskog) socijalizma? Možda bi upravo pogled koji ga nasljeđuje, iz "tranzicije", na nov način osvijetlio ranije spomenutu kritiku koju je anglosaksonskim kulturalnim studijima uputila Sari Thomas, a prema kojoj, ponovimo, "kada se neka praksa jednom odredi kao divergentna od dominantne prakse, više nema načina kojima bi se ona, tomu unatoč, identificirala kao konzervativna" (Thomas 1997: 84)? Iz domaće postsocijalističke perspektive, koja se temelji na kompetentnoj narativizaciji povijesnopolitičke prethodnice, jednako uvjerljivo zvuči teza prema kojoj – kada se neka praksa jednom odredila kao divergentna od ideološki poželjne prakse, više nema načina kojima bi se ona, tomu unatoč, identificirala kao progresivna. Naime, ako je kulturalnostudijski "intelektualni pothvat" bespovratno okoštao svojim prelaskom s institucionalne intelektualne margine (koja je, prema Kellneru, još uvijek održavala kakav-takav dijalog s Frankfurtskom školom; Kellner 1997) u institucionaliziranu akademsku "glavnu struju" (koliko god da se potonja oslanjala na misao Antonija Gramscija), a o čemu posljednjih desetak godina svjedoče i glasovi iznutra, tada nimalo ne čudi niti to što još sve bujniji kulturalnostudijski ogranci u zemljama bivšega socijalizma proizvode pomodne, "papagajske" i "povijesno i kontekstualno" neprikladne uratke, koji nepromišljeno apliciraju metodologiju kulturalnostudijske "cijepne podloge" na građu koja se ucijepila u kontekst Drugih kulturnih pamćenja.¹⁹

---

naslovom "Kako su u TV-emisijama i filmovima obrađene teme iz Narodnooslobodilačkog rata i revolucije" u ljeto 1975. godine objavio tjednik *Studio* (*Studio*, br. 590, 26. srpnja 1975, 4-7).

¹⁹ Činjenica vremenske podudarnosti osnutka birminghamskog Centra za suvremena kulturalna istraživanja i osjetnog pada popularnosti britanske Konzerva-

Umjesto toga, glasovi bi iz "tranzicije" (za sada, još uvijek, ne samo *izgubljeni u prijenosu*, nego i *izgubljeni u prijevodu*) mogli ponuditi koncept osuvremenjenja kulturalnih studija koji se neće utopiti u, na primjer, tvrdnji da je život u *sovjetskom bloku* bio "iznenadujuće nalik na život na Zapadu", nego će se, umjesto toga, zapitati o mogućnosti kulturalnostudijskih istraživanja, opremljenih znanstvenoistraživačkom strpljivošću i ispunjenih ushitom pred neočekivanim, pa makar i ideološki nepodobnim rezultatima. I ovdje bi kritička oštrica, ocjenjuje li se mjerilom ljevice, nužno otupjela, no nije rečeno da bi bila isto toliko tupa s motrišta jednako utopijske koncepcije obične ljudske svakodnevice.

P.S. Antropologija i mediji

Jer, ako je George Orwell bio u pravu kada je ljevičarski popularni tisak zamišljao pomalo "nostalgično", kao gradbenu kockicu kulture koja će se strukturno i tematski osloniti na zapadnjačke uspješnice, zbog čega se ne bi dalo za pravo i Šuvarovu prijedlogu izlaska iz carstva nužnosti u carstvo slobode? Prema tome prijedlogu kulturu valja razumjeti onako kako je razumiju kulturalni studiji ili, Šuvarovim riječima, onako kako je razumijevaju antropolozi, ne dijeleći je "na nazadnu i naprednu kulturu, na kulturu i nekulturu". Svaka je, naime, kultura (pa i *masovna kultura*) "način života, dostupan i moguć za neku društvenu grupu, za neki način proizvodnje" (Šuvar 1980 [1975-1976]: 155).²⁰

---

tivne stranke, te šestogodišnje vladavine Harolda Wilsona i Laburističke stranke koja je za tim slijedila, ne kolidira s temom ove rasprave. Riječ je, naime, o kulturološkim promišljanjima koja su ishodila iz pozicije britanske Nove ljevice, jednako razočarane staljinističkim komunizmom kao i britanskom socijaldemokracijom. O francuskoj kulturalnoj teoriji za trajanja predsjedničkog mandata François Mitteranda vidi npr. Ahearne 2004.

²⁰ Usp. i Šuvar 1969: 1339 i 1345-1346.

Iako je tu Šuvarovu tvrdnju teško dovesti u vezu s onom koja se na nju nastavlja, a koja za zastoj na putu "iz pretpovijesti u pravu povijest čovječanstva" optužuje antikulturu (kulturu koja zarobljava i "od čovjeka pravi ropsko, podlo i prezreno biće"), valja zapaziti da su i kulturalni studiji, sve od svojih početaka, rado zazivali antropološke definicije kulture, antropološku zaokupljenost značenjima i etnografsku metodu, pa potom i njezinu – antropološkim perima ispisanu – kritičku evaluaciju 80-ih. Nije li Richard Hoggart, utemeljitelj birminghamskog Centra za suvremena kulturalna istraživanja, još 1957. godine, u svojoj knjizi *The Uses of Literacy*, učinio baš to, upotrijebio etnografsku metodu da bi opisao "promjene u kulturi radničke klase (...), posebice one koje su potaknule masovne publikacije"? Tada se autorov pristup mogao doimati neznanstveno, pa ga je u predgovoru obrazložio: "Sklon sam misliti da knjige o popularnoj kulturi počesto gube na svojoj snazi zbog toga što ne obrazlažu dovoljno jasno koga to smatraju 'narodom', zbog toga što istraživanja osobitih aspekata 'narodnog' života ne dovode u odgovarajuću vezu sa životom koji ti ljudi i inače žive, pa i s njihovim razumijevanjem zabave. Zbog toga sam nastojao postaviti takav okvir i koliko god sam bolje mogao opisati za radničku klasu uobičajene odnose i stavove" (Hoggart 1959: II).²¹

Kada je riječ o istraživanjima popularne kulture, a posebice one koju posreduju mediji masovnoga komuniciranja, domaća etnologija/antropologija nije kapitalizirala taj "poziv", pa niti onaj koji se 1980. godine uputio s istoga mjesta, iz Centra za suvremena kulturalna istraživanja, zbornikom naslova *Culture, Media, Language*. Ovdje, u poglavlju pod naslovom "Ethnography", autori su željeli uputiti na "sve veće zanimanje za istraživačke metode koje omoguću-

---

²¹ Hoggartov je uvid u život britanske radničke klase u prvoj polovici prošloga stoljeća pionirski i zbog nepovjerenja u "znanstveno provjerljiv tip sociološkog istraživanja". Kvantitativne je pokazatelje radije nadomjestio "osobnim iskustvom" odrastanja u radničkome okružju zapadnojorkširskoga gradića, a rezultate sociologa "uključio, uglavnom u bilješkama (...), ondje gdje su se činili neophodnima, bilo kao podrška ili pojašnjenje teksta" (Hoggart 1959: II).

ju kvalitativno spoznavanje društvenih odnosa, uključujući i bogatstvo odlika i nijansi u suvremenim društvima" (Gray 1992: 29-30). Iako se odredila kao znanost koja *kulturu* razumije kao *način života*, pa je ne dijeli na bolju ili lošiju, prihvatljivu i neprihvatljivu, dostojnu i nedostojnu, prolazila je zatvorenih očiju i ušiju pored novinarica, radijskih prijammnika i televizijskih ekrana, ali i pored *konzumata masovne kulture*.²²

No, nije samo naša domaća znanost o kulturi s mukom i oprezom širila određenje predmeta svoga zanimanja, unatoč glasnim, pa već i pomodnim pozivima na suradnju s kulturalnim studijima, "disciplinom" koja svojim nazivom, uostalom, zaokružuje (najmanje dijelom) isti istraživački prostor. Kelly Askew i Richard R. Wilk, koji su uredili zbornik *The Anthropology of Media. A Reader* i objavili ga 2002. godine, u uvodu su istaknuli da je riječ o knjizi koja želi "predstaviti medijsku antropologiju kao legitimno potpolje antropologije" (Askew 2002: 1), a Faye Ginsburg, Lila Abu-Lughod i Brian Larkin, čiji je zbornik *Media Worlds: Anthropology in a New Terrain* izašao iste godine, gotovo su sa žaljenjem primijetili da su "mnogo godina masovni mediji bili gotovo tabu-tema za antropologiju" (Ginsburg i dr. 2002: 3). Iako te tvrdnje unekoliko začuđuju, ima li se na umu primjerice dugogodišnja predanost Lile Abu-Lughod upravo istraživanjima medija, popis objavljenih radova u dvama zbornicima upućuje na ustrajnost zapadne antropologije da se i na "novom terenu" bavi Drugima i, istodobno, održi unutar stoljetnog disciplinarnog zabrana.

Britanski profesor analitike kulture i sociologije Jim McGuigan svakako nije pogriješio utvrdivši da je pouka Raymonda Williamsa o

---

²² Kada je hrvatska etnologija, još 70-ih godina, svoju istraživačku pozornost usmjerila ka gradskome stanovništvu i, posebice, radništvu, pa pošla na teren u socijalistička poduzeća, iznova je ondje otkrila "obrasce naše tradicijske kulture", sada u smislu njihova produženog trajanja, unatoč "suvremenoj društveno-kulturnoj situaciji" (Rihtman-Auguštin 1988: 11). Popularnom (masovnom) kulturom se, umjesto nje, bavila sociologija, dakle ona znanost koju je Hoggart diskreditirao zbog metodološke manjkavosti: odsutnosti kontekstualizacije istraživanja i istraživačkih rezultata.

tomu da je "kultura obična", izdvoji li se iz "konteksta engleske kulturalne kritike", samo "antropološka banalnost" (prema Duda 2002: 16). Dometne li se toj tvrdnji upozorenje rumunjskoga antropologa Mihaia Comana da "kulturalna antropologija ne može ignorirati masovne medije", i to "ne zbog toga što su oni važna društvena stvarnost, nego zbog toga što su kultura sama", pa suvremena kulturalna antropologija i ne može biti drugo do medijska antropologija (Coman 2005), višegodišnjem se zazivanju dijaloga između kulturalnih studija i kulturne antropologije otvaraju novi obzori "poslijedisciplinarnarne humanistike". Ta vizura, sama po sebi, ne jamči slobodu od kritičkih atribucija koje se "mjere u smislu njihova jednosmjernog odstupanja od (...) dominantne ideje, vrijednosti ili prakse" (Thomas 1997: 84), niti izbjegava znanstvenokritički nepoželjne posljedice "endemskog političkog kvijetizma" (McGuigan 1997: 148). No, iz te bi se vizure mogla na drugačiji način postaviti pitanja o tomu (ni)je li bilo "kulturalnih studija" i u socijalizmu i kako da se, na temeljima koje je postavila socijalistička sociologija, zamisli (medijska) antropologija socijalizma (i postsocijalizma).

KULTURNE DOMINACIJE

O popularnoj kulturi u jugoslavenskom socijalizmu

"Radnik, nakon što tvorničku kapiju ostavi za sobom, postaje potrošačem, sličnim milijunima drugih pripadnika industrijaliziranoga društva. Ta je činjenica sve jasnija i jasnija, i snaga njezina utjecaja na budućnost naših društava mogla bi biti golema. Dodao bih da sam, za nekih svojih nedavnih putovanja u Jugoslaviju, i iza željezne zavjese, u SSSR i u Poljsku, primijetio koliko na mlade ljude utječu, pa čak ih i hipnotiziraju, masmedijski proizvodi zapadnjačkog porijekla" (Friedman i Harrison 1960: 61-62).

"Savez komunista kao subjektivna društvena snaga ima prema sredstvima komuniciranja svoje temeljne i dugoročne i neposredne i djelatne interese. Temeljni je interes da sredstva komuniciranja u okviru svog golemog društvenog domašaja rade na ostvarivanju samoupravnog socijalizma" (Gagro 1976: 1087).

***

"Istraživačka studija koja je pred nama bavi se zabavnim edicijama – za mnoge marginalnim dijelom Vjesnikove produkcije. Toj se vrsti izdavaštva posvećuje malo pažnje, pa se gotovo nalazi pri dnu hijerarhije prioriteta u životu naše organizacije. Informativno-politička glasila, a zatim i novi proizvodi angažirali su tokom godina i velik dio istraživačkih kapaciteta, pa je zato zahtjev radne grupacije Romani i stripovi tek ove godine dobio svoje mjesto u istraživačkom programu.

Za razliku od naše unutrašnje atmosfere, kulturna javnost nije indiferentna prema tom aspektu Vjesnikove izdavačke politike. Štoviše,

prate ga izrazito negativni stavovi. Ocjenjuje se da je tzv. roto-tisak umjetnički bezvrijedan i društveno štetan, a da se te edicije pokreću iz komercijalnih razloga – kako bi se pokrili troškovi informativno-političkih glasila. U prilici smo da razmotrimo ta gledišta i naznačimo konture šireg društvenog konteksta unutar kojeg valja promatrati prezentiranu empirijsku građu i tražiti društvenu relevantnost daljeg izučavanja materije.

Konstatirajmo najprije: basnoslovni komercijalni efekti proizvodnje roto-romana ne postoje. Ne samo da ta izdanja ne izdržavaju druga, već i sama jedva uspijevaju pokrivati svoje troškove" (Mance 1979: 1).

Zamalo podrugljivim tonom, ovaj navod – a riječ je o prvim recima predgovora studiji *Čitaoci Vjesnikovih romana i stripova*, koji je, u ime Vjesnikova Odjela za istraživanje tržišta, napisala Grozdana Mance (Špicar 1979) – oponira tvrdnji da se deformacije i zastranjenja popularne kulture jugoslavenskoga socijalizma imaju pripisati ponajprije tržišnome ponašanju domaćih izdavačkih poduzeća. U puna dva desetljeća burnih rasprava kojima je domaća "kulturna javnost" tražila odgovor na pitanja o tomu kakva jest i kakva bi trebala biti ponuda kulturnih sadržaja za slobodno vrijeme običnoga čovjeka, radnika i samoupravljača, ta se tvrdnja oslanjala na doduše u dijelu neželjene, ali svakako "objektivne okolnosti" i nerijetko je služila kao omekšivač užasnutim recenzijama stanja na novinskim kioscima, uspaničenim pozivima u potragu za krivcem i radikalnim prijedlozima promjena. Stoga suprotna tvrdnja Vjesnikova istraživačkog tima, da "basnoslovni komercijalni efekti proizvodnje roto-romana ne postoje", kanda je izbijala iz ruku izdavača jedini adut koji bi opravdao tiskanje štiva koje je dežurna kritika ocijenila kao bezvrijedno, pa i štetno, nastalo po predlošku prokušanog holivudskog recepta "*a girl and a gun*" (Morin 1967: 130; Petak 1975a: 1586).²³ Spomenuta se studija, međutim, publicirala u trenutku kada je zabrinutost za domaću popularnu kulturu već počela uzmicati pred drugim, urgentnijim problemima, pa očito nije nalazila potrebnim tražiti ikakva opravda-

---

²³ Usp. potpoglavlje pod naslovom "Sex-and-Violence-Novels" u knjizi *The Uses of Literacy* Richarda Hoggarta (Hoggart 1959).

nja. Umjesto toga, zatražila je da se "statičko, tradicionalističko" shvaćanje kulture nadomjesti relevantnijim, "dinamičkim" i "modernim". Uz to, uputila je na nužnost prakticiranja nedogmatskoga pristupa u istraživanju "'lakog' književnog žanra" (Mance 1979: 3-4). Time je ujedno donijela retrospektivnu ocjenu jugoslavenskih razmatranja onodobne popularne kulture i unekoliko prekoračila povijest nade da će "prava, autentična kultura" postati vlasništvom "običnoga radnika" (Šušar 1980 [1974b i 1975]: 104 i 110) i pomoći mu da se "ostvari" (da postane "potpuna, harmonična i razvijena ličnost"; usp. Ilić 1974: 69). Dokazujući nemaluu autonomiju što ju je prakticirala najveća hrvatska novinskoizdavačka kuća u odnosu sa svojim "osnivačem", Socijalističkim savezom radnog naroda, ona istodobno otvara pitanje o stvarnim dometima ideološke paske u socijalističkoj Jugoslaviji. Ne samo što je, naime, Vjesnik tiskao "umjetnički bezvrijedno i društveno štetno" štivo unatoč prosvjedima "kulturne javnosti", nego je te prosvjede dočekao s upravo onolikom mjerom samopouzdanja kakva je bila dovoljna da ih se ironizira, pa i da se prizna nehajan odnos prema problemu koji se bio rasplamsao još potkraj 50-ih godina.

"Industrija kulture"

O važnosti problema "masovne kulture" u domaćoj socijalističkoj svakodnevici svjedoče brojni članci koji su se objavljivali u kulturološkoj, ali i nespecijaliziranoj periodici, mnogi tematski skupovi i sastanci društvenopolitičkih organizacija, a i povremene izravne intervencije jugoslavenskoga političkog vrha, kojima se rasprava imala potaknuti i usmjeriti. Takva rasprava, dakako, nije razlikovna osobina jugoslavenskoga socijalizma, pa niti, općenito, društava koja su se u drugoj polovici prošloga stoljeća zaklinjala u marksizam i lenjinizam. Prije bi se reklo da je riječ o pokušaju kontekstualiziranja još neutišane i posvuda prisutne reakcije na pojavu "omasovljenja kulture".

Sličnom je zabrinutošću, iako u posve drugim okolnostima, u godinama kada se dao naslutiti početak i Drugog svjetskog rata, progovorila "probudena" europska inteligencija, o do tada najvećoj krizi kulture u povijesti, bujanju "kulture" koja se obraća samo najnižim ljudskim potrebama. Na tragu upozorenja Matthewa Arnolda u djelu *Culture and Anarchy* iz 1869. godine britanski je *leavisizam* ukazivao na opasnost od komercijalizacije kulture i odustajanja od tradicionalnih vrijednosti. Francis Raymond Leavis i Queenie Leavis objavili su 1930. godine pamflet naslova *Mass Civilization and Minority Culture* da bi raskrinkali moderno društvo koje je izdalo pojedinca i pokazali da je rad postao smrtno dosadnim i jednoličnim, privatni život mučno poduzetnim, a stvaralački pohlepno komercijalnim. Jedini su izlaz iz toga poročnoga kruga vidjeli u intenzivnu i usredotočenu bavljenju pomno probranim djelima pisaca koji pripadaju tradiciji, što će podariti snagu za ustanak protiv najgrubljih učinaka modernoga društva (usp. Turner 2003:33-35).²⁴ Istodobno, njemačka kritička teorija prepoznala je *industriju kulture*, koja pokreće suvremeno društvo, gdje masovna kultura i komunikacije zauzimaju samo središte prostora dokolice, pa na taj način postaju posrednicima socijalizacije i medijatorima političke zbilje (Strinati 1995: 53; Kellner 1995: 28-29). Zbog toga je upravo u masovnim medijima vidjela ključ za razumijevanje fašizma/nacizma: mediji zauzimaju mjesto stvarnih kulturnih vrijednosti nečime što je tim vrijednostima samo nalik, pa proizvode inferiornu, nadomjesnu kulturu (*Ersatz-kultur*), podložnu infekciji totalitarizmom (Curran i Seaton 1997: 266). Očekivano, prodor masovne kulture i na jugoslavenskome su prostoru skrivili "kapitalistički društveni odnosi, formiranje građanskog

---

²⁴ Uostalom, kada se, početkom 80-ih, u Britaniji počela prikazivati američka televizijska serija *Dallas* pratilo ju je "neobuzdano javno vrijeđanje u vezi s 'amerikanizacijom' europskoga sustava javnog emitiranja", a Ien Ang je u svojoj knjizi *Watching Dallas* (1985) pokazala "kako su poklonici *Dallasa* bili ušutkani i time obespravljani od dominantnog službenog diskurza koji kategorično odbacuje takve programe kao 'lošu masovnu kulturu'" (Ang 2003: bez paginacije).

društva i širenje pismenosti", još krajem 19. i početkom 20. stoljeća, a onda posebice "između dva rata" (Petak 1975a: 1543).²⁵

Prva faza²⁶

Nakon Drugog svjetskog rata jugoslavenske socijalističke vlasti su došle u priliku da provedu svoju viziju sredstava masovnoga komuniciranja u kojima su, učeći ponajprije od Lenjina, vidjeli "oruđa" ili "instrumente" za postizanje ciljeva Partije. Tako shvaćena nastojanja da se kapitalizira propagandna djelotvornost medija nisu im bila na sramotu, pa su primijetili, uostalom, "da nema ni jedne sredine, bez obzira na razliku društvenih i ideoloških sistema, ni jedne društvene snage, koja bi s jedne strane sputavala (...) razvoj [sredstava masovnog komuniciranja] i koja ne bi, s druge strane, gradila prema njima određeni interes, pa prema tome i praktičan odnos" (Gagro 1976: 1087). Prvi *Zakon o štampi* donio se neposredno po završetku rata, 24. kolovoza 1945. godine, a Josip Broz je u svoj predsjednički raspored ubrzo uveo i opetovana obraćanja novinarima, da bi ih poučio o važnosti njihova priloga izgradnji socijalizma, a potom i o sadržajima o kojima će obavještavati "narodne mase".²⁷ Prigodom jednog

---

²⁵ Ipak, napomenut će se da je i prije postojao sličan fenomen, točnije "latinsko-feudalno-crkvena nazdravičarska zabavna literatura dokonih i 'tustih' plemenitih slojeva posvećena ljubiteljima 'dobre kapljice' i dr" (Petak 1975a: 1543).

²⁶ Božidar Gagro, tadašnji direktor Zavoda za kulturu SR Hrvatske, a kasnije savjetnik UNESCO-a za kulturni razvoj i hrvatski ministar za prosvjetu i kulturu, 1975. godine, na savjetovanju o zabavnoj literaturi koje je u Zagrebu organizirala Zajednica kulturno-prosvjetnih organizacija Jugoslavije, odredio je "kulturni proces što se proteže i na polju zabavne štampe" u tri do tada prijedene faze: "onu otprije deset godina kada počinje ekonomska reforma, s jačim djelovanjem tržišnih pravila, onda još koju godinu ranije na sam početak šezdesetih godina kad dolazi do značajnijeg razvoja televizije", a za što su "osnovni preduvjeti stvoreni već s demokratizacijom našeg društva, s razvojem samoupravljanja, s inauguriranjem naše vanjske politike – još početkom pedesetih godina" (Gagro 1975: 332).

²⁷ "Da biste bili dobri žurnalisti, vi morate, pored rada na stručnom osposobljavanju, mnogo raditi i nad samima sobom teoretski. Inače, vi nećete moći dobro da radite. Vi morate sve ovo što se danas događa u našoj zemlji shvatiti do

takvog susreta, u studenom 1949. godine, objasnio je i to da je riječ o zadaći posve drugačijoj od one koju ima tisak u kapitalističkim zemljama:

"U kapitalističkim zemljama štampa se najviše voli baviti senzacijama, tamo ona treba da servira malograđaninu takve članke i senzacije koji će mu omogućiti da poslije ručka, pošto ih pročita, dobro zaspi. Tamo je potrebno što više senzacija, a nije važno i ne pita se da li je nešto istina ili nije. Glavno je da ono što je napisano zagolica radoznalost malograđanina, da ga odobrovolji – i to je sve" (Broz 1959, IV [1949]: 324-325).

Također, zapazio je napredak domaćega novinstva s kojim, sve donekadno, nije bio zadovoljan:

"Do prije jedno godinu dana ja nisam bio zadovoljan našom štampom, ja vam to otvoreno kažem, počevši od naše *Borbe* pa nadalje. Mi smo vidjeli da tome nije razlog neki subjektivan faktor, već objektivna činjenica da ljudi koji pišu najprije treba da se izgrade. Prije je bilo još ostataka starog duha žurnalizma, još ljudi nisu shvatili šta je bitno, a kod žurnalistike je najvažnije znati šta je u datom momentu bitno. Zato je u to vrijeme bilo slučajeva da su mnoge divne stvari prolazile pokraj nas, a narod za njih nije znao jer ih štampa nije obuhvatila. (...) Sada je naša štampa došla u kolotečinu kojom treba da ide i da se još više razvija. (...) Sada je naša štampa interesantna, sada je ona postala i postaje stalno sve privlačnija za široke naša mase, ali ne zbog nekih senzacija, jer njih kod nas nema" (isto: 326-327).

---

dna, do srži; da biste potpuno dali od sebe sve što možete, da biste što više poslužili izgradnji socijalizma u našoj zemlji, vi morate apsolutno napregnuti sve svoje snage. (...) Vi dajete onaj osnovni materijal koji treba da služi našoj propagandi. Vi, drugovi i drugarice (...), vršite svojim radom veliku ulogu u opštem prevaspitavanju i vaspitavanju naših širokih radnih masa u socijalističkom duhu. Ta je vaša zadaća vrlo važna i vi zato treba da se trudite da date što više od sebe. (...) Vi ste predstavnici štampe jedne socijalističke zemlje koja je u punom zamahu svoga preobražaja, u kojoj su stvaralački naponi ogromni, i vi treba ne samo da idete sa vremenom nego i da prednjačite, da u popularnom obliku pružite narodnim masama našu socijalističku stvarnost, izgradnju socijalizma u našoj zemlji, teškoće na koje nailazimo pri tome i uspjehe koje postižemo" (Broz 1959, IV [1949]: 323-325).

Brozovo zadovoljstvo domaćim tiskom, međutim, nije bilo dugoga vijeka: desetljeće kasnije, krajem 50-ih, jugoslavenski novinski kiosci izložili su sve same "bizarne naslove, slike strave i užasa i fotografije polugolih ljepotica" (Zadrović 1961: 820). U "zabavnim listovima" takvih naslovnica nije bilo "nikakvih vrednota, osim senzacionalnih i besmislenih podataka, informacija koje zadovoljavaju primitivne interese čitača" (Koritnik 1961: 1). Štoviše, neki od njih kao da su bili "u cjelini preštampani iz izbora najlošijih listova za mlade u Engleskoj, Americi, Francuskoj ili negdje na Zapadu" (isto). Mnoge njihove stranice posvetile su se "životu filmskih starova" (Mirić 1961: 504) i, općenito, raznim "sentimentalnim historijama" i "detaljima o 'slatkom životu' na Zapadu" (Zadrović 1961: 810). U njima, poznate osobe su se opisale kao ljudi "s običnim slabostima i manama prirođenim čitavom ljudskom rodu" i s isto tako "običnim, lako razumljivim naklonostima i hobijima", što je u čitatelja navodno proizvodilo "vjeru i dojam da je i on na putu slave, uspjeha, zarade" (Majdak 1961: 8). Stoga i nije čudilo da se pokazalo kako "ima mladih djevojaka koje bi bez oklijevanja prihvatile ponudu da rade na filmu, čak i onda kada bi to imalo posljedica na njihov redovni razvoj u vlastitom zvanju", a neke kao da su bile "spremne žrtvovati čak i vlastite moralne vrijednosti i učiniti ustupke" (Sinković 1961: 10). Isti listovi koji su se samo prije koju godinu "znali zajedljivo narugati konkursima za izbor ljepotica na Zapadu, kritizirajući njihovu komercijalnu pozadinu i naglašavajući da su takvi konkursi za propale mlade kandidatkinje opasan traumatski doživljaj" sada su oduševljeno izvijestili o tomu da su publici koja se okupila na Tašmajdanu "spikeri Radiotelevizije Beograd [predstavili] petnaest finalistkinja konkursa 'Lepotica 1960'", da su "gledaoci (...) devojke pozdravili pljeskom" i da su im one uzvratile "mnogobrojnim crvenim karanfilima koje su bacile s podijuma u gledalište". Objavio se i natječaj za "najlepše dete Jugoslavije", čime se "ljepota djeteta postavila kao osnovni kriterij roditelja i zajednice prema njemu, iako (...) socijalistička zajednica ističe prije svega moralne i radne vrijednosti čovjeka" (Zadrović 1961: 811 i 819). Ukratko, "bulevarska štampa" je pokazala da zna da njezin

"tiraž ovisi o stupnju golicavosti" i "lukavo [se] povinula (...) interesima svojih potrošača" (Majdak 1961: 8). I sve se to dogodilo "nakon tolikih plenuma, sastanaka, kongresa i bezbroj napisa o zadacima socijalističke štampe" (*Criticus* 1961: 2). Kritička su pera isprva reagirala čuđenjem i zgražanjem:

"Novinar sam pa često putujem. U svakom mestu širom zemlje kiosci mi plene pažnju. Gotovo svuda oni imaju kao neke zavese od naslovnih strana novina i drugih publikacija. U njima su, sem novina, bedekera, redova vožnje i poneke knjige, uglavnom publicističko-političkog 'žanra', koje zaslužuju preporuku, izložene na prodaju i tanke sveske narodnih pjesama i šlagera (u najviše slučajeva na omotnoj strani piše da se radi o privatnom izdanju) i sveske romana s drečavo kolorisanim koricama i šokantnim ilustracijama (u zaglavlju se može pročitati da ih izdaju 'Duga' iz Beograda, 'Privreda' iz Zagreba, 'Dnevnik' iz Novog Sada...). Te iste sveske *Mojih romana*, *Romana X-100*, *Plavih dodataka* magazina *300 čuda...*, samo rasklopljene (vidi se da su štampane na jeftinoj novinskoj hartiji na rotaciji), mogu se videti pred očima brojnih putnika u trolejbusima, tramvajima, autobusima, vozovima, zatim u redovima ispred bioskopskih šaltera, u parteru pre početka zabavne priredbe, na tribinama fudbalskih terena, na morskim plažama... I u ovom slučaju važi nepisano pravilo: pročitaj, pa i drugom daj da čita! A takvih svezaka iz štamparskih mašina godišnje izade blizu tri miliona primeraka samo na srpskohrvatskom jezičnom području" (Simović 1961: 2).

Počelo se govoriti o posljedicama "konkurentске borbe na tržištu" i o "hipokriziji zabavnih listova" (Zadrović 1961: 820 i 810). Počele su pljuštati i optužbe, među ostalima i "jeftinim demagozima" i "nekim vodećim organima našeg javnog mišljenja", koji "ne propuštaju priliku da se 'demokratski' solidariziraju s ukusom 'širokih masa'" i "prihvaćaju se češće reklame kiča i šunda, 'laganog' i 'zabavnog' štiva, senzacionalističkih banalnosti, negoli aktivnog zalaganja za stvarne kulturne vrijednosti" (Petrović 1961: 1398). Nakon što je rasprava o politici domaćih izdavačkih poduzeća došla na dnevni red Sedmoga kongresa Saveza komunista Jugoslavije, u travnju 1958. godine – da bi se upozorilo na nekritičko "kupovanje, prevodenje, preslikavanje i

objavljivanje" i onoga tiska "sa Zapada" protiv kojeg ustaju "napredne snage tih zemalja" (Zadrović 1961: 820) – zabavni tisak je postao temom i ozbiljnih kritičkih osvrta, promišljanja, a potom i istraživanja.²⁸ Posebno snažan poticaj, međutim, dala im je jedna druga politička, javna, Brozova osuda, koju je izrekao na "narodnom mitingu u Splitu", 6. svibnja 1962. godine, a nakon burne trodnevne rasprave na proširenoj sjednici Izvršnog komiteta Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije.

Deformacije i zastranjenja

Brozov govor na "narodnom mitingu" u Splitu ubrzo je postao "povijesnim" (usp. Mirković 2003), poglavito zbog poziva "u borbu protiv bogaćenja, uzurpacije vlasti i gušenja kritike" (Bilandžić 1999: 431). Kasna jugoslavenska socijalistička historiografija opisat će slavlje okupljenih na splitskoj rivi, svjedoka demonstracije predsjednikova "radničko-klasnog osjećaja" (Bilandžić 1987), no socijalističke "društvene snage" nisu imale mnogo razloga za slavlje: suočile su se s optužbama za nedisciplinu, nejedinstvo "misli i akcije", za potpadanje pod "utjecaj sitnoburžoaske stihije" ili pak utjecaj "nacionalističkih i

---

²⁸ Novinsko se "okretanje ka Zapadu", prema naknadnome viđenju koje se oblikovalo u povodu *Vjesnikove* 60. obljetnice, počelo događati još krajem 1950. godine, u vrijeme "svade sa Staljinom", kada je glavnim urednikom *Vjesnika* postao Frane Barbieri (Garmaz 2000b). Zapadni listovi su se koristili kao uzori, ali i kao izvori, pa je Milovan Đilas, navodno, optužio Barbierija "za uvođenje zapadnjačkog duha u socijalističku štampu" (Garmaz 2000a). Tržišnu je orijentaciju u *Vjesniku*, čini se, uveo Božidar Novak, glavni urednik od 1955. do 1963. godine. Prema njegovoj odluci, *Vjesnik* je napravio prijelom po uzoru na talijanski *Il Giorno*, uveli su se specijalni prilozi na četiri stranice "Ljudi, more", "Kultura", "Privreda", "Zabava" i "Radio-televizijski prilog petkom", a "*Vjesnik* je time dobio građanski izgled" (Garmaz 2000c), i to sve unatoč lošim iskustvima urednika koji su smijenjeni "zbog senzacionalizma": "U to vrijeme naš je tisak još ličio na sovjetske novine. Svako imitiranje zapadnog tiska, a to smo mi radili, bio je senzacionalizam, što je pomalo zvučalo kao truli kapitalizam" (Džebić i Garmaz 2000).

šovinističkih krugova" (Bilandžić 1999: 417). Naravno, svoj dio krivnje morao je preuzeti i tisak, "jedan od osnovnih faktora u formiranju i širenju socijalističke svijesti u masama" (*Drug Tito o kulturi* 1963: 13). Zapazilo se da mnoge deformacije i zastranjenja jugoslavenskog društva – sitnoposjedničku stihiju i primitivizam, reakcionarno idejno naslijeđe prošlosti, šovinizam, karijerizam, tendencije stjecanja posebnih privilegija, individualizam, birokratizam, birokratsko centralističke i partikularističke tendencije, pojave odvajanja od "radnih masa", destruktivni anarhizam i truli liberalizam – socijalistički tisak nije u dovoljnoj mjeri kritizirao.²⁹ Štoviše, u "štampu i časopise" prodrlo je "obnavljanje građanske nacionalističke svijesti" (Bilandžić 1987). Ili, Brozovim riječima:

"Mi smo dozvolili da se svašta piše i u našoj štampi. Pogledajte neke časopise i razne članke i vidjećete kako oni destruktivno djeluju. Čak nam i našu omladinu truju" (*Drug Tito o kulturi* 1963: 2).

Ova Brozova ocjena nije, razumije se, "došla samo na osnovu jednog političkog instinkta marksiste (...), nego i na osnovu analize velikog broja izveštaja" koje su (i) izdavači poslali "Sindikatu i ideološkim komisijama i drugim faktorima" (Milošević 1963: 627). Ona se odnosila i na "ozbiljan tisak", jer "malograđanska trivijalnost" se provlačila "i kroz vrlo ozbiljne političke napise, kao i kroz, po formi prihvatljive, članke o našim društvenim problemima i o našem kulturnom životu" (Smole 1963: 378). No, "formiranju socijalističkog čovjeka" i razvijanju socijalističkih odnosa najmanje je, po svemu, pridonosio bezvrijedni zabavni tisak. U razgovoru s Predsjedništvom Saveza novinara Jugoslavije, početkom 1963. godine, apostrofirao ga je i Josip Broz:

"Kod nas se, na primjer, prevodi razna šund-literatura. Prevodi se na veliko. I to se štampa. Ali to nije izraz zapadne kulture, koja je vrlo visoka, već onoga što se i na Zapadu takode smatra negativnim. Očigled-

---

²⁹ Usp. priloge s *Konferencije saveza novinara Jugoslavije* (Novi Sad, ožujak 1963.) koji su objavljeni u časopisu *Kulturni život* 3-4, 1963: 376-422.

no je da se to čini zbog toga da bi se naš socijalistički poredak rastrojio. A to mi ne smijemo dozvoliti" (*Drug Tito o kulturi* 1963: 15).

Mnoge će kasnije kritike domaće popularne kulture pristati uz osnažujuću tezu zavjere protiv jugoslavenskog socijalističkog poretka, koja da se, iznutra ili izvana, provodila (i) uz pomoć masovnih medija. Jugoslavensku je referentnu kulturološku misao ipak obilježila jedna druga Brozova tvrdnja:

"Nijednog trenutka nisam mislio da su slabosti našeg novinarstva samo subjektivnog karaktera. Ima tu i nečeg objektivnog. Na primjer komercijalizam. Treba na neki način egzistirati i to je razumljivo, ali se sa komercijalizmom svašta uvlači" (*Drug Tito o kulturi* 1963: 13).

Još očekujući reformu koja bi u jugoslavenski ekonomski sustav uvela tržišnu privredu, Broz je pojavu "komercijalizma" u jugoslavenskom novinstvu nazvao objektivnom slabošću i opravdao je nužnošću opstanka novinskoizdavačkih kuća. Izdavači, čini se, nisu nalazili drugoga načina da prežive osim da čitateljima ponude "ono što traže", da dakle udovolje "njihovim malograđanskim težnjama i shvaćanjima", njihovoj "zaostalosti i niskom ukusu".³⁰ Ostavljeni da sami brinu o tomu kako će namaknuti sredstva za izdavanje "obaveznih" izdanja, nisu pristali na to da njihove tiskovine budu poligonima za pokusna oblikovanja ideološki prihvatljivog, dakle "društveno-politi-

---

³⁰ U skladu s člankom 13 *Ustava* iz 1963. godine, te člancima 23 i 24 *Zakona o tisku* iz 1960. godine, novinskoizdavačka poduzeća su mogle osnovati: društvenopolitičke zajednice, državne institucije, nezavisne institucije, ekonomske i društvene organizacije ili pravna tijela, ali i skupine građana od najmanje pet osoba. Zainteresirano inozemno čitateljstvo je o tomu moglo pročitati u članku o "slobodi tiska i njezinim ograničenjima" u Jugoslaviji, koji je 1967. godine u časopisu *International Communication Gazette* objavio Nizozemac Frans Kempers. Posebno su mu, čini se, bili zanimljivi rezultati "primjene temeljnih principa jugoslavenske ekonomske politike", pa je primijetio "da se tiskarskim poduzećima upravlja u skladu s principima tržišne ekonomije". Zbog toga, ustvrdio je: "Ono što održava većinu tiskarskih poduzeća su izdanja popularnih časopisa i tjednika (u nekim slučajevima čak i s izrazitom tendencijom k žutom tisku), čije naklade neprestano rastu unatoč svim primjedbama Tita i drugih partijskih vođa o tomu da izdavači kopiraju 'dekadentni buržoaski tisak' u Jugoslaviji" (Kempers 1967: 326-327).

čki i idejno angažiranog" zabavnog tiska. Ili, prema priznanju tadašnjeg predsjednika Saveza novinara Jugoslavije, svoj su pristanak uvjetovali obavezom da "to isto učini i drugo, susedno, odnosno 'konkurentsko' novinsko izdavačko preduzeće" (Smole 1963: 376-380).

"Komercijalistička" objašnjenja za pojave deformacija i zastranjenja u (popularnoj) kulturi domaćeg socijalizma otvarala su put kritikama urednosti jugoslavenske privrede, no to nije bio jedini razlog njihove teorijske neproduktivnosti. Ona su, naime, podrazumijevala podcjenjivanje "konzumenata", baš onih koji su na svojim leđima imali iznijeti ostvarenje jugoslavenske budućnosti. Stoga su već i rani teorijski uvidi predviđjeli drugačije interpretacije. Mnogi sudionici tek otvorene diskusije o zabavnome tisku spominjali su i "stvarnu potrebu" za postojanjem takva štiva. Poricati ju za njih je bilo isto što i "tvrditi da su suvišni časovi odmora u kojima čovjek potiskuje dnevne brige i traži predah, osvježjenje i zabavu" (Zadrović 1961: 809). Zapravo, i najistaknutiji su marksisti, navodno, čitali zabavnu literaturu, a sam je Marx "poznavao odlično *Tajne Pariza*"³¹ (Milošević 1963: 627). Ta literatura "doprinosi odmoru i obnovi duhovne energije, pa prema tome i obnovi radne sposobnosti" (Vlajić 1963: 616), a potreba će za njom postajati samo sve to većom, zbog "daljeg razvoja naših društvenih odnosa, i sve veće mogućnosti za odmor i rasonodu radnih ljudi". Stoga, razlikuje li se dobro od lošega u zabavnoj literaturi, i iz toga izvuče pouka, ona će jugoslavenske društvu ponuditi vrlo velike mogućnosti "pozitivnih utjecaja" (Ile 1963: 610), u razvijanju plemenitih osobina i istraživačkoga duha mladih generacija (Vukmanović 1963: 309), ona može biti temeljem za stjecanje navike čitanja (Vlajić 1963: 616), ali i, spomenimo to još jednom, sredstvom za postizanje "određenog političkog uticaja na čitaoca" (Lazarević 1963: 626).

---

³¹ Riječ je o romanu koji je 1842/1843. objavio pariški novinar Eugène Sue, poznat kao "kralj popularnog romana". Taj je roman inspirirao Karla Marxa da poduzme za sebe neuobičajen izlet u literarnu kritiku, no ona nije, kao što bi se dalo naslutiti iz gornjeg citata, bila pozitivna (u: Engels, Friedrich i Karl Marx, *Die heilige Familie oder Kritik der kritischen Kritik*, 1845).

Među ranim prijedlozima za razrješenje problema zabavnog tiska u socijalističkoj Jugoslaviji našli su se dakle i oni koji su, sasvim orvelijanski, isticali mogućnost da se prikladni sadržaji ispriopovijedaju na popularan način.³² Dosjetilo se da se, na primjer, "i u kriminalni roman mogu (...) utkati socijalistička shvatanja" i da se "kroz kriminalni roman mogu (...) dati događaji iz narodnooslobodilačke borbe" (Lazarević 1963: 626). S ponosom se dometnulo i to da "svaki naš borac, svaki naš građanin nosi u sebi jedan ili više romana" pa da ta, "naša stvarnost", obiluje dramatičnim i zanimljivim događajima koje će čitatelj čitati "sa istim razumevanjem i strašću kao na primer romane iz američkog podzemlja" (Vlajić 1963: 616).³³ Ista se procedura vidjela i kao rješenje za popularizaciju znanosti, jer "popularni tekstovi svih grana nauke mogu naći mesto i u kriminalno-naučnom romanu" (Lazarević 1963: 626). Ipak, riječ je o prijedlozima koji kao da su isuviše često sličili pojavi "proletkultovstva", pokušaju izmišljanja neke nove proleterske kulture, koja je odlučila odustati od najboljih obrazaca, tradicija i rezultata socijalističke revolucije (Ilić 1974: 75).

***

Spomenuta ideja, o tomu da se ideološki prikladni sadržaji posreduju uz pomoć popularnošću ovjerenih matrica zapadne "masovne kul-

---

³² Usp. Orwell 1988 [1939/1940].

³³ Sličnih je prijedloga, doduše, bilo i prije ljeta 1962. godine, i nisu se ticali samo zabavnoga tiska. Tvrđilo se, na primjer, da priče o životu "filmskih starova" u domaćem tisku zajedno s repertoarnom politikom distribucijskih i kinematografskih kuća dovode do toga da mladi ljudi u filmu vide tek "praznu zabavu, drugu dvosatnog bježanja od svakodnevnih (...) problema u sladunjav i sanjivi svijet bez stvarnih životnih sokova". Naglasilo se, međutim, da "ljubav prema *cowboyu* i njegovim filmskim bravurama ne nosi u svojoj biti ništa lošega", ali da bi publika bila mnogo zadovoljnija kada bi svog filmskog junaka, "hrabra i snalažljiva", vidjela "ne u izmišljenoj epopeji Divljeg zapada, nego u našoj, stvarnoj epopeji čovjekove borbe za slobodu i socijalnu pravdu" (Mirić 1961: 504 i 505).

ture", pokazala se žilavijom i vitalnijom u praksi no u teoriji. Ovdje su na prvome mjestu neki od takozvanih partizanskih filmova,³⁴ ali i svojedobno vrlo popularne televizijske serije, poput *Kapelskih kresova* (1974)³⁵ i *Otpisanih* (1974),³⁶ strip s tematikom iz Narodnooslobodilačke borbe i "jugo-ljubići". Strip-serija *Nikad robom*, namijeñjena osnovnoškolicima, izlazila je od 1958. godine u izdanju novinskoizdavačkog poduzeća Dečje novine iz Gornjeg Milanovca i, u gotovo pet stotina epizoda, pripovijedala o dvojici partizanskih kurira, Mirku i Slavku.³⁷ Njezini su je poklonici čitali i s ironijskim odmakom,³⁸ no jugoslavenska kulturološka kritika nije za nju nalazila mnogo pohvala. Upozorila je na to da "strip ne ispunjava prvi zahtev što ga je sam sebi postavio kao realistički strip, koji treba da se zasniva na načelima prepoznatljivosti", da su "distinkcije koje postoje među centralnim junacima tek (...) funkcionalni detalji" i da se "pisac i crtač (...) nisu potrudili da svoje lažne priče bar minimalno prilagode i jednom autentičnom svedočanstvu iz proteklog narodnooslobo-

---

³⁴ Prije drugih svakako *Sutjeska* (1973), "partizanski spektakl" režisera Stipe Delića, s temom velike partizanske bitke iz Drugog svjetskog rata. U tom filmu, lik Josipa Broza je interpretirao Richard Burton.

³⁵ Vidi na: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id=1369>.

³⁶ Vidi na: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id=1369>.

³⁷ "Prosečan tiraž edicije *Nikad robom*, prema kazivanju Srećka Jovanovića, kretao se od 35.000 do 50.000 primeraka po broju. Kako se ubrzo pokazalo da *Mirko i Slavko* prolaze ubedljivo najbolje, doneta je odluka da se serijal izdvoji. Premda su sve analize ukazivale da bi *Mirko i Slavko* mogli da se prodaju u tiražu od 75.000 primeraka, Jovanović i Lazarević kreću sa smelih 120.000, na manjem formatu, duplo većem broju strana i prebacuju štampu u 'Novu Makedoniju' iz Skoplja. Stvarnost ih je ubrzo demantovala, jer su *Mirko i Slavko*, dobivši nekoliko podizdanja, štampani u tiražu od 180.000, pa čak i 200.000 primeraka. Njihovi likovi eksploatisani su u raznim vidovima: štampani su pisani romani, rađeni dijafilmovi, aplikacije za majice, dačke torbe, motivi za sveske, omote i drugi školski pribor, i na kraju, 1973. godine, snimljen je dugometražni igrani film *Mirko i Slavko* u režiji Torija Jankovića" (http://www.rastko.org.yu/strip/1/strip-u-srbiji-1955-1972/index_1.html) [12. siječnja 2008].

Vidi i na: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/read.php?id=749>.

³⁸ Usp. i suvremene prilagodbe dijaloga: "Mirko, pazi, metak!", "Hvala, Slavko" (Velikonja 2002: 201).

dilačkog rata".³⁹ Osim toga, autorima stripa se prigovorilo da "ne poštuju inteligenciju čitalaca, a da i ne govorimo o znanju iz istorije što ga eventualni čitalac stiče u školi", da je crtež "prljav"⁴⁰ i "reduktivan",⁴¹ te da se "barata jedva sa nekoliko stotina reči".⁴² Tom zapažanju je proturječila činjenica "da ovaj strip ne gubi u konkurenciji vrednosti sa drugim dobrim stripovima (*Asteriks, Talični Tom, Diznijevi stripovi*)" (Perišić 1975: 365, 367 i 372),⁴³ pa se čini vjerovatnim da bi pokušaj da se *Nikad robom/Mirko i Slavko* prilagodi zahtjevima kritike završio baš onako kako je završio pokušaj proizvodnje "'jugo-ljubića'", ideološki prilagođena ženskog štiva koje je trebalo "izbjeći 'negativne' aspekte ljubavnog romana zapadnog i američkog tipa", prije svega "idealizaciju, nestvarno i iluzorno u romanu". Ovdje su se ljubavne teme smještale "u realni, svakodnevni jugoslavenski kontekst, poštivajući princip realiteta". Likovi tih romana bili su "svakodnevni ljudi, sa svakodnevnim problemima, a radnja se od-

---

³⁹ "Opravdano se postavlja pitanje kako opstaje i gde nalazi inspiraciju priča o tome da se sedmorica lako naoružanih ljudi superiorno suprotstavlja tenkovima, ogromnom broju 'neprijatelja' i da, pritom, izidu bez ogrebotine" (Perišić 1975: 367).

⁴⁰ "Priljavi crtež uopšte ne pretpostavlja funkcionalnu upotrebu linija koje distingviraju karaktere" (Perišić 1975: 370).

⁴¹ "Crtač se (...) u ovim sveskama oslanja na krajnju redukovanoost likovnih elemenata (često cela tabla donosi samo crtež ljudske šake, deo noge, samo filakteru, jer su govornici 'pod zemljom', na kostimima se daje mali broj detalja, pejzaž je predstavljen tek nekolikim linijama, likovi se često daju s leđa)" (Perišić 1975: 370).

⁴² Taj problem, po Perišiću, dobija na važnosti ima li se na umu "da su se *Mirko i Slavko* pojavili i sa namerom da vrše određenu ideološko-propagandnu funkciju". "Onomatopejske ili uzvične ekspresije su iz stripa u strip, od stranice do stranice, jednake i vraćaju se po sistemu zatvorenog kruga. Na dve table, jedne do druge, partizanski borac će reći: 'Uh, zamalo ne nastradasmo', dok će neprijateljski vojnik konstatovati: 'Uh, ovi se ne šale'. (...) Upotreba jezika u formiranju likova u stripovima o Mirku i Slavku je u celini zanemarljiva. On se prepoznaje tek na nivou globalnih grupa, gde se neprijatelji odlikuju time što partizane nazivaju 'banditima', dok ovi drugi najčešće upotrebljavaju izraze kao što su 'gadovi', 'prokletnici', a najčešće prosto 'fašisti'" (Perišić 1975: 370-371).

⁴³ "Štaviše, ista kuća objavljuje licencne stripove, ali ne vodi računa da bar minimalno približi uvjerljivost *Mirka i Slavka* uvjerljivosti *Paje Patka*" (Perišić 1975: 372).

vijala na našem jugoslavenskom tlu" (Goja 1986: 74-75). Rezultat toga pokušaja bio je "smanjena potražnja ljubavnih romana":

"Dapače, protestna pisma čitateljica izričito su tražila da im se vrati 'klasični ljubici' i *happy end*. Izdavačke kuće bile su prisiljene (zbog financijskih razloga) ugoditi čitateljicama, pa su naši autori pod drugim imenima počeli pisati ljubavne romane po šablona provjerenih ljubića. Naklada je pri tom ponovno porasla, dok je izdavač nastojao uz svaki takav 'klasični ljubici' ubaciti i po koji 'naš', ne bi li ga publika postepeno zavoljela. Jugoslavenski ljubavni roman, bio je prisiljen odustati od samoga sebe, jer nikome nije bio potreban" (isto: 75).

Opijum za radnike

Umjesto brzih i očito neozbiljnih rješenja zatražila su se brza i sustavna teorijska istraživanja, koja će se povesti za kritičkim čitanjima inozemnih marksističkih teoretičara i formulirati odgovore na nekoliko "ključnih pitanja", čiji će sinergijski učinak trasirati put novoj, jugoslavenskoj, popularnokulturnoj praksi. U raspravu o popularnoj/masovnoj kulturi u socijalističkoj Jugoslaviji uključili su se "sociolozi, psiholozi, znanstvenici, umjetnici" (Sabljak 1975: 348). Tu će raspravu u svome pogledu unatrag iz 1975. godine Antun Petak opisati kao sukob dvaju suprotnih razumijevanja "zabavne štampe i kulturne akcije u nas". Jedno su od njih, po njemu, zastupali zagovornici ideje da je zabavni tisak "instrument ili sredstvo difuzije manipulativnog, ponajprije komercijalnog, oblika kulture masovnog društva", proizvođač i proširitelj "svojevrnog oblika antikulture". U terminima kulturne, a time i političke akcije, takvo je razmišljanje ujedno značilo "potrebitost manje ili više složenog sistema mjera da se to stanje prevlada". Na drugom su se polu okupili oni koje je Petak, nadahnut kanonskim tekstom Dwighta Macdonalda,⁴⁴ nazvao "poklo-

---

⁴⁴ Macdonald je esej "Masscult & Midcult" prvi put objavio u listu *Partisan Review* 1960. godine (u dva dijela: "Masscult & Midcult I", *Partisan Review*, Spring 1960: 203-33; "Masscult & Midcult II", *Partisan Review*, Fall 1960: 589-

nicima 'maskulta"', koji su "u biti izgubili misaonu utemeljenost u humanističkoj koncepciji čovjeka i društva, te se nalaze izvan horizonta prometejske kulture". Za njih su sadržaji suvremenih sredstava masovnih komunikacija bili tek "autentičnom kulturom našega doba". Njihovi zaključci su proizlazili iz činjenice "sveopće objektivne rasprostranjenosti ovih sadržaja među pripadnicima svih društvenih grupa", čime se ujedno ukazivalo na "nadklasnost ove kulture". U prvu su se skupinu, dakako, svrstali "kulturni stvaraoči, sociolozi, filozofi, te dobar dio društveno-političkih radnika i novinara", dok se druga regrutirala "iz redova stvaralaca zabavne štampe, te iz tehnokratsko-birokratske strukture, a koji su već sami po sebi često ponajbolji reprezentanti onog 'idealnog tipa' društvenog karaktera, koji je po mjeri socio-kulturnih vrijednosti prisutnih u sadržajima ove štampe". Nimalo nevažno, obje su se skupine verbalno legitimirale "kao istinski saveznici radničke klase". Njihovi su se stavovi, u Petakovoj interpretaciji, s vremenom sve oštrije polarizirali, a međusobna je "raspodjela" zapravo tek preslikala ideološki nepodobnu sliku "tzv. masovne književnosti i zabavne štampe na Zapadu" (Petak 1975a: 1504-1507).

Međutim, mišljenja "kulturne javnosti" ili, Petakovim riječima, "intelektualne elite", nisu bila tako usklađena kako bi se moglo činiti iz gornjih navoda, iako su, valja priznati, većinom dijelila bojazan za sudbinu društva koje je prigrllilo "tip društvene komunikacije (...) što je na širokoj osnovi razvijen u modernom kapitalističkom svijetu" i posvojilo ga u "njegovu potenciranom i primitivnom izdanju" (Gagro 1975: 331). Isprva, na izglednu se katastrofu upozoravalo terminima *teorije potkožne igle*, koja je dokazivala da poruke posredovane medijima na običnoga čovjeka djeluju kao da su mu "injektirane pod kožu".⁴⁵ Mediji, kakve su ih vidjele *teorije masovnoga društva*, glas su

---

-631), a potom i u zbirci rasprava o učincima masovne culture *Against the American Grain*. New York: Random House, 1962.

⁴⁵ Prvi su je zapisali Abbott Lawrence Lowell u svojoj knjizi *Public Opinion and Popular Government* 1913. i Walter Lippman u knjizi *Public Opinion* 1922. godine.

autoriteta koji podmeće sasvim određenu, opojnu sliku svijeta, namjestak stvarnosti, da bi s njezinom pomoći manipulirao ljudima i "pripomogao prilagodbu podčinjene publike vlastitoj sudbini", osigurao joj psihički mir u teškim uvjetima svakodnevice (McQuail 1992: 62-63). Odgovarajući medijski sadržaji diskvalificirali su se podvođenjem pod nazivnik propagande koja je, dakako, "sračunata (...) na to da kod što većeg broja ljudi izazove automatsku reakciju u ponašanju". Ta je reakcija u svojoj biti shizofrena, pa ljudi koji su podlegli manipulaciji počinju pridavati "veću realnost riječima, fantazijama, sanjarijama i privatnim svjetovima negoli stvarnosti koja [ih] okružuje" (Županov 1964: 597). Pritom, oni "razvijaju (...) neostvarive aspiracije materijalnog obilja i lagodnog života", a "kod pripadnika hijerarhijski nižih društvenih grupa" nastaju "težnje za društvenim usponom, tj. aspiracije za izlaženjem iz radničke u neradničku društvenu funkciju". "Sadizam mašte", koji je karakterističan za kriminalističke romane i filmove te novinske izvještaje o ubojstvu i nasilju, zapravo proizvodi ravnodušnost koja je sposobna prihvatiti i najgore strahote, poput "upotrebe otrovnih plinova u demonstracijama, ili masakriranja nezaštićenih i nevinih ljudi za vrijeme rata" (Petak 1975a: 1502). Iza scene, tvrdili su zagovornici ove teze, "postoji još neki drugi, dublji interes". Takav sadizam, naime, nikako ne može biti odgovor na traženja publike, riječ je o nastojanjima "centara društvene moći da narkotiziraju potlačene, da ih učine ravnodušnim prema vrijednostima života". Uspješna provedba te zamisli na kapitalističkom Zapadu dovela je do toga da je Amerikanac ili Europljanin s kraja 60-ih godina mogao gledati izravne televizijske prijenose krvavih ratnih prizora s vijetnamskoga bojišta a da ne trepne, i sam već spreman "da crkne kao štakor u kanalu, ili da pogine u zasjedi ili od otrova" (Kuvačić 1969: 1419-1420).

Sentimentalni sadržaji ne uzrokuju, poput sadističkih, ljudsku ravnodušnost prema boli i tragediji. Naizgled, oni čine upravo suprotno: proizvode plačljiv, "regresivni i ponekad infantilni tip ličnosti" (Županov 1964: 601). Fuzija odabranih pouka u radovima Waltera Lippmana, Theodora Adorna i Dwighta Macdonalda dala je na-

slutiti da su razne "večernje novele" i romani u nastavcima" očigledan izdanak "jedne 'industrije snova', prije svega holivudske", koja omogućuje barem privremen bijeg iz ružne stvarnosti, a zapravo dovodi do infantilizacije koja se ogleda u "sumnjivom, čak bolesnom ponašanju, bolesti bijega u neodgovornost, bolesti koja, kako se čini, rapidno ophrvava starije uzraste". Oboljeli počinju živjeti po receptu pročitanih priča, pa njihove sižee iznose na ulicu i time postaju opasnost za "bezbjednu šetnju ljudi gradom". Manje akutne oblike "infantilne regresije" obilježava oponašanje koje se mora prepoznati kao jedan od "kategorijalnih oblika snobizma". Tako junaci "kič literature", te "zaraze, influence neboderskog doba", te "bolne romantičarske laži naših dana, koja uvlači u svoje ljigave mreže milione poklonika", počinju diktirati modu odijevanja, ponašanja, pa i govora.⁴⁶ Ta literatura svoje poklonike upravo "magijskom snagom iščašuje iz stvarnosti", a uzaludnim se čekanjem obećanog "mogu (...), u nekim relacijama, objasniti samoubistva,⁴⁷ frustracije, kuloarsko kritizerstvo svega postojećeg, nezadovoljstvo svim i svačim, bjekstvo od rada, stvaralačkog odnosa i učestvovanja u društvenim zbivanjima". Kada literatura postane pukim sedativom, nestaje zanimanje "za istinski bitnu misao" i regrutira se "armija onih koji konzumiraju kič

---

⁴⁶ Ili, manje tragično, u interpretaciji Stipe Šuvara iz 1961. godine: "Sredstvima komunikativnosti možemo zahvaliti što se proizvode i masovne psihoze golemih razmjera. Stoga se neka nova igra za odrasle u desetak dana proširi po cijelom svijetu, milijuni djevojaka šišaju kosu po uzoru na junakinju u netom snimljenom holivudskom filmu, neko sredstvo protiv ćelavosti dopre u svaku zemlju, melodija iz San Rema za dva dana pjevuši se na svim kontinentima. Postoji težnja uzdizanja na 'svjetski novo', težnja da se ide ukorak, da se bude moderan, obaviješten i naviknut na sve novo. Svaki dan mora biti obilježen nekim događajem i posvuda mase luduju da upoznaju taj događaj dana. Sutra će opet ludovati za novim događajem, ravnodušne prema onom jučerašnjem, koji je zaboravljen, a ako ga se i prisjete, izgledat će im dozlaboga banalan" (Suvar 1986 [1961]: 17).

⁴⁷ Takvi sadržaji redovno ističu čovjekovo tijelo kao njegovu najveću ili jedinu vrijednost, i time zapravo afirmiraju baš ono za što čovjek sam nije nimalo zaslužan. Time se čitatelje odgaja "u smislu seksualne agresivnosti i manijaštva", ali ujedno i potencira svjesnost o "tjelesnoj (...) i duhovnoj ništavnosti". Naime, "vremenom se ljepota tijela preobrazi u krležijansko meso, a nastala praznina nema nikakvih mogućnosti popunjenja – otuda samoubojstva i život mrtvaca filmskih, televizijskih i drugih diva u poznijim godinama" (Hadžagić 1975: 341).

i šund, napuštaju zbiljnost i u praktičnim relacijama ostvaruju etičke, estetičke i druge momente, suprotne ciljevima društva, suprotne čovjekovom izvorištu, itd" (Hadžagić 1975: 338-339). Kojekakvi "građanski ideolozi" obasuli su "radničku klasu i sve ostale radne ljude" lažnim vrijednostima da bi odvratili njihovu pozornost "od temeljnog klasnog pitanja – od pitanja gospodarenja cjelokupnom društvenom reprodukcijom". Taj je tisak imao pomoći da se radni ljudi osjećaju ugodno, da zaborave na uzroke svoga klasnog položaja i da odustanu od borbe za nove i humanije društvene odnose. Ponudio im je "iluziju slobode i svemoći, ostvarenja koje inače nije moguće" (Banjeglav 1975: 403).⁴⁸

Nesumnjivo, ova teza je nudila zadovoljavajuće objašnjenje zapaženoga defetizma radničke klase u razvijenom kapitalizmu, no istodobno je otvarala prostor da se postavi pitanje o tomu znači li masovna konzumacija omanljujućih sadržaja popularne kulture u socijalizmu ujedno i to da je socijalistička stvarnost "ružnoćom" prisposobiva kapitalističkoj, pa da se i iz nje traže putovi makar i privremenoga bijega. Zbog toga, razumijevanje utjecaja političke propagande Harolda Lasswela i Waltera Lippmana, razotkrivanje i kritika *industrije kulture* Theodora Adorna, i *teorija masovne kulture* Dwighta Macdonalda nisu mogli postati predloškom za teoriju socijalističke popularne kulture.⁴⁹ One nisu prepoznale vitalnost "masa", koje su,

---

⁴⁸ "Trivijalna književnost je indirektno 'korisna' za pojedinca i za društvo. Imaginarnim zadovoljavanjem nekih potreba ona odgoda njihovo pravo i realno ostvarenje. Time pridonosi stabilnosti svakog društva. Vladajućim vrijednostima nadodaje neke druge vrijednosti, a postojeću zbilju proširuje s još jednom. Imaginarnim prestrukturiranjem realnosti ona je osmišljava na ljepši i utješniji način. Psihološke konsekvence tog utjecaja su: korekcija svijeta imaginarnog, što ublažava svakodnevne napetosti i omogućava časak relaksacije i zaborava. Sociološke konsekvence su: pomirenje sa svijetom i svojom pozicijom u njemu. Na razini pojedinca i razini društva trivijalna literatura najčešće djeluje umirujuće i pomirujuće. Ona imaginarno nadodaje pojedinačnom i društvenom životu komponentu koja mu nedostaje. Time trivijalna literatura čini slično što i religija, 'ali joj nedostaje obećanje besmrtnosti, svetost i božanstvo, da bi se pretvorila u religiju'" (Goja 1986: 69).

⁴⁹ Unatoč očitj neoperabilnosti, a vjerojatno zbog svoje inače uzorne kritičke kvalitete, te su se teorije održale u jugoslavenskim razmatranjima o popular-

za njih, pale kao žrtve kulturne eksploatacije gospodara kiča, iako su mogle, da su im se ponudile u jednakoj mjeri, konzumirati i "dobre stvari" (Macdonald 1953: 13). Osim toga, one očito nisu nalazile zadovoljavajući odgovor na pitanje o tomu koje su to "dobre stvari" koje će, u podjednako mjeri, zadovoljiti socijalističke ideologe i socijalističku radničku klasu. Istodobno, čitanja Marxa, Engelsa, pa i Lenjina, kao da nisu bila od mnogo koristi čak ni za tumačenja suvremene *kulture*, a kamoli popularne kulture, to više što su nove i drugačije "okolnosti" proizvele mnoštvo "varijacija na istu temu", upravo toliko da ih je bilo teško i sistematizirati (usp. Ilić 1974: 55).⁵⁰ Ako se zbog toga i osjetilo pomalo malodušja, ono se, u nedo-

---

noj kulturi sve do samoga kraja, sredinom 80-ih. Obilno se na njih referiralo (Čolić 1986: 19, 20 i 22; Jilek 1986: 63, 64 i 68), ili ih se potkrepljivalo zaključcima novih istraživanja: "Na kraju ovog zbornika V. Afric iznosi podatke o čitanosti stripa kod nas, a ovi nas podaci upućuju da u našoj stvarnosti neki ljudi žive sa pola života, težeći da pronađu i drugu polovinu – u snovima o boljoj stvarnosti. Snovi ne rješavaju njihove muke ali pomažu da se one lakše podnesu. Ono što se može reći na osnovu ovdje provedenog uvida u problematiku masovne kulture jeste to da masovnu kulturu nisu stvorile mase, već je ona stvorena za mase od onih koji su iznad mase. Ova kultura nema bitne funkcije u društvenom životu koje ima svaka istinska kultura: da spoznaje svijet, da određuje putokaze u njemu, da ga ujedinjuje, da ga mijenja, da ga humanizira, da ga izražava i da ga osporava sa stanovišta viših kulturnih vrijednosti. Osnovna funkcija masovne kulture je da prilagodava pojedince i grupe na postojeći poredak stvari i da zavlada njihovim duhovnim životom" (Afric 1986: 16-17).

⁵⁰ To je otkriće nadasve zanimljivo usporediti s kulturalnostudijskom elaboracijom istoga problema: "Ni u jednom trenutku kulturni studiji i marksizam nisu savršeno teorijski pristajali jedno uz drugo. Od samog početka (...) uvijek je već postojao problem velike neprimjerenosti, u teorijskom i praktičnom smislu, glasne šutnje i velikih grešaka marksizma. Riječ je o stvarima o kojima Marx nije pisao ili ih nije razumio, a koje su bile privilegirani predmeti našeg proučavanja: kultura, ideologija, jezik i simboličko. Bile su to točke koje su, kao uvijek već postojeće, osuđivale marksizam kao oblik razmišljanja i kao kritičku djelatnost: njegova ortodoksnost, njegov doktrinarni karakter, njegov determinizam, njegov redukcionizam, njegov nepromjenjivi povijesni zakon i njegov metanarativni status" (Hall 2006: 112). Isto je, uostalom, primijetio i Jean Baudrillard u svojem tekstu "Kritika političke ekonomije znaka" (Baudrillard 2001: 25-27). No, ako su jugoslavenski teoretičari i prepoznali ove praznine marksizma, nisu ih mogli označiti terminima s negativnim predznakom. U društvu koje je klicalo Marxu, Engelsu, Lenjinu (i Titu) ta su se prazna mjesta morala pokušati nadopisati "u istom duhu".

statku "eseja (...) koji bi išli mnogo dalje od (...) načelnih postavki" i iskoristili "monografsku i fragmentarnu građu" za "sintetičke obuhvate širih razmera" (Ilić 1967: 31), moralo potisnuti barem demonstracijom dovoljne mjere zabrinutosti.

Dok su čekali da se osmisli odgovarajuća teorija kulture samoupravnog socijalizma, neki su se pripadnici "kulture javnosti" prisjetili struje optimizma u ranim, impresionističkim suočavanjima s fenomenom masovne kulture. I za njih je, međutim, izbor rješenja bio ograničen. Mogli su učiniti isto što i "marksistički radikali i liberali" koje je Macdonald kritizirao: u "masama" prepoznati zdrav potencijal koji se tek mimikirao u nedostatku odgovarajuće kulturne ponude. Ipak, premda bi formuliralo politički ispravno viđenje "radničke klase", takvo obrazloženje bi ujedno naglasilo problem kulture koja se daje na izbor. Mogli su se, nadalje, pozvati na inozemna istraživanja koja su dokazivala da sredstva masovnog komuniciranja doduše doista utječu na oblikovanje javnoga mnijenja, ali da ona nemaju "onakvu samostalnu ulogu, gotovo svemoć, kakvu implicira Lipmanova teorija". Iako optimistično u okolnostima u kojima jugoslaven-ski komunisti očito nisu uspjeli proizvesti popularnu kulturu po svome ukusu, takvo je razmišljanje obeshrabrivalo svaku perspektivu. Ni blagotvorni odgojni sadržaji socijalističkoga tiska nisu, dakle, mogli očekivati da će biti prihvaćeni izvan okvira "stvarnih društvenih odnosa u kojima (...) auditorij ima određeno delatno iskustvo" i koji postavljaju "okvire, koje sredstva masovnog komuniciranja ne mogu proizvoljno transcendirati, a da se ne udalje od javnog mnjenja" (Leandrov 1964: 634-635).

Stoga se čini da je preostalo tek pokušati prikazati "masovnu kulturu" kao fenomen koji sa sobom donosi i ponešto prihvatljivih vrijednosti. Primijetilo se da je masovna kultura i u domaćim uvjetima odigrala barem jednu pozitivnu ulogu, u "demistifikaciji određenih mitova". Neki su napisi u popularnome tisku navodno pridonijeli "rušenju tradicionalnih tabua o ljudskoj seksualnosti", a objavljuju-nje "fotografija nagog ženskog tijela (...) svojevrsnoj demistifikaciji". Ti i drugi slični sadržaji ne samo da su pripomogli oslobađanju sek-

sualnosti, nego su mnogo učinili i na planu postizanja jednakosti spolova (Petak 1975b: 421 i 429-430). Čak su se i senzacionalne vijesti učinile potencijalno korisnima, ne samo zato što prodaju list, nego i zbog toga što zapravo "bude čitaoca iz samozadovoljnog dremeža; otvoreno i bez anonimnosti ukazuju na greške (ne skrivajući ni onoga ko greši ni onoga ko na grešku ukazuje)". Dapače, sada se ustanovilo da oni koji tvrde kako senzacionalne vijesti uznemiruju javnost ujedno prešutno priznaju da je zadaća tiska "da smiruje i ublažava". Osim toga, primijetilo se da napisi o "izvjesnim problemima društva" nerijetko uključuju svakako poželjnu kritiku društvenih nejednakosti (Pešić-Golubović 1969: 1313). Na jednak način su se amnestirali i visokotiražni časopisi za žene, koji bi, zapravo, bili izlazili u susret "stvarnim potrebama žena (...) da se (...) obaveste o mnogim pitanjima vezanim za bolji život u porodici, domaćinstvu i na radnom mestu" i time "šire svoje duhovne vidike i bogate svoj intelektualni i osećajni život" (Krešić 1975: 350).

Takva su razmišljanja, ako ništa drugo, dala za pravo svima koji su i otprije tvrdili da "masovna kultura nije sama po sebi ni zla ni dobra, ni štetna ni korisna, ali je (...) nužna ukoliko se čovjek kao društveno biće emancipira od lokalnih oblika svoga postojanja", pa i smatrali da "učinci masovne kulture ovise o načinima njezine 'upotrebe' u određenom socijalnom poretku" (Šuvar 1969: 1351):

"Masovna kultura ipak prije donosi obogaćivanje ljudskog života negoli što prijeti da će ga degradirati i osakatiti. Njezin je osnovni značaj u tome što pruža široke okvire identifikacije pojedinca s drugim ljudima, itd. Masovna kultura već svojim nazivom posvjedočuje da predstavlja opozit elitnoj kulturi, ako pod elitnom kulturom podrazumijevamo pismenu kulturu povlaštenih društvenih klasa i slojeva u klasnom društvu, uključujući i građansko. (...) Masovna kultura nije dovoljna, ali se ona može preobratiti u neku savršeniju i humaniju kulturu tek ako se promijene, revolucioniraju današnji uvjeti ljudskog života. Jer, ona je, kao i svaka kultura, historijski konstituiran i određen način života" (isto: 1352).

Tome je, (naj)manje tragičnom, pogledu na budućnost jugoslaven-ske popularne kulture bila dobrodošla referenca na knjigu *Duh vremena* Edgara Morina, koja je u izdanju beogradske Kulture izašla 1967. godine, pet godina nakon izvornika.

Olimpijci

Morin je u svojim analizama, objasnio je Miloš Ilić, sociolog i autor predgovora, nastavio ondje gdje su stali drugi, a posebno američki autori koji su, priznao je, ostavili ponajviše traga u domaćim promišljanjima masovne/popularne kulture (Ilić 1967: 17).⁵¹ Francuz će već na kraju 60-ih godina zauzeti mjesto američkih teoretičara i postati najcitiranijim autorom.⁵² Za razliku od sociologa koje je Macdonald nazvao *upitničkim sociolozima (questionnaire-sociologists; Macdonald 1953: 14-15)* – koji su ljude tretirali kao "krdo nijemih životinja" i u statističkoj većini prepoznavali "tajnu života koju nastoje otkriti" – Morin se predstavio kao autor čiji su radovi "plod ukrštanja lirsko-etičkih, estetičkih, socioloških i antropoloških razmišljanja o suvremenom čovjeku i njegovoj kulturi" (Ilić 1967: 6). Osim toga, njegovo poimanje masovne kulture bilo je zapravo "dobrohot-

---

⁵¹ "Obavešten o naučnim i teorijskim problemima masovne kulture, Moren je često nastavljaao s analizama tamo gde su one stale sa drugim autorima, posebno američkim, koji su nas u najvećoj meri i 'zarazili' meditacijama o masovnoj kulturi. Teorije i ocene o masovnoj kulturi su preplavile Atlantski okean i vratile se u Evropu iz Amerike sa pojačanim intenzitetom i sa mnoštvom protivrečnosti. No, neka nam bude dozvoljeno da to kažemo, sve su ove ocene i teorije bile krojene po američkom profilu takozvanih teorija 'srednjeg obima'. Edgar Moren je, međutim, od njih napravio prihvatljivu sintezu krupnijih razmera, insistirajući na suprotstavljanju realizma i svetovnog u masovnoj kulturi, neizlečivom idealizmu tradicionalne religiozne kulture. Tek u svetlu toga protivstva postale su jasnije ne samo prednosti nego i otuđenja masovne kulture. Uzmimo, na primer, razlike u ocenama i interpretacijama između Makdonalda i Morena" (Ilić 1967: 17).

⁵² O snazi njegova autoriteta u domaćim interpretacijama popularne kulture govore, na primjer, prilozi u zborniku *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova* (Čolić 1986: 18, 36, 38, 39, 41, 42, 46, 59, 61, 164, 165, 169, 171 i 172; Goja 1986: 66, 67, 69, 70, 74, 78 i 88).

no" (Rigby 1997: 333), a svakako manje pesimistično i jednostrano od Macdonaldova (Ilić 1967: 32 i 18). Suprotstavio se intelektualističkim napadima na masovnu kulturu, s desna, ali i s lijeva, gdje se ona tretirala kao "zabava heliota, plebejski prostakluk", ili pak kao "barbiturat" i "smišljena mistifikacija", "kulturni škart" ili, naprosto, "kič". Po Morinu, i desnica i ljevica su se propustile zapitati nisu li vrijednosti "visoke kulture" zapravo dogmatične, formalne, fetišizirane i ne prikriva li "kult umjetnosti" samo nečije ekonomske interese. Sve novo što se javljalo, podsjetio je Morin, uvijek se suprotstavljalo vladajućim normama kulture, pa se i masovna kultura odbacuje samo ondje gdje vladaju "estetski snobizam, književni recepti, izveštavana nadarenost, konvencionalna plitkost". Obratio se i Dwightu Macdonaldu i njegovim čitateljima, i upozorio na to da je "anti-pojam kiča (...) u stvari uvećani kič", pa da "kada Mekdonald govori protiv kiča, izgleda da govori s gledišta umetnosti", a "kad govori o umetnosti, njegove ideje su kič". Za Morina ključna je "formula" glasila ovako: "Jedan od vidova masovne kulture je kičistička kritika kiča". Nije se, međutim, odlučio učiniti suprotno, slaviti masovnu kulturu, nego umanjiti vrijednost "kulture obrazovanog sveta" i, potom, prenijeti raspravu "na otvoreno polje" (Morin 1967: 42-45).

Jugoslavenska se "kulturna javnost" oduševila Morinovim "metaforama punim šarma" i slikovitim opisima "kultova koji ulaze u strukturu masovne kulture" (Ilić 1967: 8-10). Ipak, našavši se u situaciji u kojoj masovna kultura nije podržavala sustav vrijednosti "vladajuće klase", nije mogla podijeliti Morinovu bezbrižnost.⁵³ Umjesto toga, Morinovim *Duhom vremena*, kao i Macdonaldovom *teorijom masovnoga društva*, nadahnula se samo selektivno, naizgled već unaprijed obeshrabrena posljedicama dosljedne kontekstualizacije njihovih teza, pa i posljedicama iznošenja rasprave "na otvoreno

---

⁵³ Iako ih u tome ništa nije priječilo, nisu prihvatili njegov prijedlog i razmislili o mogućnosti međusobne neutralizacije vrijednosno suprotstavljenih sadržaja masovne kulture: rigidnih i zapravo dosadnih ideoloških naklapanja s jedne i ideološki "štetnih", ali po svemu zabavnih sadržaja popularnoga tiska (Morin 1967: 49-50).

polje".⁵⁴ U domaćoj "masovnoj kulturi", autohtonoj ili uveznoj, najčešće je nalazila građu koja se mogla opisati prema Morinovim modelima "kultova" *simpatije i happy enda, revolvera, erotike i ljubavi, sreće i hazardiranja, adolescencije* i, socijalističkoj kritici svakako najpodobnijeg, kulta *olimpijaca*, "tj. povlašćenih pojedinaca koji kao da žive na vrhovima savremenog Olimpa, a u koje spadaju razne filmske zvezde, sportski šampioni, prinčevi, kraljevi, plej-boji, istraživači i drugi njima slični ljudi" (Ilić 1967: 9-10). Kroz Morinove naočale bilo je lakše vidjeti da masovna kultura domaćeg socijalizma barata formulom po kojoj se "svaki ljudski vijek ponajprije svodi na zadovoljstvo i sreću u životu, koji se reduciraju na velike iznose novca, adaptiranu dalmatinsku kućicu, mali motorni brod za četiri osobe sa svim potrebnim uređajima, 'mercedes', 'mini-moris', 'jeep', sve za dvoje ljudi i bez mnogo truda" (Petak 1975b: 429). Zato se *Duh vremena* u domaćoj upotrebi ubrzo izlazio do štiva koje će pomoći da osude masovne kulture postanu manje teškima i konačnima.⁵⁵ "Potpunost, preobilje, pustošiteljsko, umnoženo bojanje života (...) u novinama i na ekranima", koje je navodno imalo nadoknaditi "hipotenziju, učmalost i siromaštvo stvarnog života", sada se moglo zakružiti samo jednim citatom, s referencom ili bez nje:

"Erotika, ljubav, sreća, s jedne strane. S druge strane, agresija, ubistvo, pustolovina. Ove dve isprepletene teme, jedne nosioci ženskih vrednosti, druge nosioci muških vrednosti, ipak su različitih vektora. Pustolovine i ubilačke teme ne mogu se ostvariti u životu: one teže da se projektivno rasporede. Ljubavne teme se ukrštaju s doživljenim iskustvom; teže da se identifikativno rasporede... s jedne strane, napajanje svakodnevnog života, s druge – napajanje snenog života. Dva sunca bli-

---

⁵⁴ Sam Morin nije apriorno odbacio ni pojam *industrije kulture*, iako se nije izravno referirao na radove Adorna i Horkheimera (tek ustvrdivši da potonji ide "isuviše daleko" u svojoj osudi preranoga uozbiljenja djece ili infantilizacije odraslih; Morin 1967: 64). Posvojio je, također, i Macdonaldov pojam homogenizacije (isto: 61, 64, itd).

⁵⁵ Među malobrojnim su iznimkama radovi Snježane Čolić i Jadranke Goje, koji su Morina interpretirali na podlozi razmišljanja teoretičara Frankfurtske škole (Čolić 1986; Goja 1986).

zanca su u rotaciji jedno s drugim. Jedno svojim zracima zagreva fermente koji bujaju u društvu, drugo daje imaginarnu potpunost svemu što u društvu nedostaje..." (Morin 1967: 130-131; usp. Hadžagić 1975: 337; Petak 1975a: 1585-1586).

No, nakon što je Morinova knjiga prošla kroz rešeto jugoslavenskih zainteresiranih čitatelja i nakon što je od nje preostalo jedva išta više od naslova, podnaslova i dva ili tri posebno atraktivna citata, njezin se isprva blagotvorni učinak počeo prometati u svoju suprotnost. Na vidjelo su iznova izašle sve slabosti domaće popularne kulture, a poglavito posvemašnja aplikacija zapadnih obrazaca, pa je teorija morala odustati od svoga kratkotrajnog i zapravo ekscitirajućeg optimizma. Postavila se konačna dijagnoza, iako tek za "zabavnu i bulevarsku štampu": ona je promicala "apetite za brz i olak uspjeh u životu, kult tjelesne ljepote i materijalnoga bogatstva" i stvarala "iluziju o mogućnosti lagodnog i raskošnog ako već ne čovjeka dostojnog života" (Petak 1975a: 1582).

Ponešto brze i olake utjehe moglo se naći u tomu da jugoslavenska popularna kultura doduše sve više sličí zatupljujućim pa i na drugi način štetnim zapadnim modelima, ali je barem umnogome različita od masovne kulture u društvima socijalističkog etatizma, gdje je "čovjekov svijet *reduciran* tek na jednu 'stranu' njegove prirode" (Žvan 1969: 1334). Na masovnu kulturu u Sovjetskom Savezu upozorio je već i Macdonald, no on ju je, za razliku od Morina desetljeće kasnije, vidio kao formom sasvim suprotnu američkoj, kao "kulturu" koja želi propagirati i odgojiti, a ne zabaviti (Macdonald 1953: 3; Morin 1967: 177-178).⁵⁶ Takvom su je sada vidjeli i jugoslavenski

---

⁵⁶ "U SSSR džez i rok-en-rol probijaju se kroz otvore na zaštitnoj zavesi i stižu mladalackom crnom berzom sve do Sibira; htela-ne-htela, tematika filma Staljinovog doba ustupa mesto ličnim vrednostima, ljubavi i zabavi. I ne samo to: prvi sovjetski let u kosmos bio je istovremeno početak vedetizacije na američki način. Prve fotografije Titova i njegove lepe žene, iznošenja njegovog ličnog života na uvid masama čini od prvog kosmonauta prvog olimpijca Istoka, ali na način Zapada" (Morin 1967: 177-178).

U prilog je Morinovu zapažanju članak Sergeya Yerofeyeva iz 1991. godine. Kako ovdje stoji, početak poststalinističkoga razdoblja su obilježili rast masovnih

kulturolozi, naoko slijepi pred možebitnim promjenama koje su zadesile popularnokulturni prostor zemalja Sovjetskog bloka u vremenu među dvama "uvidima".⁵⁷ Njihovi sarkastični komentari na račun masovne kulture nekadašnjeg uzor-društva kao da nisu zapazili da se podsmjehuju vlastitoj nedavnoj i ne posve zaključenoj prošlosti:

"Masovna kultura Zapada reducirala je čovjekovu kulturnu potrebu na razbibrigu, socrealizam reducirao ju je na odgoj u duhu strogo diktiranih državnih pravila. Ondje je dirigent tržište, ovdje država. Zadatak je književnosti i umjetnosti, kaže se u mnogim državno-partijskim porukama, '... istinito i jasno otkriti ljepotu radnih podviga naroda, veličanstvenost i veličinu borbe za komunizam, istupati kao strasni propagator sedmogodišnjeg plana, unositi bodrost i energiju u srca sovjetskih ljudi, iskorjenjivati ostatke kapitalizma u svijesti ljudi, pomagati odstranjenju svega, što smeta našem kretanju naprijed'. Ako je proizvodnja masovne kulture 'taylorizacija društvene laži', šta je 'lakirovka'? Nije li to isto? Da, postoji razlika: ona je u tome što serijske proizvode masovne kulture na Zapadu nitko pametan neće smatrati umjetnošću,

---

medija i veća dostupnost televizijskih i radijskih programa. U toj situaciji, tvrdi ovaj autor, utjecaj kulturnih informacija sa Zapada postao je neizbježan: "Prva 'kulturalna borba' u tom vremenu dogodila se u vezi sa sve većom popularnosti *jazza* (...) 50-ih". Nadalje, "popularnost zapadnog *rocka* (The Beatles, Deep Purple, Rolling Stones) postala je važnom pojavom u načinu života sovjetske omladine nakon kraja 60-ih. Početak 70-ih su obilježili ideološki napadi na glazbu Beatlesa (...). Unatoč tomu, glazbeno i kulturno činovništvo je prihvatilo *beat* zahvaljujući njegovu funkcioniranju u smislu novog umjetničkog izraza (...): često se primjenjivao da bi učinio atraktivnijima pjesme o Komsomolu, željezničkome projektu Baikal-Amur itd." (Yerofeyev 1991: 148).

⁵⁷ "Ako se i ne dozvoli uvoz internacionalnih zvijezda na filmskom platnu, publika će gledati nacionalne zvijezde koje oponašaju one prve. Danas su uglavnom barem u svim socijalističkim zemljama mnogi društveni naponi usmjereni na sprečavanje takozvanih negativnih utjecaja koji se izvana ili iznutra prenose i šire sredstvima komunikativnosti. Ali u tim zemljama idolpoklonstvo onda živi i na ilegalan način, ili se jedno idolpoklonstvo mora nadoknaditi drugim, 'pozitivnim' idolpoklonstvom" (Šuvar 1986 [1961]: 20).

"Ne bismo govorili istinu ako bismo tvrdili da je takva funkcija karakteristična samo za 'masovnu kulturu' u kapitalističkim zemljama; stavimo samo pod analitičku lupu sovjetske filmove serijske proizvodnje, koji se bave vedrim, lepršavim temama iz života bogatih i naprednih kolhoza (sličan utisak ostavljaju i proizvodi slikarstva pravca 'socijalistički realizam'); ili (...) humorističke serije našeg zabavnog programa" (Pešić-Golubović 1969: 1308).

a ovdje su proizvodi 'lakirnice' proglašeni umjetnošću, i to još novom, socijalističkom" (Žvan 1969: 1334-1335)!

Ipak, u osnovi, ti su komentari išli u prilog ideji da se i u popularnoj kulturi domaćeg socijalizma iznađe "treći put". U godinama koje slijede sve će se češće govoriti o potrebi da se formulira autohtona teorija i izgradi vlastita i drugačija praksa popularne kulture, ne "od recepata i uzoraka s jedne ili druge strane, nego od žive tvari iskustva, stvaralačke sposobnosti naših ljudi i njihove volje da ostvare naum humanog socijalističkog društva" (Gagro 1975: 333).⁵⁸

Kontrolirani pluralizam sadržaja

Možda je upravo ovo bilo razlogom zbog kojega jugoslavenska kulturološka literatura bilježi uočljivu odsutnost usporedbi s primjerima drugih socijalističkih zemalja. O suvremenoj se poljskoj masovnoj kulturi, na primjer, moglo saznati iz radova poljske sociologinje Antonine Kłoskowske, inače omiljenih onim jugoslavenskim teoretičarima koji su učili i od Morina.

Masovna kultura u Poljskoj je, kao i jugoslavenska, bila "inačicom općega tipa masovne kulture osobite za industrijalizirana društva koja se ubrzano urbaniziraju" (Kłoskowska 1964: 108). No ona

---

⁵⁸ Barem kada je riječ o tisku, u tome se, do neke mjere, i uspjelo. O tomu svjedoče i komentari stranih analitičara: "U praksi, jednostavno je potvrditi činjenicu da jugoslavenski tisak pokazuje mnogo veću mjeru slobode informacija i izraza no tisak u drugim istočnoeuropskim zemljama. Jugoslavenski listovi sadrže detaljne informacije o domaćim i inozemnim temama, uključujući i osjetljive teme poput nezaposlenosti, sve manje zanimanje mladih za u članjenje u Partiju, oživljavanje tradicionalnih suparništava među različitim jugoslavenskim nacionalnostima. O saborskim izvještajima i onima s partijskih kongresa, sastanaka partijskog Centralnog komiteta itd., otvoreno se izvještava u masovnim medijima. Kao što je Mervyn Jones napisao u *New Statesmanu* (9.12.1966): '... Jugoslaviju je sada spopala strast za javnom raspravom'. Pisma uredništvima, urednički komentari, članci, tematske priče i karikature često otvoreno kritiziraju aktivnosti i odluke vladinih tijela i dužnosnika" (Kempers 1967: 330).

je, sudeći prema autoričnim tvrdnjama, postvarila Lenjinovu zamisao "da se napredak u oblasti socijalističke kulture ne može ostvariti izmišljanjem neke sasvim nove proleterske kulture koja bi predstavljala svojevrsnu vrstu utopije, već daljim razvijanjem najboljih obrazaca, tradicija i rezultata postojeće kulture, s tačke gledišta marksističkog shvatanja" (prema Ilić 1974: 75). Oblikovala se, dakle, "na temeljima nacionalne tradicije". Takva, mogla je odustati od forsiranja odgojnih zadataka i barem se jednim svojim dijelom, kao i jugoslavenska, posvetiti zabavi (Kłoskowska 1964: 108-109). Svojom je ranom poviješću, uostalom, sasvim nalikovala jugoslavenskoj:

"Između 1949. i 1955. godine kulturna politika je svu zabavu primarno tretirala kao sredstvo propagande i manipulacije. Posljedice ovoga stajališta bile su posvemašnje iskorištavanje masovne kulture, nagli rast publiciranja i cirkuliranja knjiga i periodičkih publikacija, bez obzira na profitabilnost kulturnih institucija. No, to je također bilo povezano s negiranjem ukusa publike za laku zabavu. S 1956. godinom došlo je do prepoznavanja autonomne zabavjačke uloge masovne kulture. I prije zabranjeni mediji poput detektivskih priča, sentimentalnih romana, radijskih obiteljskih serijala i vesterna, sada su se pojavili u poljskoj masovnoj kulturi" (isto: 110-111).

U masovnoj kulturi Poljske, kakvu je predstavila Kłoskowska, a za razliku od masovne kulture u Jugoslaviji, kakvom ju je vidjela većinska jugoslavenska "kulturna javnost", motiv profita igrao je "beznačajnu ulogu", jer ga je poljska "kulturna politika (...) neprestano kontrolirala" (isto: 110). Taj se podatak domaćim autorima učinio zanimljivim, pa su ga i prenijeli:

"U Poljskoj se na taj problem gleda drukčije: ocenjuje se da je bitna stilaska odlika njene masovne kulture eliminisanje komercijalnih principa ili bar njihovo ublažavanje, zahvaljujući kontroli javnih institucija. Separatni i sebični ciljevi privatnog karaktera se potiskuju, pa se na taj način senzacija i rasonoda podređuju sadržaju sa prosvetnom i vaspitnom tematikom. Ideološke i vaspitne pretpostavke od kojih polazi kulturna politika podrazumevaju pluralizam sadržaja, formi, estetskih načela i nivoa, kao i postupak slobodnog izbora najpovoljnijih elemenata

među njima. Time se ističe značajna uloga intelektualne, odnosno kulturne kritike u procesu selekcije kulturnih vrednosti. To, po uverenju Kloskowske, pruža osnovu za optimizam u pogledu kulturne politike i njenih odrednica prema masovnoj kulturi" (Ilić 1967: 31).

Iako sigurno ne i jedino, ovo je moralo biti važno nadahnuće u jugoslavenskim nastojanjima da se osnaži "kulturna kritika u procesu selekcije kulturnih vrijednosti". Odlučilo se, naime, da sustav "društvene organizacije (...) kulture" mora, u cilju osiguranja većeg "uticaja i kontrole", uključiti i "neke administrativne mere".⁵⁹ Tu odluku nisu omela ni nimalo rijetka upozorenja da bi svaka kontrola, a posebice ona administrativna, značajno nagrizla domete samoupravljanja u kulturi, u korist birokratsko-tehnokratskih tendencija (Ilić 1967: 30). Naposljetku, "društveni utjecaj" na politiku izdavačke i novinske djelatnosti već je imao svoju tradiciju. Još se u lipnju 1956. godine donio *Zakon o novinskim poduzećima i ustanovama*, koji je predviđio "specijalnu odgovornost za profesionalni rad novinara na rukovodećim mestima", ali i dao "prava stručnim udruženjima, ustanovama i društvenim organizacijama u čiji delokrug spadaju staranje o vaspitanju omladine ili drugi vaspitni zadaci, da upozore Savez novinara na pisanje pojedinog lista o određenim stvarima za koje smatraju da su u suprotnosti sa ulogom i zadacima štampe".⁶⁰ Drugi poslijeratni *Zakon o štampi i drugim vidovima informacija*, koji je Savezna narodna skupština prihvatila u listopadu 1960. godine, zabranio je "objavljivanje i širenje štampanih stvari i drugih vidova informacija" koje "teško vredaju moral ili nanose štetu vaspitanju djece i omladine" (Petković 1964: 41-43). Unatoč tomu, nepoželjni su sadržaji i dalje opterećivali jugoslavenski tisak, izmičući pažnji izdavačkih savjeta i pojedinih redakcija. No, nakon 21. sjednice Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije, koja se održala 1. prosinca

---

⁵⁹ Upravo je razmjernu "odsutnost kontrole" u svome prikazu "koncentracije tiska u socijalističkim zemljama" istaknuo, kao jugoslavensku posebnost, Georges Mond, a pripisao ju je sustavu samoupravljanja u kulturi (Mond 1974: 156-157).

⁶⁰ Usp. Kempers 1967: 329 i 332.

1971. godine, i "Pisma druga Tita i izvršnog biroa članstva Saveza komunista Jugoslavije (...) jačaju progresivne snage u društvu i bore se za dosledno poštovanje Programa Saveza komunista, Ustavom i zakonom utvrđenih društvenih normi i vrednosti". Te su progresivne snage još iste godine donijele *Zakon o oporezivanju knjiga, novina i drugih publikacija*, kojim su se odredili porezni nameti na publikacije koje će posebne republičke komisije okarakterizirati kao "šund".⁶¹ Nepune dvije godine poslije one su donijele *Zakon o sprečavanju zloupotreba slobode štampe i drugih oblika informiranja*, a godinu dana potom i *Zakon o unošenju i rasparčavanju inostranih sredstava masovnog komuniciranja i o inostranoj informativnoj delatnosti u Jugoslaviji* (Popović, Gavarić i Latković 1975: 411-412). Pitanja kulture bila su i na dnevnome redu desetog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, u svibnju 1974. godine:

---

⁶¹ *Zakon o oporezivanju proizvoda i usluga u prometu* (Objavljen u *Službenom listu SFRJ* br. 33/72, ispr. 39/72). [I. Osnovne odredbe (...); 8. Porezna oslobođenja i olakšice; (a) Porez na promet proizvoda (...) Član 36.]: "Ako ovim zakonom nije drukčije određeno, osnovni porez na promet proizvoda ne plaća se na promet: (...); 7) knjiga, brošura, i drugih publikacija s područja znanosti, umjetnosti, kulture, obrazovanja i odgoja; stručnih publikacija; informativnog tiska; kataloga knjiga, muzeja, likovnih galerija i izložaba; filmova za nastavu, gramofonskih ploča i snimljenih magnetofonskih vrpca što ih nabavljaju neposredno od proizvođača ili iz prometa na veliko prosvjetne i kulturne ustanove i organizacije (škole, domovi kulture, radnička i narodna sveučilišta, domovi omladine, organizacije muzičke omladine i sl.). Mišljenje o tome radi li se o proizvodima iz ove točke (osim za gramofonske ploče i snimljene magnetofonske vrpce) dužan je pribaviti izdavač od nadležnog republičkog odnosno pokrajinskog organa prije stavljanja tih proizvoda u promet" (Tkalec 1972: 12).

[(...) III Porezna oslobođenja; (...) 3. Ostala oslobođenja od plaćanja poreza na promet; Oslobođenja za proizvode u prometu; (...) Član 48.]: "(...) Pod knjigama, brošurama i drugim publikacijama s područja znanosti, umjetnosti, kulture, obrazovanja i odgoja, stručnim i drugim publikacijama i proizvodima iz člana 36. stavak 1. točka 7. Zakona, za koje je propisano oslobođenje od plaćanja poreza na promet, razumijevaju se i kartografski proizvodi i muzikalije. Izdavač je dužan prije stavljanja u promet proizvoda iz člana 36. stavak 1. točka 7. Zakona pribaviti od nadležnog republičkog odnosno pokrajinskog organa pismeno mišljenje o tome da se radi o takvim proizvodima. Broj i datum toga mišljenja moraju biti utisnuti (otiskani) na takvoj knjizi, brošuri, publikaciji ili drugom proizvodu" (Tkalec 1972: 50).

"Na desetom kongresu Saveza komunista Jugoslavije jasno su određeni zadaci Saveza komunista u oblasti kulture te je, između ostaloga, navedeno da merama društvene politike, samoupravnim sporazumima, društvenim dogovorima i konkretnim idejno-političkim i drugim društvenim akcijama treba osigurati prevladavanje uslova i uzroka i odlučno suzbijati tendencije komercijalizacije i narušavanja socijalističkog sistema vrednosti u kulturnim organizacijama, u štampi, na radiju, televiziji, u filmu, izdavačkoj delatnosti i zabavnom životu" (Popović, Gavarić i Latković 1975: 411).

Očito, dvije godine nakon uvođenja "poreza na šund", fiskalne mjere koja je trebala biti izrazom promjene društvenog odnosa prema kulturi i zaštititi društvo "od mogućnosti grubog narušavanja (...) poretka i društvenih vrednosti putem pisane reči" (isto: 412), zaključilo se da su njegovi rezultati nezadovoljavajući, ili barem "dvojaki".⁶² Došlo je, doduše, do promjena u sadržaju zabavnoga tiska: znatno su se, na primjer, prorijedile "fotografije nagih žena", izdanja roto-romana i stripova iskazala su pažljiviji urednički odabir, a napredovalo se i u "jezičnoj korektnosti". Ipak, upadale su u oči mnoge kozmetičke intervencije, "bukvalne supstitucije, promjene naziva lista, nebitne preinake u rasporedu rubrika, unošenje sadržaja koji trebaju poslužiti kao alibi, itd." (Petak 1975a: 1594-1595).⁶³ Zbog toga se 18.

---

⁶² "Uvođenje poreza na promet dočekala je 71 roto-serija sa 2.056 izdanja, u 89,627.000 primeraka godišnje. Od toga, poreza je oslobođeno ukupno 17 serija, u 724 izdanja godišnje, sa tiražom od 45,612.000 primeraka. Oporezovano je (zbog čega je prestalo da izlazi ili je ugašeno uoči stupanja na snagu zakona o oporezovanju) ukupno 54 roto-serija, u 1.332 izdanja godišnje, sa ukupnim tiražom od 44,015.000 primeraka. Procentualno, oslobođeno je poreza 24 odsto roto-serija, to jest 35 odsto njihovih izdanja, odnosno 51 odsto ukupnog godišnjeg tiraža. Prestalo je da izlazi 70 odsto roto-serija, 65 odsto izdanja, odnosno 49 odsto njihovog godišnjeg tiraža. Pada u oči da su poreza oslobođene najvisokotiražnije serije (17 serija sa 45,612.000 primeraka), a da su prestale da izlaze serije sa manjim tiražom (54 serije sa ukupno 44,015.000) primeraka. Budući da se pri oslobađanju od poreza vodilo računa o kvalitetu serija, sledilo bi da su visokotiražne serije bile ujedno kvalitetnije, odnosno da je široka čitalačka publika, među mnoštvom loših izdanja, ipak birala nešto bolje" (Popović, Gavarić i Latković 1975: 407).

⁶³ "Alibi čine pripovijetke ili tekstovi poznatih književnika, koji se na prvom mjestu objavljuju u sveskama roto-literature, a ako se radi o zabavnim listovima

lipnja 1975. u Zagrebu održalo savjetovanje *Zabavna štampa i ostala zabavna literatura*. Na temelju analiza relevantnih izdanja ovdje su se trebali ocijeniti dosezi promjena u novinskim kućama i redakcijama, te djelovanje porezne politike. Nakon toga planirao se postići dogovor o društvenim akcijama koje treba poduzeti "u okviru čitave zemlje, radi unapređivanja izdavačke delatnosti zabavne i roto štampe" (*Zabavna štampa...*: 329).

No, prilozi ovoj raspravi, koje je smjesta objavio časopis *Kulturni život*, nisu zadovoljili želje organizatora. Umjesto da ponude izlaz iz već gotovo beznaadne situacije oni su ponovili sve i otprije poznate teze, okitivši ih ukazivanjem na neosmišljenost socijalističkoga koncepta zabavnog štiva i na predugu odgodu rasprave o masovnoj kulturi u socijalističkom društvu. Nekoliko "objektivističkih" recenzija pojedinih žanrova "lakog tiska" samo je pridonijelo sumornu tonu savjetovanja. Pogrešnim se pokazao već i izbor sudionika, "društveno-političkih radnika" na jednoj, i "stvaralaca zabavne štampe" na drugoj strani, iako je baš takav sastav imao jamčiti postizanje željenoga "dogovora". Društveno-politički radnici su, očekivano, zatražili da se "suzbije nepoželjni komercijalizam u novinskim i izdavačkim kućama" (Šušar 1975: 330), zbog kojega se tiska "nevrijedno i štetno masovno zabavno štivo" (Gagro 1975: 334). U mnogim drugim pitanjima, jednako načelnima i pojedinačnima, međutim, ni sami među sobom nisu se složili. Mogla su se, naime, čuti mišljenja da se s komercijalizmom, "u eri kada u ideologiji dominira tehnokratizam, u praktičnoj organizaciji multinacionalna kompanija, a u svijesti ljudi potrošačke ambicije", preuzima "mnogo toga iz sistema vrednota građanskog društva" (Šušar 1975: 330), ali i upozorenja na "lenjinsko načelo kritičkog usvajanja vrijednih tekovina ljudskog duha iz drugih društvenih sistema", koje se odnosi "ne (...) samo na baštijnenu prošlost nego i na živu sadašnjost", pa time i na ono "što dolazi iz građanskog svijeta" (Gagro 1975: 332). Istodobno, dok su jedni

---

onda još i tekstovi o našoj revoluciji, odnosno Narodno-oslobodilačkoj borbi. U slučaju priča iz Revolucije kao podtekst česte su ljubavne teme" (Petak 1975a: 1595).

tvrdili da novinska uredništva "svjesno distribuiraju u masu šund proizvode, trujući anonimnu masu publike" (Hadžagić 1975: 342), drugi su se složili s ocjenama da je posrijedi lako štivo, koje se čita na niskoj literarnoj razini i da je riječ o sentimentalnim i tendencioznim, pa možda i isuviše moralističkim pričama, ali su istaknuli da te priče ujedno "uvećavaju privrženost radu, žrtvovanju" i "odgovornoj ljubavi" (Kališnik 1975: 374-375).⁶⁴

Ono, međutim, što je ovo savjetovanje učinilo drugačijim od sličnih i ranijih, bila je gotovo potpuna opstrukcija polazišta i nakana organizatora što su je demonstrirali novinari i novinski urednici. Kritizirali su već i samu organizaciju savjetovanja.⁶⁵ Suprotstavili su se "paradoksalnom definisanju naših nedeljnih i 15-dnevnih listova kao zabavne štampe" i ismijali razinu jezičke kompetencije sastavljača priopćenja (Đurica 1975: 400).⁶⁶ Objasnili su da "porez ukida a ne

---

⁶⁴ Među kukoljem se pronašlo i ponešto žita, i to uglavnom hrvatske proizvodnje: *Start* se pokazao "daleko ispred svih [drugih] revija s erotskim sadržajima" (Sabljak 1975: 348-349), *Svijet* se istaknuo kao koncepcijom, sadržajem, kvalitetom priloga, jezikom i tehničkom opremom najbolji časopis u skupini "specijalizovane zabavne štampe namenjene ženama" (Krešić 1975: 350-351), *Trag* se proglasio najuspješnijim primjerom "serije kriminalističke literature" (Milankov 1975: 359-360), a *Tina* se izdvojila kao primjer "štampe djeci namijenjene i djeci ponuđene" koji, za razliku od ostalih, "zaslužuje (...) poseban tretman u odnosu na školu i nastavu, i to u pozitivnom smislu" (Posilović 1975: 381-382).

⁶⁵ "Zajednica kulturno-prosvjetnih organizacija Jugoslavije i tema današnjeg savjetovanja, izvinjavam se što to odmah moram da primetim, ni u kom slučaju ne bi smeli da trpe organizacione propuste kakvi su ovom prilikom načinjeni. Prvu informaciju, u kojoj se navodi tema i cilj savjetovanja, dobili smo prije mjesec dana, uz napomenu da ćemo saopštenja angažovanih književnika, naučnih, kulturnih i društveno-političkih radnika, blagovremeno dobiti. Konačno, prije šest dana dobili smo saopštenje koje se odnosi na radio-televizijske revije. Pretpostavljam zato da su i drugi novinari, učesnici ovog savetovanja, dobili samo onaj deo materijala koji se odnosi na vrstu listova u kojima rade. Takav postupak, doduše, nije lišen svake logike, ali nas onemogućava da ravnopravno učestvujemo u radu savjetovanja iz prostog razloga što ne znamo sadržaje saopštenja o drugim vrstama listova" (Đurica 1975: 399-340).

⁶⁶ "U saopštenju ima i potpuno nerazumljivih, čak neumjesnih navoda, (...). Najveće dileme izaziva slijedeća rečenica koja glasi: 'Naravno, tu se po pravilu nađe i neki naš general ili čak heroj narodnooslobodilačkog rata, zamoljen da ispriča neku anegdodu iz te krvave borbe za oslobodenje naše zemlje, koje nam je donelo mnogo korisne stvari, između ostalog, kulturne institucije kao što su radio i

usmerava list" (Katić 1975: 394) i da nisu u pravu oni koji tvrde da se zarađuje na zabavnim i roto-izdanjima (Luncer 1975: 398). Na posljetku, upozorili su na to da kritike "angažiranih književnika, naučnih, kulturnih i društveno-političkih radnika" ponekad podsjećaju na vrijeme Agitpropa (isto: 399).⁶⁷ Štoviše, te kritike su nazvali "bijednim manipuliranjem i šematiziranjem", koje je "posljedica jedne izvitoperene antipedagogije do koje dolazi na osnovu jednog paternalističkog stava naše humanističke elite, koja, ne shvaćajući svoju poziciju u današnjim tržišnim uvjetima naše kulture, ne umijući se u njih uklopiti, nastoji svim silama da zatre sve što je masovno" (Mandić 1975: 395).

Publika na putu do "tranzicije"

Već na samome početku rasprave o masovnoj kulturi u jugoslaven-skome socijalizmu bilo je jasno da bi se trebalo obratiti i onima u čije je ime progovarala "kulturna javnost". Riječju, "čitalac ili slušalac" morao se prestati tretirati "kao apstraktna ličnost", čije su se "potre-

---

televizija. Dakle, što se koncepcije tih revija tiče, tu je prividno i vuk sit i koze (ovce) su na broju! Što se tiče životinjskih vrsta, novinarima i generalima očigledno nije ostavljen veliki izbor, ali se čudim Zajednici kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije da se u njeno ime umnoži i razošilje ovakav sastav kao dokument za savjetovanje na kome će se razmotriti društveno-politički aspekti ove vrste štampe" (Đurica 1975: 400-401).

⁶⁷ Ponajprije, savršeno mi je nejasno zbog čega je drug Petrović ovdje pokušao briljirati sa navođenjem naslova u pojedinim listovima. Ja to zaista nisam shvatio, ali sam se prisjetio jedne epizode. Kad sam bio vrlo mlad novinar, postojao je u Hrvatskoj još Agitprop. *Narodni sport*, list u kojem sam počeo raditi kao novinar početnik, objavio je u svojoj međunarodnoj rubrici jedan naslov koji se zvao 'Smrt Džona Koba'. Jedan vrlo ugledni političar, koji je, usput budi rečeno, to i danas, smatrao je za potrebno da pozove cijeli urednički kolegij *Narodnog sporta* i da mu postavi pitanje: zašto ste objavili naslov 'Smrt Džona Koba' kad je to čisti senzacionalizam? Činjenično stanje da je britanski automobilista poginuo nanijelo nam je zaista vrlo ozbiljnih glavobolja, jer nikoga nismo mogli uvjeriti da to nije senzacionalizam nego činjenica. Izlaganje druga Petrovića podsjetilo me na to. Imao sam dojam kao da je netko prespavao 20 i više godina od vremena Agitpropa do današnjeg dana" (Luncer 1975: 399).

be i zahtevi" redovito opisivali na temelju "improviziranih analiza", a zapostavljalo se "sistematsko naučno ispitivanje javnog mnjenja" (Smole 1963: 380; usp. Grabarić 1963: 3).⁶⁸ Valjalo je dakle odgovoriti na pitanja o tomu "koliko ljudi čita neki list, koja je njihova obrazovna, društveno-ekonomska, profesionalna i dobna struktura, objavljuje li pojedini list članke koji se rado čitaju i koji su čitaocu razumljivi i može li se, u odnosu na prethodna pitanja, poboljšati sadržaj lista" (Grabarić 1963: 3 i Grabarić 1964: 641-642). To, kako se isprva činilo, i nije imao biti težak zadatak, trebalo je samo odabrati metodologiju, obratiti se opsežnome fondu zapadne "kurentne stručne literature, koji se tako reći iz dana u dan povećava" i stranicama tekuće periodike ("*The Public Opinion Quarterly, Journalism Quarterly*, da spomenemo samo najvažnije"; isto: 650).⁶⁹ Takva istraživanja, koja su ulazila u širi okvir istraživanja javnoga mnjenja,⁷⁰ nisu samo imala biti od pomoći novinskoizdavačkim kućama i njihovoj potrazi za sadržajima koji će se rado čitati: u uvjetima društvenoga vlasništva i samoupravljanja, oblikovanje zajedničkih stavova, do-

---

⁶⁸ "Stručni novinarski forumi (Savez novinara Jugoslavije, Društvo novinara Hrvatske) u više su navrata razmatrali ili se u diskusijama doticali tog problema. Uvijek to slični na žalopojke, poput ovih: 'Još uvijek ne posjedujemo takve pokazatelje kojima bismo zajamčeno znali tko je čitalac ovakvih štiva (riječ je bila o zabavnoj štampi, *prim. pis.*) – pa stoga – jer su u tom pogledu naša tumačenja zaista subjektivna ..., itd.' – rekao je između ostalog u uvodnoj riječi sekretar Komisije za štampu SSRNH Vojin Jelić, na savjetovanju u Društvu novinara Hrvatske 1962. godine. Ili: 'Mi na žalost nemamo solidnih ispitivanja javnog mnjenja, mi nemamo ozbiljnih pokazatelja o tome, pa sve radimo nekako na bazi svojih vlastitih zaključaka, koji često i nisu tačni' (glavni urednik *Vjesnika u srijedu* Josip Vrhovec, na istom savjetovanju). O tome je bilo riječi i na posljednjem plenumu Saveza novinara Jugoslavije, prošle godine u Prištini" (Grabarić 1963: 3).

⁶⁹ "Kvalificirana naučna istraživanja štampe datiraju na Zapadu (najprije u SAD) od prije dvadeset pet pa i trideset godina. Razumljivo, najdalje su u tom pogledu otišle SAD, ali mnogo ne zaostaju ni britanski, francuski, talijanski, japanski, švedski i njemački istraživači štampe. U socijalističkim zemljama – izuzevši Poljsku – ovakva vrsta psihosocioloških istraživanja, ili uopće nije razvijena ili se nalazi u embrionalnoj fazi razvoja, kao što je to slučaj u nas" (Grabarić 1964: 641-642 i 647).

⁷⁰ Knjigu *Istraživanje javnog mnjenja* Rudija Supeka objavio je zagrebački Naprijed još 1961. godine.

nošenje zajedničkih odluka i njihovo provođenje, smatralo se ključnim pitanjem funkcioniranja socijalističke demokracije (Leandrov 1964: 628).

Već su prva "istraživanja publike", koja će se zahuktati nakon "ekspanzije šund literature u 1970. i 1971. godini" (Petak 1975b: 422), razotkrila "stupanj probuđenosti i razinu kulturnih aspiracija dijela radničke klase, stvaranje relativno zatvorenih užih kulturnih krugova s prevladavajućom oznakom malograđanskog mentaliteta, ukazujući (...) u isto vrijeme na očigledne slabosti tradicionalnih tehnika širenja vrednijih kulturnih sadržaja i odgoja za njih i kroz njih" (Gagro 1975: 334). Ta su istraživanja uputila na "slijepa polja (...) temeljnih kulturnih procesa koja snagom vakuuma privlače inicijative već oprobane u svom učinku, u elementarnom jedinstvu sredstava – koje sugerira i nameće potrebe za koje znade da pogadaju slabo mjesto čovjeka dezintegriranog iz jednog sistema kulturnih vrijednosti i još nespremnog da pristupi drugom – i, s druge strane, pobude za profitom" (Gagro 1975: 334).⁷¹

Istu je zdvojnost izazivala usporedba sa stanjem u drugim zemljama: "Jedan primjerak jednog naslova bestselera u Sjedinjenim Američkim Državama dolazi na 205 stanovnika; u Sovjetskom Savezu na 47 stanovnika; u Jugoslaviji (gdje nisu u pitanju samo bestseleri) – na hiljadu stanovnika", i "dok u Sjedinjenim Američkim Državama, jedan primjerak jednog naslova lakšeg žanra dolazi tek na

---

⁷¹ O nimalo ohrabrujućoj "razini kulturnih aspiracija" jugoslavenske omladine svjedoči i studija *Čitaoci Vjesnikovih romana i stripova* (Spicer 1979), o kojoj je bilo riječi na samome početku: "U odnosu na većinu Vjesnikovih izdanja, romani i stripovi imaju izrazito velik udio mladih čitalaca. U skladu s podacima o dobnoj strukturi nađena je i prilično velika proporcija nezaposlenih čitalaca, u prvom redu školaraca. Kod većine je utvrđen i nešto veći udio čitalaca nižeg obrazovanja, slabijeg materijalnog standarda te tradicionalnog načina života. Analizom rezultata koji govore o odnosu prema sredstvima masovnog komuniciranja, utvrdili smo jaku povezanost s RTV programom, iako je često riječ o pasivnom, nedovoljno selektivnom odnosu prema ponuđenim emisijama. Čitaoci romana i stripova prate uistinu mnogo najrazličitijih listova (...). Pri izboru najzanimljivijih novinskih sadržaja uglavnom su orijentirani na sportske, rekreativno-zabavne i savjetodavne rubrike, dok za političke i privredne teme ne pokazuju neki veći interes" (isto: 22).

1171 stanovnika, u nas on dolazi na svakih 375 stanovnika (u Sovjetskom Savezu ta vrsta literature ne izlazi)" (Janićijević,⁷² prema Petak 1975b: 423). Drugim riječima, kada bi Jugoslavija željela dostići Ameriku, ako već ne i Sovjetski Savez, morala bi izdavati književno vrijedna djela u pet puta većoj nakladi po primjerku, a izdanja "zabavne književnosti lakoga žanra" smanjiti na trećinu (Petak 1975b: 423). Poseban je problem, međutim, bio u tome što se činilo da ona prva ionako jedva itko čita.

Ukratko, domaća istraživanja publike su, jedno za drugim, razotkrivala "većinskoga" Jugoslavena kao čitatelja "šund literature", još zapravo zaostala i neobrazovana, ali i posve nezainteresirana da se pridruži "širokoj kulturnoj akciji koja [bi] u prvi plan [istakla] ljudsko stvaralaštvo kao temelj izgradnje samoupravnog socijalizma" (Petak 1975b: 430). Ni oni koji su o običnome čovjeku i njegovoj kulturi najviše znali, etnolozi, nisu mogli ponuditi odgovor na ključno pitanje o tomu, naime, zbog čega se "proletarijat" kad se već našao u situaciji da dokine kapitalističku, "pljačkašku fazu ljudskog razvoja", nije pokazao kooperativnim. Domaći etnolozi su već početkom 70-ih počeli upozoravati na rezultate istraživanja inozemnih "etnologa sadašnjice", no ti su se rezultati u domaćim okolnostima doimali posve defetistički: otkriće da se u proizvodima popularne kulture, poput filmova, stripova i "šund literature" obnavljaju "strukture narodnih bajki"⁷³ protuslovalo je kritičkom stavu prema masovnoj

---

⁷² Jovan Janićijević: "Neki vidovi kulturne funkcije roto-štampe", šapirografirani materijal za savjetovanje *Izdavanje i plasman literature u roto tehnici*. Kulturno-prosvjetna zajednica Jugoslavije, Beograd, 3. lipnja 1974.

⁷³ "Neka istraživanja na području etnologije sadašnjosti provedena u inozemstvu pokazala su strukture narodnih bajki u filmovima, stripovima i tzv. šund literaturi. Neki etnolozi odnosno sociolozi uspoređuju šlagere odnosno zabavnu glazbu s narodnom pjesmom. Neki drugi u kvizovima televizije i radija vide obnavljanje situacije kakve su se nekad stvarale kod narodnih pitalica i zagonetki, a u reklamnim tekstovima naziru elemente poslovice ('Svako jutro jedno jaje, Agrokoka snagu daje', ili 'Odlično je – od Gavrilovića je'). U suvremenom svijetu narodne pripovijetke pretvaraju se u novele, u filmske scenarije, u nadrealistički vic" (Rihtman-Auguštin 1972: 43).

kulturi, uvjetu "istinske demokratizacije kulture" (Pešić-Golubović 1969: 316).

"Socijalni realitet"

Kada se jednom ustanovilo da s popularnom kulturom u jugoslaven-skom socijalizmu nešto nije u redu i kada je svaki novi pogled na no-vinske kioske (kasnije i na televizijske ekrane) svjedočio o slaboj, ako uopće ikakvoj, efikasnosti mjera za "prevladavanje" takva "stanja", preostalo je još okriviti "sustav" ili, u nešto blažoj verziji, "društvenu stvarnost". Ekonomija se pokazala dobrim polazištem: "disolucija so-ciokulturnoga sistema vrijednosti kakav je stvaran u toku oružanog dijela revolucije" mogla se rastumačiti kao posljedica "processa priva-tizacije", kojem se nije moglo izbjeći, jer ga je izazvao "socijalni reali-tet". Industrijalizacija i urbanizacija su, naime, razorile "primarne i primitivnije oblike solidarnosti" i time izazvale "socijalnu diferencija-ciju, fragmentaciju i povećanje stupnja društvene nesigurnosti". Po-čele su se tražiti "nove vrijednosti orijentacije, bilo da imaju pred-znak tradicionalističkih, građansko-liberalističkih, dogmatskih, teh-nokratskih itd." vrijednosti. Istodobno došlo je do "potiskivanja i iz-micanja socijalističke društvene misli i svijesti", a time i do "opskur-ne ideologijske situacije, u kojoj društvene snage koje su nosioci grupno-vlasničkoga mentaliteta nastoje podržavati onaj oblik dru-štvene reprodukcije, koji petrificira postojeću podjelu na upravljače i izvršioce sa jasnim društvenim razlikama". Takva je situacija omogu-ćila integraciju "proizvođačkih i plebejskih grupa stanovništva na temeljima ovih vrijednosnih orijentacija", koje su se počele širiti uz pomoć sredstava javnog informiranja (Petak 1975b: 418):

"Korijeni su ovoj pojavi višestruki. S jedne je strane to socijalni reali-tet, prisutan u obliku tržišta na kojem se i novinsko-informativne usta-nove javljaju u borbi za veći dohodak, jer se i informacija i zabava treti-rajaju kao roba, a, s druge strane, vlastita uronjenost stvaralaca sredstava javnog informiranja u postojeće duhovne orijentacije. Konačno, karak-

ter potražnje uveliko uvjetuje takvu zabavnu štampu i zabavnu literaturu" (isto).

Nedvojbeno, razmišljanja nalik ovome projicirala su rješenja za popularnu kulturu u jugoslavenskome socijalizmu u predaleku budućnost, pa ne čudi što im se, kada više ništa drugo nije preostalo, pokušalo parirati idejama ostvarenje kojih je imalo biti jednako "dugo i mukotrпно".

Kasni pokušaji

Koji god da je bio razlog, diskusija o popularnoj kulturi jugoslavenskoga socijalizma počela se stišavati nakon sredine 70-ih.⁷⁴ Tek ljeti 1979. godine u organizaciji Centra za idejno-teorijski rad zagrebačke Gradske konferencije Saveza komunista Hrvatske održala se "idejno-teorijska rasprava" znakovita naslova: *Kulturni trenutak i stanje duhova*. Uvodnu je riječ "podnio" Stipe Šušar, tadašnji predsjednik komisije CK SKH za idejno-političko djelovanje i kulturu, i u njoj najavio rađanje "nove vizije kulture". Porod će, objasnio je, biti "dug i mukotrpan", ali će novorođenče (ipak) biti Marxovo:

"Ta nova vizija kulture ima kao svoju misao vodilju to da radnik – misli se na udruženog proizvođača, što je Marxov pojam – u asocijacijama udruženog rada prisvoji duhovnu potenciju proizvodnje, za koju je Karl Marx u *Kapitalu* napisao da ju je kapitalističko društvo do kraja odvojilo i otudilo od proizvođača. Marx otprilike kaže: duhovna potencija proizvodnje u kapitalističkom načinu proizvodnje je oduzeta proizvođaču i njemu suprotstavljena. To da radnik, proizvođač organi-

---

⁷⁴ Ušla je, zapravo, u mnogo tiši i manje vidljiviji prostor znanstvenoistraživačkih projekata koji, međutim, nisu donijeli ništa novo. U jednom izvještaju, o rezultatima rada na projektu *Sociokulturni razvoj* (1985) i zadatku pod naslovom *Društveni procesi i funkcije kulture*, konstatira se da "pojava i učestalost masovne kulture u socijalizmu nisu drugo do znak pada ili odustajanja od autentične jezgre socijalizma kao borbe za društvo autentičnih cjelovitih i bogatih ličnosti" (Afrić 1986: 12).

zira nauku, kulturu, obrazovanje i svu duhovnu nadgradnju društva kao svoje društvene snage – to je u duhu Marxovog istraživanja" (*Kulturni trenutak...* 1979: 1956).

Kad već nije do tada to učinila, radnička klasa, udružena u organizacije udruženog rada (koje su "praoblik jednog kretanja prema dalekoj asocijaciji slobodnih proizvođača"), morala bi se potruditi da ovlada i "elementima vlastite i društvene duhovne reprodukcije", pokazati kakvu kulturu "treba", osposobiti se "da se za takvu kulturu izbori". Riječ je, zapravo, o "prevratu", kojim će se "razoriti ona kompozicija kulture koju je izgradilo i koju reproducira građansko društvo, i koja se reproducira putem tržišta i države još i u socijalizmu". Takva će vizija naposljetku dokinuti "tržište i tržišnu razmjenu između kulture i materijalne proizvodnje i kulture i drugih dijelova proizvodnje društva", a kultura će ("riječima Marxove kritike političke ekonomije") ući u "potreban rad, u rad potreban za ljudsku reprodukciju radnika", premjestiti se iz potrošnje u proizvodnju. Tek tada kultura će prožeti svakidašnjicu ili, u pojmovlju koje je "na tragu marksističke antropologije", postat će načinom života. U suprotnom, "ako se ovakva bitka za kulturu i za njenu konstelaciju ne provede i ne vodi", neće se moći dalje graditi socijalizam, niti će se moći ići u susret komunizmu, a kultura će i nadalje ostati "u vlasti države ili u vlasti tržišta" (isto: 1956, 1958-1959, 1965).⁷⁵

Šuvar je u svome izlaganju, to je i sam priznao, nastupio "donkihотовski", i unaprijed spreman na kritike koje će u njegovoj zamisli prepoznati namjeru da se uvede "proletkult", ili će je pak dezavuirati tvrdnjom "da je to sve iluzija" (isto: 1965). Doista, pozivima na ovu "idejno-teorijsku raspravu" odazvao se samo "porazno maleni broj (...) kulturnih radnika" (Kosta Spaić; isto: 1969), pa je skup više na-

---

⁷⁵ Posljednji je Šuvarov napor da ponudi pretpostavke na temelju kojih će kultura postati *načinom života*, umnogome nalikovao ideji Richarda Hoggarta, o tomu da bi odgovarajuće sindikalne aktivnosti, obrazovanje, pa i bolja i sadržajnije organizacija zajednice, pripomogli britanskoj radničkoj klasi da se odupre konzervativnosti i konformizmu što su ih, u 50-ima, promovirali britanski popularni časopisi (Duda 2002: 51).

likovao "razgovoru gluhih i nijemih". Uostalom, ustvrdilo se, kao i na svim drugim sličnim sastancima, na kojima se "susreće (...) nekih stotinjak ljudi, koji jedni drugima nešto ukazuju i poručuju" (Veljko Bulajić; isto: 1980), i nakon kojih se nikada ne prelazi u akciju, pa sve "ostaje na onom: našli smo se, pojadali se, porazgovarali, a ne poduzima se nikada ništa". Takva jalova situacija, nadodao je s ogorčenjem poznati redatelj, sudionik i ove rasprave, "traje od prilike dvadeset godina" (Kosta Spaić; isto: 1968).

Stipe Šušvar, pokazalo se već i za trajanja ove rasprave, nije uspio probuditi onemoćale "duhove" domaće "kulture". Pokušat će to učiniti još jednom, pet godina poslije, ali tada više ne pogleda usmjerenog prema budućnosti. Osim toga, *Savjetovanje o idejnoj borbi u sferi kulture i stvaralaštva* (usp. *Kulturni život* 7-8, 1984: 1093-1250) i nisu zanimali problemi masovne/popularne kulture. Tek se uzgred ustvrdilo da je "Lepa Brena (...) moćnija u ovome času u (...) kulturnoj i supkulturnoj animaciji radničke klase, odnosno naroda, od bilo kojeg tijela ili ustanove koja se bavi kulturom" (Bulajić 1984: 1112).⁷⁶

---

⁷⁶ Ova pripovijest o povijesti promišljanja popularne kulture u jugoslaven-skom socijalizmu, iako naizgled vodena citatima iz onovremene kulturološke periodike, zapravo je uvelike proizvoljna. Moguće je zamisliti i unekoliko drugačiju priču, koja bi slijedila neke druge citate ili bi pak ove iste posložila na drugačiji način. Ipak, i njome bi se iznova dokazalo da "[popularna kultura] nije problem ljudi koji je ['konzumiraju']", nego "problem ljudi koji se s njom kritički bave i ne izlaze s tim problemom na kraj" (Zimmermann, Hans Dieter, "Schema Literatur", parafraza; prema Goja 1986: 62).

TINA I JUGOSLAVENSKO DJEVOJAŠTVO

Ili: Jeste li čitali Angelu McRobbie?

I

Da poželite znanstveno analizirati neki popularni časopis, a pogotovo ako je taj časopis namijenjen ženama ili, još bolje, djevojčicama i djevojkama, vrlo je vjerojatno da biste proučili analizu britanske *Jackie*,⁷⁷ koju je 1978. godine objavila Angela McRobbie (McRobbie 1991 [1978]). Dakako, pročitali biste i poneki od mnogih radova koji su narednih godina slijedili njezin trag, sve iznova raspravljajući o mogućnosti da se, uz pomoć popularnog tiska za djevojke (i žene), osigura "nadzor nad značenjima" koja su po mjeri trenutno vladajućih društvenih vrijednosti. No, jeste li ikada pročitali rad u kojem se, na sličan način, promišlja tekst djevojačkog časopisa koji je izlazio u nekoj od jednostranačkih socijalističkih zemalja?

***

Baš tih, 70-ih godina, dok je Angela McRobbie čitala *Jackie*, jugoslavenske tinejdžerke čitale su *Tinu*,⁷⁸ pa se ovom naknadnom uvidu u tekst jedinog domaćeg "magazina za djevojke", i u nedostatku primjerenih domaćih razmatranja, analiza britanske autorice doista

---

⁷⁷ Časopis za tinejdžerke u izdanju škotskog izdavača D. C. Thomson of Dundee izlazio je od 1964. do 1993. godine.

⁷⁸ Prvi broj je izašao 26. svibnja 1971. godine, a posljednji, 231. broj, 29. prosinca 1976. Isprva dvotjednik, nakon 10. listopada 1973. ovaj list je postao tjednikom, s najvišom nakladom od 139.897 primjeraka, za broj koji se pojavio na kioscima 20. veljače 1974. godine (Špicer 1990: 1 i 7).

nameće kao najbolje ogledno štivo, svojevrsan podsjetnik na teorijsko-metodološki obzor koji je u to vrijeme bio dočekivao djevojački tisak.

U stvari, analiza *Tine* "na način McRobbie" kao da bi logično slijedila za promišljanjima i analizama popularnog tiska kojima su se, sve od kraja 60-ih do polovice 70-ih, punile stranice jugoslavenske kulturološke periodike, nerijetko i u nastojanju da se kontekstualiziraju prijedlozi suvremenih zapadnih teorija. Uz to, "ženski" kritički diskurs kojim je McRobbie progovorila u svojem radu bio bi naizgled dobrodošla potpora ionako sve glasnijim upozorenjima vladajućih "struktura" o tomu da je na djelu već žalosna uspavanost intelektualaca i, rjeđe tendenciozno no konformističko, odustajanje od tekovina revolucije, pa i od društvene jednakosti žena. Baš u to vrijeme, uostalom, zapadnoeuropski feminizam počeo je hvatati priključak na domaću socijalističku tradiciju "društvene punopravnosti žena",⁷⁹ a mnogo koji kritički osvrt na suvremeno lako štivo obrušavao se na ponižavajuće "građanske" reprezentacije žena.⁸⁰

---

⁷⁹ "Prvo je jezgro okupljanja [jugoslavenskih feministkinja] nastalo u Zagrebu, uglavnom na Filozofskom fakultetu i u Sociološkom društvu Hrvatske, neformalnim druženjima i sporadičnim javnim istupima putem različitih tribina, predavanja i slično. U tom krugu iskristalizirala se i kasnije se i čvršće organizirala grupa okupljena oko Lydije Sklevicky i Rade Iveković, koja je krajem sedamdesetih godina postala prva formalno registrirana feministička grupa, koliko je meni poznato, u cijelom nezapadnom svijetu. Registrirana je bila 1977. godine kao sekcija Sociološkog društva Hrvatske i nosila je ime 'Žena i društvo'. Tijekom većeg dijela sedamdesetih i osamdesetih godina grupa je redovito i vrlo učestalo organizirala javne tribine na kojima se diskutiralo o najrazličitijim aspektima ženskog pitanja u Jugoslaviji. Utjecaj tih aktivnosti još treba sustavno istražiti, ali i bez toga može se zaključiti da su ti razgovori imali neobično velik utjecaj, nerazmjerno snazi i brojnosti grupe" (Knežević 2004: 249). Ipak, valja primijetiti da je spomenuto "hvatanje priključka" bilo na umu poglavito jugoslavenskim/hrvatskim feministkinjama. "Političke strukture" su ga, o tomu je kasnije pisala Slavenka Drakulić, dočekale sa sumnjom, pa čak i otvorenim optužbama za priklanjanje još jednome "uvoznom shvaćanju", pozivajući na "organiziranu borbu za [njegovu] suzbijanje i eliminiranje" (Drakulić 1987: 173-174).

⁸⁰ Ukazivalo se na to da se, na primjer, u istom broju časopisa nerijetko objavljuju koncepcijski i vrijednosno bitno različiti tekstovi od kojih se jedni zauzimaju za emancipaciju žena i diskvalificiraju "korijene pojave posjedništva žena", dok se u drugima oglašavaju natjecanja za "idealnu ženu", a kao mjerila za odabir

Niti "semiološki pristup" koji je demonstrirala McRobbie u svojoj analizi *Jackie* ne bi, u jugoslavenskim uvjetima, nimalo iznenađio,⁸¹ a autoričina kritika "ideologije" koja je, u britanske primjeru, određivala *konstrukcije tinejdžerske ženskosti* kakve pogoduju obnavljanju kasnokapitalističkoga društva – posvema je odgovarala i domaćim kritičkim parametrima. Dapače, svojom uvodnom raspravom o primjenjivosti vodećih promišljanja popularnoga tiska za analizu *Jackie* "kao medija i čimbenika masovne kulture", Angela McRobbie je obuhvatila i znatan dio prijepora koji su se, u sličnim pitanjima, povelili u jugoslavenskoj "kulturnoj javnosti". Opisala je, naime, pet načina koji bi pritom "mogli biti od pomoći".

***

Prvi od njih je tradicionalistička teza. Po njoj časopisi pripadaju popularnoj ili masovnoj kulturi, nečemu što je i samo po sebi inferiorno visokoj kulturi ili umjetnosti. Jeftina, površna, manipulativna i ponižavajuća, masovna kultura svoju publiku doživljuje kao masu slaboumnih idiota. (...) Manjkavosti takva pristupa su očite. "Visoka" kultura postaje lijekom za sve bolesti. (...) Masovna kultura se smatra manipulativnom, vulgarnom, profitu okrenutom industrijom, koja nudi jeftine i inferiorne verzije umjetnosti osjetljivijim i ranjivijim dijelovima populacije. Taj je koncept kulture neprimjeren jer je ahistoričan i temelji se na nepropitanim kvalitativnim prosudbama. Ne

---

pobjednice navode se "vještina kuhanja skupih specijaliteta, uspješnost veženja i aranžiranja cvijeća, te drugih ručnih radova, i, konačno – po mjeri građanskog društva – poznavanje opće kulture na tragu znane nam slike o ženi kao reprezentaciji muža" (Petak 1975a: 1584-1585). Isticalo se i to da "novine svih vrsta" u fotografijama golih žena ili u izvještajima s "izbora raznih mis" zapravo "unižavaju ženski rod uopšte do pijačnih odnosa, gdje se sve mjeri santimetrom i vaga u kilogramima" (Hadžagić 1975: 341-342).

⁸¹ Izbor iz djela Rolanda Barthesa, pod naslovom *Književnost, mitologija, semiologija*, na primjer, objavio je 1979. godine beogradski Nolit, a Pierre Guiraudovu *Semiologiju* Beogradski izdavačko-grafički zavod četiri godine ranije.

objašnjava kako se ti oblici razvijaju i distribuiraju. Niti objašnjava zbog čega neki oblik nailazi na određen odjek kod jedne društvene klase, a drugi ne (McRobbie 1991 [1978]: 84).

I jugoslavenska "kulturalna javnost" masovnu je kulturu počesto doživljavala kao tek "prividno demokratičnu", dok ona "u stvarnosti (...) mase lišava kulture i odvraća ih od pravih kulturnih vrednosti, nudeći im u zamenu pseudokulturu u vidu popularnih časopisa, specijalizovanih zabavnih serija u jeftinom džepnom izdanju, romana u nastavcima, senzacionalne ilustrovane štampe; zatim u vidu popularnih zabavnih TV-emisija, a naročito filmova strave i užasa (...) " (Pešić-Golubović 1969: 1299). Masovna kultura se ne stvara, tvrdilo se, nego proizvodi, ona je nalik svakoj drugoj robi koja se bori za svoje mjesto na tržištu i "nije spontani izraz unutrašnjih potreba ni stvaralaca ni publike" (isto: 1305-1306; slično i Božović 1969: 1371). Ona se prilagođava najnižim intelektualnim sposobnostima, pa i nagonskom u čovjeku (usp. Kuvačić 1969: 1419-1420). Na drugoj strani su "narodna" i "vrhunska" umjetnost. Prva, koja se "stihijno dezintegrira" (Šušar 1980 [1975-1976]: 141), bila bi "spontani, autohtoni izraz naroda", a stvarao bi je i "trošio" sam narod, "kao izraz svojih potreba i težnji". Ona nije, poput masovne kulture, "klišeizirana, jer podstiče stvaralački impuls čak i kada tipizira formu". "Vrhunska kultura" se razlikuje od narodne "pre svega u tome što se cepa 'organska' veza između stvaralaca i primalaca, tj. što se javlja nova kategorija – publika, koja ne učestvuje u stvaranju i modifikovanju dela, već se sa njim suočava kao sa gotovim proizvodom". Njezina su izražajna sredstva i kulturni sadržaji "manje dostupni narodu čiji je nivo obrazovanja nizak" (Pešić-Golubović 1969: 1304-1305).

U domaćoj misli "u kulturi i o kulturi" – osim kada je ona tražila rješenje u "organizacijama udruženog rada", koje su trebale "ovladati i elementima vlastite i društvene duhovne reprodukcije" (omogućiti radniku da sam kaže kakva mu je kultura potrebna, i da se za nju sam izbori)⁸² – prevladavao je stav "da je osnovni zadatak prosvi-

---

⁸² Stipe Šušar, u: *Kulturni trenutak...* 1979: 1957.

jetliti društvenu većinu, obrazovati je da može 'usvajati' kulturu, s njom suptilno raditi kako bi se u njoj samoj formirale kulturne potrebe na višoj razini, da bi tzv. običan radnik spoznao da mora ići u kazalište, slušati opere, posjećivati izložbe (...)" (Šuvar 1980 [1974b i 1975]: 102 i 110).

Sljedeća interpretacija ima mnogo zajedničkog s prethodnim pristupom, iako se općenito dovodi u vezu s radikalnijim kritičarima. To je teza konspiracije koja, također, tumači masovnu kulturu kao napoj za mase; rezultat zavjere vladajuće klase kojoj je cilj održati radničke klase poslušnima i podređenima (...). Orwell je, pišući o dječaćkim časopisima 30-ih zauzeo takvu poziciju: "(...) Sva se fikcija, od romana (...) pa na niže, cenzurira u interesu vladajuće klase". Po toj logici djevojački bi časopis bio samo glasilo za ideologiju vladajuće klase, namijenjeno mladim adolescenticama. Ponovno se masovna kultura smatra bezvrijednom i manipulativnom. Ne samo da je taj argument ahistoričan, nego propušta locirati djelovanje različitih društvenih aparata (politike, medija, zakonodavstva, obrazovanja, obitelji) od kojih je svaki relativno autonoman (McRobbie 1991 [1978]: 85).

Teza o zavjeri, u uvjetima jugoslavenskog socijalizma, formulirala se iz očišta "vladajuće klase": ona je optuživala protivnike socijalističke revolucije izvana, uglavnom sa Zapada, i iznutra – pripadnike stare, prevladane, građanske kulture, koji su se samo pritajili, pa nastavili djelovati iz političkog podzemlja. To je, dakako, bilo daleko od očekivanja onih koji su 1945. godine "doživjeli (...) vojno-političku Pobjedu Biti nad empirijom. Budućeg nad prošlim". Svijet se, za njih, "opet (...) prepolovio. (...) Borba protiv ostataka starog, prošlog, Zlog (...) pokazala se na planu kulture kao borba između Ljudske (idealne, suštinske, čovječanske, Nove) i elitne, vrhunske, aristokratske (stare, protu-ljudske) kulture. Druga se uglavnom pokrivala sa evropskom tradicijom, dok je prva unosila u moj – naš – svijet modele i sadržaje tridesetogodišnjih sovjetskih iskustava" (Karmauner 1969: 1378-1379). Iz te se vizure protumačila i Orwellova

"teza konspiracije". Književni teoretičar Miroslav Beker, koji je još 1961. godine napisao članak u obranu slavnoga pisca pred "jednostranim tumačenjima" njegova djela, među Orwellovim je esejima izdvojio baš onaj "o dječaćkim časopisima", na koji se referirala i McRobbie, ali s namjerom da objasni kako pojam cenzure ovdje nije imao značiti "administrativni zahvat u sadržaj publikacija", nego "faktičnu sliku (...) izdavačke djelatnosti u Engleskoj" (Beker 1961: 71 i 76-77).

U borbi protiv "nekih politički neprihvatljivih idejnih i političkih tendencija" u kulturi Komunistička partija Jugoslavije služila se raznim metodama, pa i cenzurom ili, manje izravno, posebnom po-reznom politikom. *Zakon o oporezivanju proizvoda i usluga u prometu*⁸³ stupio je na snagu 30. lipnja 1972. godine, a njegovo je donošenje uslijedilo za ustavnim promjenama prema *Ustavnim amandmanima XX do XLII na Ustav SFRJ*⁸⁴ (Tkalec 1972: V). "Zabavna štampa" je potpala pod "36. stavak 1. točka 7. Zakona", koja je nala-gala da izdavač mora pribaviti pismeno mišljenje od "nadležnog re-publičkog odnosno pokrajinskog organa" o tomu zaslužuje li pojedini časopis oslobođenje od plaćanja poreza (isto: 12). U *Narodnim novinama* 54, od 29. prosinca iste godine, objavio se *Ustavni zakon o izmjeni Ustavnog zakona za provođenje Ustavnih amandmana I do XXXV na Ustav Socijalističke Republike Hrvatske*, koji je regulirao i "tarife posebnog republičkog poreza na promet proizvoda", pa je za "knjige, brošure, časopise, novine, kartografske proizvode, kataloge i druge publikacije" odredio plaćanje poreza po stopi od 31,5%. Od toga je poreza oslobodio "knjige, brošure i druge publikacije s po-dručja znanosti, umjetnosti, kulture, obrazovanja i odgoja, stručne publikacije, informativni tisak, kataloge knjiga, muzeja, likovnih ga-lerija i izložbi i filmova za nastavu" (*Narodne novine* 54: 538-543).

Treća argumentacija revidira obje prethodne sve do toga da po-pularnu glazbu i popularnu kulturu razumije kao punoznačne aktiv-

---

⁸³ *Službeni list SFRJ* 33/72.

⁸⁴ *Službeni list SFRJ* 29/71.

nosti: "Za većinu mladih danas... pop-glazba i pop-kultura predstavljaju njihov jedini ventil izražavanja". (...) Takva definicija ne uzima u obzir odnos mladih prema proizvodnji, nego samo prema potrošnji. (...) Radnička omladina, kojoj je onemogućen pristup ostalim, "višim" oblicima kulture, a koje ionako povezuju s "autoritetom" i srednjim klasama, okreće se onim oblicima koji su dostupni na tržištu. Ovdje, oni su u mogućnosti prakticirati bar nešto od moći svojim odabirom proizvoda. Ti proizvodi često postaju oznakom dotične subkulturne skupine, iako ne sasvim u svome originalnom obliku. Skupina potkopava izvorno značenje dodjeljujući objektu dodatne implicirane konotacije i time proširuje doseg njegove označiteljske moći. Ta nova značenja protuslove ranijim ili uvriježenim značenjima, ili ih negiraju, čime objekt postaje predstavnikom opozicijske ideologije koja se vezuje uz dotičnu subkulturu. (...) No, taj pristup (...) nije sasvim upotrebljiv kada je riječ o tinejdžerkama i njihovim časopisima. (...) Ipak, to ne znači da je djevojački časopis nemoguće upotrijebiti na subverzivan način. Nedvojbeno, djevojke ga upotrebljavaju kao sredstvo kojim signaliziraju svoju dosadu i nezadovoljstvo, u školi, primjerice (McRobbie 1991 [1978]: 85-86).

Oni jugoslavenski teoretičari kulture koji su, poput Stevana Majstorovića, urednika *NIN-a* i *Danasa* i pokretača *Kulture*, "časopisa za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku", pročitali "izvanrednu knjigu *Kultura i društvo*" Raymonda Williamsa, u svojim su promišljanjima masovne kulture mogli predvidjeti mogućnost da masovna kultura postane izrazom nemirenja i pozivom na promjene (Majstorović 1969: 1319 i 1328), i time prići na korak tezi o mogućnosti aberantnoga čitanja popularnokulturnih tekstova.⁸⁵ Za druge, jedna-

---

⁸⁵ U svojem izlaganju na kongresu Međunarodnog udruženja za medijska i komunikacijska istraživanja (IAMCR), koji se održao u Herceg Novom 1966. godine, tu je tezu zastupao i Bogdan Osolnik, urednik časopisa *Komunist*, glasila Komunističke partije Jugoslavije. Ustvrdio je, naime, da se "u političkom životu, pa i u stručnoj literaturi, često precjenjuje uloga informacijskih medija, a posebice moć propagande i njezin utjecaj na oblikovanje javnog mnijenja". Iako propaganda, poučio je, "u posebnim okolnostima", i zamišljena da stimulira ljude na "izuzetne napore" može biti korisna, pa čak i nužna, ona "ne može osigurati te-

ko malobrojne, masovna kultura je bila dobrodošlom već i zbog toga što "predstavlja opozit elitnoj kulturi, ako pod elitnom kulturom podrazumijevamo pismenu kulturu povlaštenih društvenih klasa i slojeva u klasnim društvima, uključujući i građansko". Oni su, premda samo pokatkad, u masovnoj kulturi otkrivali i poneku "kvalitetu", uglavnom zbog toga što ona "pruža široke okvire identifikacije pojedinca s drugim ljudima", pa stoga "ipak prije donosi obogaćivanje ljudskog života negoli što prijeti da će ga degradirati i osakatiti" (Šuvar 1969: 1352).⁸⁶

Nema sumnje da je jugoslavenska kulturološka misao bila obaviještena o argumentacijama koje su u popularnoj kulturi prepoznava- le "punoznačnu aktivnost", pa je to što se, po svemu sudeći, nije odlučila kapitalizirati njihov interpretacijski potencijal i proširiti doseg označujuće moći *šunda*, možda pokazalo i najboljim odrazom pat pozicije u koju se, u prostoru "društvene nadgradnje", bila dovela "avangarda proletarijata".

Četvrtu (...) interpretaciju najčešće upotrebljavaju sami medijski praktičari. Njihovom logikom djevojački časopis ne utječe na način na koji djevojke razmišljaju i djeluju, nego tek odražava i pomno

melje političkog života i trajno motivirati ljudsko ponašanje". Naime, naglasio je, ljudske ideje i akcije "primarno proizlaze iz njihovih trenutnih interesa i potreba", a također, "ljudi su danas sve više u mogućnosti da dođu do informacije iz različitih izvora" (prema Kempers 1967: 324). Frans Kempers, Nizozemac, tada još budući član uredništva časopisa *International Communication Gazette*, koji je izvijestio o Osolnikovu izlaganju, posljednjoj je tvrdnji posvetio posebnu bilješku: "Posljednja napomena je neporeciva. Svake godine milijuni stranih turista pohode Jugoslaviju, štoviše, stotine tisuća Jugoslavena provodi kraće ili dulje vrijeme u inozemstvu, bilo kao turisti ili kao dio migrirajuće radničke snage. Velike skupine Jugoslavena koji ostaju kod kuće svakodnevno mogu pratiti radijske i televizijske emisije iz susjednih zemalja. Također, strani tisak se sada slobodno uvozi u Jugoslaviju (prema članku 68 *Zakona o tisku iz 1960*)" (Kempers 1967: 334).

⁸⁶ Prema onovremenome svjedočenju Antuna Petaka, psihologa i suradnika zagrebačkog Instituta za društvena istraživanja, neke su gorljive zastupnike ove teze kolege i neistomišljenici nazivali "poklonicima *mas-kulta*", koji u sadržajima zabavnog tiska i ostalih sredstava masovnih komunikacija vide "autentičnu kulturu našeg doba", što ukazuje jedino na to da su "u biti izgubili misaonu utemeljenost u humanističkoj koncepciji čovjeka i društva" (Petak 1975a: 1505).

portretira njihove prethodno postojeće interese, daje im "ono što žele", a usput nudi upotrebljiv savjet (McRobbie 1991 [1978]: 87).

Na različitim jugoslavenskim savjetovanjima o "zabavnoj štampi" redovno su se isticale visoke naklade lake i jeftine literature. S malo-dušjem se ustvrdilo da se "mladi čovek u dilemi između šunda i materijala koji moralno i politički mobilizira – opredjeljuje za šund" (Petrović 1963: 27). Upiralo se prstom u izdanja koja "povlađuju lošem ukusu" (Ile 1963: 610) ili čak "ukusu čitatelja" (Krešić 1975: 353). Zapravo, već se od kraja 50-ih upozoravalo na porazne učinke "komercijalizma" u domaćim novinskim i izdavačkim kućama, a ta je upozorenja gotovo redovno pratila tvrdnja da "naša novinska i izdavačka poduzeća moraju zaradivati na zabavnim štivima, da bi pokrivali svoje egzistencije i izdavanja političke štampe i literature" (Šušar 1975: 330). No, razlika u stavovima "medijskih praktičara" s jedne strane, i medijskih teoretičara s druge, do kraja se izoštrila sredinom 70-ih. O njoj, bolje od ičega drugog, svjedoči savjetovanje *Zabavna štampa i ostala zabavna literatura*, koje se bilo održalo u Zagrebu 1975. godine. Novinari i novinski urednici koji su sudjelovali u radu toga savjetovanja nisu, naime, pokazali nimalo zabrinutosti zbog stanja jugoslavenske popularne kulture. Dapače, ismijali su kritike "angažiranih književnika, naučnih, kulturnih i društveno-političkih radnika", koje su se, po njihovu mišljenju, zauzimale za povratak u vrijeme agitpropovskoga nadzora nad kulturom (Luncer 1975: 399).

Angela McRobbie se u svojoj analizi *Jackie* odlučila za "interpretaciju" koju je iskazala kao važan odmak od prethodnih. Po njezinu mišljenju, djevojački časopisi zauzimaju sferu osobnog ili privatnog, koju Gramsci naziva "civilnim društvom" (...). Hegemonija se na tome terenu, koji je relativno slobodan od izravnog državnog miješanja, zadobiva nenasilno. Posljedično, on se razumije kao arena "slobode", "slobodnoga izbora" i "slobodnog vremena". (...) Uzme li se *Jackie* za primjer, upozorila je McRobbie, pokazat će se da dokolica i njezina eksploatacija u komercijalnome i privatnom sektoru osiguravaju kapital za izvršavanje ideološkoga posla. Također, može se ustvr-

*diti da je ideološki i sam način na koji je postavljena i na koji se defini-
nira dokolica* (McRobbie 1991 [1978]: 87).

Slobodno vrijeme, pa time i dokolica, bili su važnim predmetom prijepora jugoslavenskih komunista. Primijetili su da na Zapadu nekadašnji "junaci proizvodnje" sve više postaju "junacima potrošnje", a "potrošnja nije dovoljna da bi život imao smisla". Međutim, "kulturni sadržaji slobodnog vremena javljaju se i kao uslov za razvoj afiniteta i sposobnosti pojedinca i kao uslov intelektualne lenjosti, umora, praznine i otuđenja" (Božović 1969: 1364, 1366 i 1372). Da bi se dogodilo prvo, a izbjeglo drugo, pokušalo se i s izravnim, premda nenasilnim miješanjem u običnu, neproizvodnu svakodnevicu. Organizirale su se, na primjer, komisije za kulturno-zabavni život i društvenu aktivnost omladine: one su osmišljavale, poticale i usmjeravale "zabavu i razonodu mladih ljudi u slobodnom vremenu", i to tako da su je nastojale oplemeniti "obicima stvaralaštva, socijalističkom idejnošću i sadržajima u kojima se ispoljava slobodna i svestrana ličnost socijalističkog omladinca" (*Omladina i kultura* 1963: 25). Poduzela su se ciljana istraživanja srednjoškolske i mlade radničke populacije, koja su potvrdila pretpostavku "o vezi između socijalno-materijalnog položaja i dužine slobodnog vremena", ali i to da "ženska omladina ima kraće slobodno vreme i to na svim nivoima materijalnog položaja", te da su "sportsko-rekreativne aktivnosti (...) dvostruko više zastupljene u strukturi aktivnosti slobodnog vremena školske omladine nego radne omladine", koja u svoje slobodno vrijeme najčešće gleda televiziju, sluša radio i čita "pretežno zabavne listove i sadržaje" (Tomanović 1974: 136-137, 139). I ne samo to. Ta su istraživanja pokazala i da velik dio jugoslavenske omladine zanimaju samo oni sadržaji koji se ne bave temama iz privrede, unutrašnje politike, umjetnosti i kulture, ili pak "uvjetima života u različitim sredinama" (Špicer 1979: 21).

***

"Na tržištu se pojavio novi list – za mlade djevojke koje neki nazivaju djecom, drugi tinejdžerkama, treći omladinkama (i pionirkama), a mi ih prozvasmo jednostavno: Tinama" (br. 62: 2).

U broju od 10. listopada 1973. *Tinini* su se urednici pohvalili nakladom od 100.000 primjeraka, čime se jedini jugoslavenski magazin za djevojke "uvrstio u elitu visokotiražnih listova" (br. 63: 2). Istini za volju, nije imao ozbiljnije konkurencije: nevelik broj drugih listova koji su se obraćali mladim čitateljima i ujedno bili popularni u mjeri koja će ih zadržati i u "tranzicijskome" pamćenju mogao je biti samo paralelnim, a nikako ne i nadomjesnim štivom.⁸⁷

Tina je izlazila u izdanju novinskoizdavačkog poduzeća Vjesnik iz Zagreba, koje je bilo, kako tvrdi Ervin Peratoner⁸⁸ u svojem članku o "funkciji, mjestu i moći masovnih sredstava informiranja i komuniciranja u društvenom životu Hrvatske",⁸⁹ u "izuzetnom i jedinstvenom položaju", u "dominantnoj hegemonijalnoj poziciji", poziciji "faktičnoga monopola" na hrvatskom masmedijskom tržištu (Peratoner 1973: 2019).⁹⁰ Zbog toga, barem naoko, Vjesnik i *Tina* nisu morali

---

⁸⁷ Riječ je najprije o *Modroj lasti*, "poučno-zabavnome časopisu za učenike osnovne škole", *Politikinom zabavniku*, magazinu "za sve radoznalce od 7 do 107 godina", *Džuboksu*, "jugoslavenskom muzičkom magazinu" i, u Hrvatskoj, *Poletu*, "glasilu Saveza socijalističke omladine Hrvatske". Usp. odgovarajuće leksije na <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/>.

⁸⁸ Povjesničar umjetnosti i novinar, osnivač Trećeg programa Hrvatskog radija, a prema navodima u tekstu "The Offensive Against Rightist Element sin Jugoslavija" Slobodana Stankovića, i nekadašnji član "ideološke komisije" CK ŠKJ (*Open Society Archives at Central European University*. Na: <http://files.osa.ceu.hu/holdings/300/8/3/text/87-1-190.shtml> [29. svibnja 2007]).

⁸⁹ Članak je objavio časopis *Naše teme* iste godine kad je *Tina* postala visokotiražnom.

⁹⁰ Vjesnik je, naime, raspolagao "najsuvremenijim tehničkim mogućnostima", a njegovi su "kadrovi" bili bolje obrazovani i kvalitetniji od zaposlenika drugih hrvatskih novinskoizdavačkih i tiskarskih poduzeća. No, položaj je Vjesnika, prema Peratoneru, bio "naročito jedinstven zbog značajnih mnogotiražnih revija zabavne

brinuti brige koje su, u uvjetima konkurentske borbe na britansko-me tržištu, morale izdavačku kuću D. C. Thomson i njezinu *Jackie*. Osim toga, *Tina* je izbjegla posljedice "zakona o šundu", iz kojeg su iznikle Peratonerove kritičke opaske.⁹¹

***

Kada se pojavila na novinskim kioscima da bi ispunila slobodno vrijeme djevojaka diljem Jugoslavije, *Tina* je željela biti samo "lagana" i "zabavna", da bi se – priznao je u povodu izlaska dvjestotog broja Nenad Brixy, njezin idejni začetnik i prvi urednik – "pročitala za dva sata" (br. 200: 16-17). Takvim se listom bilo nakanilo ostvariti profit, pa ga se zamislilo po uzoru na slične listove za tinejdžerke koji su već izlazili u pojedinim zapadnim zemljama i tamo bilježili vrlo dobre nakladne rezultate (Špicer 1990: 1). Preuzeo se i naziv lista: *Tina* je, od 25. veljače 1967. godine, izlazila u izdanju britanske International Publishing Corporation (od 1968. kao *Princess Tina*).⁹²

Na veliku formatu, još bez impresuma, i jugoslavenska *Tina* je, kao i britanska, od 32 svoje stranice 18 posvetila stripovima.⁹³ Na

---

štampe, koja u mnogome jačaju [njegovu] financijsku bazu (drugih, pa ni sličnih, u Hrvatskoj nema), a mnogo doprinose popularnosti i ostalih Vjesnikovih izdanja", te, istovremeno, svjedoče o mnogim "manjkavostima Vjesnikova sudjelovanja u unapređivanju nadgradnje samoupravnog socijalističkog društva" (Peratoner 1973: 2019).

⁹¹ U njezinu je impresumu s kraja 1972. godine stajala napomena o tomu da je "nadležnim republičkim rješenjem broj 3047/4 od 6. X 1972. (...) oslobodena osnovnog poreza na promet".

⁹² Prestala je izlaziti 1974. godine, nakratko se vrativši staromu nazivu (<http://ccgi.thirtiethcentury.free-online.co.uk/diary/>). Nizozemska verzija toga lista pojavila se na kioscima 10. lipnja 1967. godine, kao kopija britanske. Tada se sastojala, gotovo u potpunosti, od "dražesnih stripova". Do danas je zadržala izvorni naziv i najveći je nizozemski djevojački tjednik (http://www.sanoma-advertiser.nl/media/pdf/tijdschriftprofieleneng/TINA_ENG.pdf [8. rujna 2007]). Izlazi i u elektroničkom obliku (<http://www.tina.nl/deze-week/>).

⁹³ *Nita na tragu; Ingrid s kotrljankama; Nenadmašiva Vesna; Mačkica; Tina; Buntovnik slomljena srca; Dnevnik o Borisu; Jackie i Divlji momci.*

naslovnici je objavila crtež u boji: tri mlade djevojke uživaju u svojem slobodnom vremenu slušajući ploče. U prva 54 broja *Tinine* naslovnice će slijediti isti predložak: mlade djevojke, najčešće njih po tri (plavokosa, smeđokosa i crvenokosa), ponekad i pokojni mladić, bit će na pikniku u prirodi, bit će u frizerskom salonu, jahat će, jedriti, brčkati se u moru, juriti na koturaljkama, skijati, planinariti, fotografirat će jedna drugu, šetati pod kišobranima, plesati na naturalnoj zabavi, grudati se. Jednom će, na ladanju, tovariti sijeno na kola, jednom će bojiti zidove svoje sobe, jednom i pokušati kuhati. Uvijek će biti nasmijane, jedna će uvijek biti u prednjem planu. Kao i naziv lista, te naslovnice su se preuzele prema britanskom uzoru. One su bile drugačije, "lude": razlikovale su se od naslovnica drugih časopisa koji "na prvu stranicu stavljaju fotografije poznatih ličnosti, a to je već postalo monotono" (iz pisma čitateljice; br. 14: 6). Takva *Tina*, izložena na novinskim kioscima, obraćala se djevojčicama i djevojkama koje su "prerasle" školske listove, a još se nisu zainteresirale za ženske časopise. Pozivala ih je na sanjarenje o prvoj samostalnosti, a nadasve o "idealnoj dokolici", vremenu koje je rasterećeno od obaveza, koje se može posvetiti svemu onome što zabavlja.

Ubrzo će, međutim, drugi sadržaji početi nadomještati stripove, a list će se nadalje neprestano mijenjati, pa će se samo nekoliko rubrika protegnuti kroz veći dio njegove povijesti. Za razliku od prvih nekoliko brojeva *Tine*, koji ni na koji način nisu odražavali jugoslavensko društveno i političko okruženje ranih 70-ih, počet će se pisati o mnogim aktualnim, pa i socijalnim temama, objavljivat će se putopisi, ankete i portreti "poznatih", izvještavat će se o radu *Tininih* klubova i o *Tininim* akcijama. Sve će se više stranica posvećivati ljubavi i spolnom odrastanju, a potom i glazbi i filmu. *Tina* će se od "magazina za djevojke" preobraziti u "magazin za mlade". Promijenit će se i izgled naslovnica: na dvostruko manjem formatu, sada kao tjednik, *Tina* će objaviti fotografije običnih djevojkama: Marine Tomašević, odlične učenice osnovne škole "Pavao Lončarić" iz Vrapča (br. 55), Lidije Jeger, učenice drugog razreda gimnazije iz Orahovice (br. 62), Ankice Georgijevski, učenice III. razreda ekonomske škole iz Skopja

(br. 116), Sonje Glavice, učenice osmogodišnje škole iz Pule (br. 117), Davorke Tomović, učenice gimnazije "Slobodan Škerović" iz Titograda (br. 118), Snježane Šeput, učenice IV. razreda gimnazije u Pločama (br. 120); Ksenije Novak, šesnaestogodišnje učenice iz Zagreba (br. 197), Ole Bogdančeske iz Prilepa (...) No, za razliku od Ole, koju je *Tinin* fotograf snimio kako "zajedno sa svojim vršnjacima marljivo radi na duhanskim poljima u okolici rodnoga grada" (br. 215), ostale su se djevojke najčešće tek smješkale oku kamere, ili gledale mimo njega, negdje u daljinu, prepuštene *romantičnom individualizmu*. Uostalom, i pozadina tih fotografija sugerirala je isto: najčešće zamučena, samo je rijetko otkrivala okružje u kojem se djevojka slikala, podno niskih grana drveta, usred procvjetale livade ili na obali mora. I kada je sjedila na stepenicama ispred neke zgrade, vjerojatno svoje škole, i kada su kameri u kadar ušla leđa, noge i školske torbe drugih djevojaka i mladića, djevojka s *Tinine* naslovnice bila je sama i zamišljena (br. 111). Izgled naslovnica slijedit će i prerastanje lista u magazin za mlade: s njih će se osmjehnuti Zoran Markičević, učenik gimnazije iz Zemuna (br. 99), Slavoljub Lazić, student pravnog fakulteta iz Indije (br. 102), Jože Horvat, "student ljubljanske Akademije za kazalište i film, koji je debitirao na ovogodišnjem filmskom festivalu u Puli" (br. 218) ili Zoran Vitić, "osamnaestogodišnji učenik zagrebačkog Školskog centra za unutrašnje poslove" (br. 227). Na kraju, i samo izuzetno, naslovnice će biti "aktualne": nakon Evropskog klizačkog prvenstva, koje se održalo u Zagrebu, prikazat će najmlađe natjecatelje, Katju i Knuta Schuberta, u atraktivnoj "pirueti smrti" (br. 82), stolnotenisačicu Branku Batinić nakon jednog od njezinih sportskih uspjeha (br. 180), "grupu omladinaca iz Jajca" nakon jednog omladinskog skupa (br. 226), ili djevojke u maturalskom pohodu ulicama grada nakon svršetka škole (br. 94).

Ako je i nastao po uzoru na britansku *Tinu*, ili i neki drugi njoj sličan list,⁹⁴ jedini jugoslavenski djevojački časopis je, dakle, ubrzo

---

⁹⁴ Nizozemski izdavač Sanoma Uitgevers b.v. u svojem profilu za 2007. godinu opisuje *Tinu* kako slijedi: "*Magazin. Tina* je vesela, zabavna, ali i prisna. Sasto-

odstupio od toga obrasca, a promjene u njegovu sadržaju nisu bile, pokazat će se, samo rezultat želje da se udovolji traženjima jugoslavenske politike. Stoga niti obrazac koji je ponudila Angela McRobbie neće moći posve udovoljiti čitanju domaće *Tine*,⁹⁵ a uvođenje glasa britanske autorice u analizu toga lista će otvoriti i uvijek pertinentne prijepore o aplikabilnosti "drugih" analitičkih uzoraka. Pored sumjerljivih "kodova", kako ću nastojati pokazati u raspravi koja slijedi, razotkrit će i njihova (jugosocijalistička?) zastranjenja, a zatim i kontekstualno specifičan "ostatak".

---

ji se od pažljivo osmišljene kombinacije stripova i drugih sadržaja. Redovito, pozornost se obraća *shoppingu*, ljepoti, modi, pop-zvijezdama i televizijskim zvijezdama. Stranice sa stripovima su kombinacija stripova u nastavcima, kompletnih priča i kratkih priča na jednoj stranici. (...) *Tinine* čitateljice su fotomodeli u modnim izvještajima, i stoga također i na naslovnici. *Namjera*. *Tina* želi biti prijateljicom. Prijateljicom koja će s tobom podijeliti tvoje veselje, ali ćeš joj se moći obratiti sa svojim pitanjima, nesigurnostima i problemima. Prijateljicom na koju ćeš se moći osloniti u životnoj fazi u kojoj se sve mijenja. *Tinine čitateljice*. Čitateljice su djevojčice u dobi od, otprilike, 9 do 15 godina. Pripadaju svim populacijskim grupama. *Tinine* čitateljice su obične, atraktivne, moderne djevojke, koje vole *shopping*, vole se hihotati sa svojim prijateljicama, eksperimentirati sa šminkom, sanjariti uz romantične TV-serije i uzdisati za atraktivnim zvijezdama pop-glazbe. *Tinine* djevojke su na pragu postajanja odraslima i to je uzbudljivo, iako ne uvijek i jednostavno. Ponekad, one su još uvijek samo djeca, a ponekad su nevjerojatno zrele. Lude su za životinjama, ali počinju se zanimati i za dečke. Vole svoje roditelje, ali ponekad se nepromišljeno bune protiv njih. Zanima ih sve što je u vezi s razvojem njihova tijela (menstruacija, rast grudi, udvaranje), ali nije im o tomu lako govoriti. Da bi oblikovale svoj stav, *Tinine* čitateljice imaju potrebu za više izvora informacija. *Razlikujuće osobine*. *Tinine* čitateljice žive sa svojim roditeljima; idu u školu; vole stripove; vole životinje; vole pop-glazbu; žele znati sve o modi u odijevanju i frizurama; zanimaju se za ljepotu i šminku; zanimaju se za sve što je u vezi s njihovim tijelom; aktivne su, pišu pisma, surfaju internetom, brbljaju *on-line*, šalju tekstne poruke, vole sudjelovati u *Tininim* natjecanjima i istraživanjima; najviše se žele zabavljati sa svojim prijateljima; u *Tini* vide pravu prijateljicu" (http://www.sanoma-advertiser.nl/media/pdf/tijdschrift_priefleneng/TINA_ENG.pdf [8. rujna 2007]).

⁹⁵ Taj će se obrazac iznova aktualizirati nakon raspada Jugoslavije, u "postkomunističkoj tranziciji" njezinih nekadašnjih republika. Usp. npr. Simić 2003; Grdešić 2004.

***

Analiza *Jackie*, kakvu je krajem 70-ih predložila Angela McRobbie, malo govori o sadržajnim promjenama časopisa u tom desetljeću. No, McRobbie se i nije bavila analizom sadržaja tada najpopularnijeg britanskog časopisa za djevojke. Od takva pristupa mnogo potentnijima su joj se učinili oni *koji se povezuju sa semiologijom, znanošću o znakovima*, koja medijske poruke razumije kao *strukturirane cjeline i kombinacije struktura*.⁹⁶ Semiološki pristup, objasnila je McRobbie onima koji to još nisu znali, *izdvojiti će skupine kodova uokolo kojih se konstruiraju poruke*. U *Jackie*, primijetila je, te *konvencije djeluju na nekoliko razina, vizualnih i narativnih, pa uključuju i skupine podkodova, poput mode, ljepote, romanse, osobnog/obiteljskog života i pop-glazbe*. Oni *sačinjavaju "pravila" uz pomoć kojih se proizvode različite poruke, pa njihovo otkrivanje i potanko uzimanje u obzir osigurava podlogu analizi* (McRobbie 1991 [1978]: 91).⁹⁷

U svojoj ću analizi *Tine* najprije postupiti po uzoru na McRobbie i potražiti "kodove" za koje je ona zapazila da su na djelu u *Jackie*. To su: 1) *kôd romanse*; 2) *kôd osobnog/obiteljskog života*; 3) *kôd mode i ljepote*; 4) *kôd popularne glazbe*.

---

⁹⁶ Ovo je uočio i Martin Barker, koji je u svojoj studiji pokazao značajne transformacije koje su, i to u kratkome vremenu, pretrpjeli "kodovi" Angele McRobbie. Njezinu je "ahistoričnost" pripisao upravo oslanjanju na semiološku metodu (prema Strinati 1995: 209).

⁹⁷ *Svaki od kodova djeluje na dvije odvojene razine: denotativnoj (doslovnoj) i konotativnoj. Konotativni kodovi su konfiguracije značenja koji znaku omogućuju da znači i dodatna, implicirana značenja. Konotacija upućuje subjekte na društvene odnose, društvene strukture, na naše rutinizirano poznavanje društvenih tvorbi. I kao što je Barthes razjasnio, "karakter označenoga konotacijom je ujedno općenit, globalan i difuzan; on je, ako želite, fragment ideologije". Konotativni kodovi su ovisni o ranijem društvenom znanju čitatelja, promatrača ili publike, oni su "kulturni, konvencionalizirani i povijesni"* (McRobbie 1991 [1978]: 93).

Kôd romanse: trenutak blaženstva

Ovaj je "kôd", za McRobbie, "zauzimao najistaknutije mjesto" u *Jackie* (McRobbie 1991 [1978]: 135-136). Opisala ga je na primjeru "slikovnih priča".

U svojem prvom broju *Tina* je objavila čak sedam stripova koji će izlaziti u nastavcima, a uz njih i jednu priču u stripu. Glavne su junakinje stripova, bez iznimke, tinejdžerke, prezauzete obiteljskim tragedijama, ili željom za uspjehom, na poslu ili u sportu. Mladići su samo epizodni likovi, koji će, u najboljem slučaju, pomoći prijateljici u nevolji. Riječ je, to valja naglasiti, o stripovima koji su se preuzeli iz stranoga tiska. Štoviše, neke je objavljivala upravo britanska *Tina*.⁹⁸ Nita je provela rano djetinjstvo u sirotištu, a njezina majka, slavna filmska glumica Felicity Dawne, dovela ju je u svoju luksuznu vilu tek kao već odraslu djevojčicu, da bi joj se napokon posvetila. Nitina je sreća, međutim, kratkoga vijeka: već u prvoj epizodi stripa ponovo se odvaja od majke, koja odlazi u Meksiko na snimanje filma. Dvojica postarijih sumnjivaca planiraju oteti glumicu, pa djevojčica u sljedećoj epizodi saznaje o nestanku svoje majke i odlučuje ju sama potražiti, što u 22 nastavka, nakon niza neobičnih, pa i opasnih avantura i uspijeva (*Nita na tragu*). Ingrid Holgerson živi u stambenoj zgradi radničkoga naselja. Ondje nema obilja, ali su djeca bučna i vesela. Za petnaesti rodendan baka joj poklanja koturaljke koje su joj se toliko dopale da u njima odlazi i na dogovor za posao u Berlingovoj robnoj kući. Simpatična, ali pomalo brzopleta i nespretna, koturaljke će nositi i u ostalim epizodama stripa. Doživjet će mnoge nevolje, ali one će se sretno razriješiti, a Ingrid će se popeti stepenicu više na hijerarhijskoj ljestvici radnih mjesta. U posljednjoj, 29. epizodi, njezina će se pristupačnost, iskrenost i oduševljenje "itekako isplatiti": postat će "vrhunskom manekenkom" (*Ingrid s kotrljankama*). Vesna

---

⁹⁸ Riječ je o stripovima *Jackie and the Wild Boys* i *The Cat Girl* (u španjolskoj verziji *Caty, La Chica Gato*, u izdanju Editorial Bruguera S.A.; u nizozemskoj verziji *Katja, de schrik van de onderwereld*).

Župan s očuhom živi na inače nenaseljenu otoku. Jednog dana, dok je skakala u more s desetak metara visoke litice, iz svojeg ju je čamca ugledao Dinko Kovač. Bio je zadivljen njezinim skakačkim talentom i o svome je otkriću požurio obavijestiti Duška Lucića, trenera plivačkog kluba Neptun. Trener Lucić će još isti dan sjesti u helikopter, stići na otok i nagovoriti Vesnina očuha da djevojčici dozvoli trenirati, to više što se uskoro u Rimu imalo održati veliko međunarodno natjecanje u plivanju i skokovima. Vesna će stanovati u obiteljskoj kući trenera Lucića, prijateljevati s njegovo dvoje djece, marljivo trenirati i, u poslijepodnevnim satima, raditi kao prodavačica u trgovini sportskim potrepštinama. Na putu do uspjeha suočit će se s ljubomorom svoje klupske kolegice Ade, ali i s očuhovim skrivenim namjerama. Da bi udovoljio oporučnome zahtjevu prema kojem ima pravo nadzirati Vesnino nasljedstvo i upravljati njime sve dok ona živi pod njegovim skrbništvom, očuh kuje urotu s Adom, koja je sve donedavno bila najbolja skakačica u klubu. Na sreću, u 17. broju *Tine*, Dinko otkriva njihove namjere (*Nenadmašiva Vesna*). Danu nakon majčine smrti odgaja otac, privatni detektiv. No, zapravo, ona skrbi o njemu. Jednom, nakon što je otac otišao na posao Dana na tavanu nalazi kostim mačke i odijeva ga, pa osjeti čudnu promjenu. Sada opremljena mačjim vidom i mačjom spretnošću, kreće za ocem i pomaže mu u borbi protiv prekršitelja zakona (*Mačkica*). Tina je, kako stoji u prvome kvadratu stripa koji je izašao tek u šest epizoda, "čudna djevojka koja doživljava vrlo neobične stvari". Od svoga oca, inače voditelja ureda za zapošljavanje, dobiva zadaću da trkaču Marku Perkoviću na trkaću stazu dovede kozu, njegovu maskotu. Ta zadaća se ubrzo pretvara u pravi pothvat, jer Tina otkriva da neki ljudi žele oteti kozu i tako onemogućiti Perkovića da sudjeluje u utrci (*Tina*). Teddy je djevojčica koja već u prvoj epizodi ostaje bez majke. Okrutan život na Divljem zapadu nagnao ju je da nauči pucati, jahati i "bacati uže kao stručnjak". Ona i njezin otac su kao "prerijski psi", koji nemaju doma niti zakona da ga poštuju. Prisiljeni su ići "svojim putem" i "nitko ih neće zaustaviti" (*Buntovnik slomljena srca*). Jackie je upoznala rock-glazbenike, mladiće koji su nastupali pod imenom

"Divlji momci". Sva u oblacima, gubi posao prodavačice u Parkero-voj robnoj kući i pridružuje se, kao pjevačica, "Divljim momcima" i potom doživljava mnoge lijepe, ali i mnoge teške trenutke (*Jackie i Divlji momci*).

Za razliku od stripova koji su izlazili u nastavcima, strip-priče (koje su se objavljivale samo u prvih dvadesetak brojeva *Tine*) i strukturirane su kao romanse, a njihovi junaci su pretežito stariji adolescenti. Forma prisjećanja omogućuje da se priča ispriča na samo dvije table, dopušta sretan završetak nakon mnogih sumnji i iskušnja, ili pak pouku koja i po ljubavnome raskidu otvara put prema budućnosti i promišljenijem odabiru životnog suputnika. *Općenito govoreći*, ustvrdila bi McRobbie, *ovo nije ništa novo, takve priče mnogo duguju popularnim filmskim romansama i jeftinim novelama. Likovi snažno dozivaju u sjećanje anonimn, ali osobit tip filmske zvijezde – ženu vlažnih očiju i muškarca granitne čeljusti. Njihove su poze jednako uronjene u jezik filma – stisak; odbijena djevojka samuje dok sunce zalazi, a na nebu se pojavljuje mjesec* (McRobbie 1991 [1978]: 95-96).

Ako su mlade čitateljice te priče doživjele kao scenarije za ljubavna sanjarenja kojima još nisu dorasle, *Tina* je od 23. broja za njih počela objavljivati strip o Patty i "njezinu svijetu". Patty, tako su je predstavili *Tinini* urednici, ima mnogo tinejdžerskih problema, "baš kao i svaka od vas. Za čas ćete upoznati njen svijet i pratiti zajedno s nama prve korake u djevojaštvo ove male simpatične osobe kojoj su najveći problem – njezinih nesretnih 13 godina" (br. 63: 3). Situira-na u nižu srednju klasu britanskog društva, u obitelj bez oca, ali ne i bez muškarca koji će ga zamijeniti, Patty će, iz epizode u epizodu, tugovati zbog toga što se osjeća "najgorim i najružnijim tinejdžerom" u svojoj školi (mnogo ružnijom od školske ljepotice Mary Hopkin ili od svoje najbolje prijateljice, komunikativne i popularne Sharon), a onda i zbog mladića koji su u njoj vidjeli, u najboljem slučaju, dragu prijateljicu, uvijek spremnu slušati o njihovoj zaljubljenosti u drugu djevojku. Očito, taj se model pokazao prihvatljivim, pa se po njemu

odabrao i strip o Sally: nju su *Tinine* čitateljice upoznale u 85. broju, u trenutku kad ju je roditeljski glas iz prizemlja obiteljske kuće pozvao na buđenje, mrzovoljnu, jer se prenila iz sna u kojem je sanjala da se udaje za Andya, "svoju staru simpatiju". U tom snu, naime, razriješla se njezina najveća briga, bojazan da će "ostati usidjelica", poput "tetke Helen" (br. 85: 38-39).

Oba ova stripa uvelike odgovaraju tumačiteljskom predlošku Angele McRobbie.⁹⁹ *Središnji i najdramatičniji trenutak u svakoj epizodi* i crtački se posebno naglašava, najčešće naddimenzioniranjem kvadrata stripa koji ga opisuje. *Taj crtež zaokružuje puninu trenutka, trenutka u kojem plaha i sramežljiva junakinja ugleda svoju privlačnu simpatiju da fascinirano promatra njezinu neodoljivu najbolju prijateljicu na zabavi na koju ju je nepromišljeno pozvala; ili kada djevojka, koju je upravo ponizio njezin mladić, istrčava iz kafića i pretrčava cestu, pa na nju naleti auto...* I izgled likova ovih stripova, način na koji se ponašaju i poze koje zauzimaju također doprinose ideologiji romanse. *Za početak, minimalne su varijacije tipova tjelesnog izgleda. Ta se homogenost temelji na mješavini modernosti i konzervativnosti (...). Djevojke su "šik", ali uredne i konvencionalne, sasvim rijetko "originalne". Mladići mogu djelovati prihvatljivo "neuredno" i razbarušeno u svojoj pripitomljenoj nemarnosti. Nadalje, "osobnost" ima jednako važnu ulogu kao i izgled. Značenje likova umnogome ovisi o dobro poznatim stereotipima. Naime, da bi ispravno "čitao", čitatelj mora posjedovati prethodno kulturalno*

---

⁹⁹ *Patty's World* kreirali su španjolska crtačica Pura Campos i britanski pisac Philip Douglas, a objavljivao se od 1971. do 1988. godine, isprva u IPC-evu (International Publishing Corporation Ltd; osnovan 1963. godine) tjedniku *Princess Tina*. Objavljivao ga je i britanski *Girl*, a o tome saznajemo u članku o djevojačkim stripovima i časopisima iz 80-ih godina koji je McRobbie objavila 1991. godine. U tome je članku zapazila da se *kodu romanse* poklanja mnogo manje prostora no u prethodnome desetljeću i vjerojatno je zbog toga propustila prepoznati ga u stripu o Patty. Umjesto toga istaknula je da se u njemu tematizira "suočavanje sa stvarnošću obiteljskoga konflikta, pa čak i sloma" (McRobbie 1991: 152). Patty se doista teško nosila s majčinom odlukom da se nakon smrti supruga uda za "ujaka Teda", policajca, no to "suočavanje sa stvarnošću" u stvari tek povremeno marginalizira njezine "probleme s dečkima".

znanje o tipovima subjekata koji nastanjuju njegovo ili njezino društveno okružje. Mladići se većinom smještaju u četiri kategorije. Prvo, tu je nasmiješeni mladić koji se voli zabavljati i koketirati, koji je neodoljiv za sve djevojke; drugo, raščupani smušenjak i lakrdijaš koji u djevojaka pobuđuje majčinske osjećaje; treće, osjećajan, sramežljiv, osjetljiv, pa čak i umjetnički tip; i četvrto, maloljetni delinkvent koji se obično portretira na svom motoru i izgleda divlje i agresivno, ali seksi, i kojeg djevojke moraju pripitomiti. Rigidna je konstrukcija mreže međuodnosa ovih likova, prema McRobbie, nastala u cilju ostvarenja heteroseksualne romantične veze i zbog toga je onemogućila ostvarenje odnosa snažne potpore među djevojkama, pa i među ljudima različite dobi. Takve priče, za britansku autoricu, u potpunosti ukidaju mogućnost bilo kojeg odnosa osim romantičnog odnosa između djevojke i mladića, čime se, ujedno, formulira djevojački odgovor na mušku seksualnost, (...) romantična odanost, koja je u suprotnosti s muškom "trkom samo za jednom stvari" i posljedično čini da seks djeluje prljavim, niskim i neatraktivnim (McRobbie 1991 [1978]: 97-99 i 101).

Sasvim je drugo pitanje, dakako, o tomu kako su djevojke čitale ove "upute". Naime, danas se čini razložnim pretpostaviti da bi čak i njihova "poklonička" čitanja morala prekriti značenjski segment unekoliko širi od jednoznačja koje je razotkrila McRobbie. U svakom slučaju, Patty je, sudeći prema rezultatima jedne *Tinine* ankete,¹⁰⁰ stekla simpatije većine čitateljica, pa se nameće zaključak da je tipologija uvoznih stripovskih junaka, barem donekle, funkcionirala i u srazu s prethodnim kulturalnim znanjima o tipovima subjekata koji su postojali u jugoslavenskom socijalističkom društvenom okružju.

Isprva tek u nastojanju da odgovori saznanjima da *Tinu* možda i kupuju samo djevojke, ali da je potom pročitao i mnogokoji mladić, uredništvo lista je odlučilo barem povremeno ponuditi pokoju "mušku rubriku". Vjerojatno iz tog razloga počeo se objavljivati strip čiji

---

¹⁰⁰ Ovaj strip, s najdužim stažem na *Tininim* stranicama, dospio je na drugo mjesto najomiljenijih *Tininih* rubrika (br. 96: 5).

je glavni lik bio mladić Tom.¹⁰¹ Uredan, nadaren, odgovoran, moralan, poduzetan i hrabar, premda pomalo opterećen svojim benignim tjelesnim nedostatkom, šiljastim ušima, on nije odgovorio opisima četiriju tipova mladića u britanskoj *Jackie*. Osim toga, iako se i ovaj strip uvezao sa Zapada, jedva da je, kao uostalom i većina drugih *Tininih* stripova, mogao zadovoljiti *kôd romanse*: nije tematizirao *heteroseksualnu privlačnost* između glavnoga junaka i djevojaka sudbine kojih su ga motivirale na akciju, pa je prepoznavanje simpatija koje bi nadišle prijateljstvo ostalo tek kao mogućnost za "zastranjena čitanja" ponekih *Tininih* čitateljica.¹⁰²

Umjesto da "zauzme najistaknutije mjesto" u *Tininim* stripovima, *kôd romanse*, kakav je opisala McRobbie, oprisutnjuje se, barem u jednakoj mjeri, u drugim *Tininim* rubrikama.¹⁰³ I ovdje bi,

---

¹⁰¹ U kasnijim brojevima *Tine* objavit će se još četiri "dugovječnija" stripa. *Složna obitelj* pratio je život londonske obitelji Gray i nevolje koje je proživjela nakon što je nesretni slučaj "prikovao" oca uz invalidsku stolicu (izgubio je posao, obitelj se našla u dugovima, majka je danju radila kao čistačica, a noću je pomagala u bolnici; petnaestogodišnja Lorna je napustila školu i počela raditi u dućanu za životinje, a dvanaestogodišnji je Jerry na ulici prodavao svoje crteže...); *Tvrđica* je pričao o djevojci Almi koja je živjela u domu za siročad i zatim saznala za ujaka koji živi u dvorcu u Škotskoj (odlučila je napustiti dom i preseliti se škrto-mu ujaku, s kojim je doživjela mnoge neugodnosti); *Šeprtlja* je po svemu bio nalik *Ingrid s kotrljankama*; *Uснуla zvijezda* se počeo objavljivati u posljednjoj godini *Tinina* izlaza, kad je taj časopis postao "listom za mlade". Riječ je o SF stripu, kojemu se radnja smješta na kraj 20. stoljeća, kada čovječanstvu prijeti opasnost od degeneracije. Da bi spasili vrstu, u svemir su poslali jednu ženu i jednog muškarca...

¹⁰² Tom se zaposlio kao crtač u redakciji nekih novina, no uskoro se dokazao i kao nadaren novinar, pa mu je urednik počeo povjeravati zadaće istraživačkoga novinarstva, redovno na rubu detektivskog posla. Zauzet će se za djevojku kojoj su roditelji stradali u prometnoj nesreći i ostavili joj na brizi još malenu braću, a potom i za nesretnu pop-zvijezdu koju neprestano proganjaju njezini obožavatelji. Zbog svoje požrtvornosti i osjećaja za pravedno upadat će u mnoge nevolje i opasnosti.

¹⁰³ Dobar je primjer izvještaj s prvih Olimpijskih seoskih igara Srbije: "Za Ružicu Jakovljević, trinaestogodišnju djevojčicu iz Globodera kod Kruševca, inače članicu ekipe za prvu pomoć, ovaj skup mladih iz cijele republike ostat će u nezaboravnoj uspomeni jer se Ružica tu, na licu mjesta, žestoko zaljubila. Ostale drugarice, kako mi rekoše, spremne su da joj, ako zatreba, u svakom trenutku pruže prvu pomoć. (...) Dragan Živković postigao je dobar rezultat u bacanju bombe, ali mi je radije, sav ozaren, pričao kako je ovdje upoznao mnogo drugova i lijepih

međutim, bilo jednako preuzetno, pa na kraju i posve netočno, sažeti ga u poruku da je djevojačko odrastanje "faza (...) 'kratkoga cvjetanja' (...) prije braka i smirivanja", onoga trajnog stanja u kojem žene rade na dvama radnim mjestima, u domu i u tvornici, razdoblje u kojem se "djevojka mora boriti da bi se *dokopala* svoga muškarca i da bi ga *zadržala*" (McRobbie 1991 [1978]: 89 i 101). Zapravo, *Tinini* mladići su i sami trpjeli svoju romantičnu stranu,¹⁰⁴ a njihova se uloga zamislila kudikamo drugačije, čini se i zahtjevnije no u *Jackie*. Od mladića se, a ne od djevojaka, očekivalo da će se *boriti* kako bi se *dokopali* svoje simpatije i da će se, iz susreta u susret, itekako truditi da bi je *zadržali*.¹⁰⁵ Ti napuci su, gotovo redovno, pristajali uz građansko tumačenje spolnih uloga,¹⁰⁶ ali su istovremeno bili značajnim pomakom u obzoru domaće patrijarhalne tradicije.

Tina, međutim, u ovome, kao i u mnogim drugim pitanjima, nije bila dosljedna: ponekad i u istome broju, lavirala je između upuću-

djevojaka, među kojima mu je za oko zapela Zorica iz Prokuplja, s kojom je već izmijenio adresu" (br. 120: 8).

¹⁰⁴ Jedan je srednjoškolac, na primjer, *Tini* "otkrio" da se "većina momaka srami pokazati svoju 'romantičnu dušu' jer – to nije u 'duhu vremena'". Drugi je priznao da je "nekad proveo cijelo popodne sanjareći i spremajući se za sastanak s njom", a treći opisao neuspjeh svojeg "prvog sastanka": "Ajme, bilo je strašno! Niti sititi se ne volim toga! Ima' sam sedamnaest, ona isto. Đirali smo rivom, nisam zna' di bi s rukama, jezik mi se zaveza' (lupa sam stupidadine), mora da sam ju gadno razočara'... Naš gradić je mali, sutradan je cila škola pričala o nama: 'Uvatila Sonja Antu' – a ona ti mene ostavila" (br. 20: 3).

¹⁰⁵ "Da bi se mladić znao ispravno ponašati prema djevojci koja mu se sviđa i time je što duže zadržao u svom društvu, potrebno je da je dobro upozna, da shvati njene želje, navike, interese, potrebe, poglede na život (...), treba djevojci pristupiti krajnje taktično, poštovati njenu ravnopravnost i pravo da samostalno odlučuje" (br. 114: 19).

¹⁰⁶ Da bi, naime, s djevojkama "uspostavili skladan odnos" i izbjegli "nepotrebne nesporazume i probleme" (111: 18), mladići će morati pokazati da poznaju i fine, (malo)građanske manire: pružiti im ruku pri izlasku iz tramvaja, pokloniti stručak cvijeća ili neku drugu sitnicu, prepustiti bolje mjesto u kinu, uputiti kompliment, brinuti se o njima (jer "svaka djevojka traži u svom mladiću neku vrstu zaštite i oslonca") i na svaki im drugi način "neprestano ukazivati pažnju", "ne dopustiti da se makar i u jednom trenutku osjećaju zanemarene i nepoželjne" (br. 114: 19).

vanja u građanski bonton i zastupanja emancipatorskih ideja, iako uz zamjetnu tendenciju k slobodnijem i "progresivnijem" pristupu.¹⁰⁷ Tako, dok je na jednoj strani(ci) razumijevala zaljubljenost "u trojicu" (br. 205: 28-29), podučavala o tomu da se veze u tinejdžerskim godinama "brzo sklapaju i još brže prolaze" (br. 30: 21), uzvikivala da "emancipacija počinje od najranijeg doba" (br. 104: 29), tvrdila "da je čovjek – kad je posrijedi fizička ljubav – sasvim sigurno promiskuitetna životinja" (br. 201: 27),¹⁰⁸ bjesnila zbog toga što djevojke iz kratkotrajnog braka izlaze kao "žene s prošlošću", a mladići kao "muškarci s iskustvom" (br. 204: 27), djevojke koje su joj priznale da se "ne znaju ljubiti" hrabrila opisom za njih možda "ugodnijeg poljupca" (br. 197: 33) i podrobno razmatrala "naše najveće probleme u vezi s kontracepcijom" (temom koju je McRobbie zapazila tek krajem 80-ih, u svojoj novoj analizi *Jackie*),¹⁰⁹ na drugoj je strani(ci)

---

¹⁰⁷ Ponekad, problem je bio i u "zastarjelu" razumijevanju rodnih uloga. "Klasična" podjela na "mušku i žensku sferu", kakva se ponekad zapaža u ljubavnosavjetodavnim rubrikama, uvukla se i na stranice koje je, na mahove, *Tina* "posuđivala Njima, tj. Tinovima" (br. 20: 3): dok se na drugim stranicama djevojkama savjetovalo da svoje slobodno vrijeme iskoriste tako što će preokrojiti staru suknju, isplesti pulover, vezom ukrasiti hlače, napraviti maštovit remen ili ogrlicu, baviti se cvijećem, a samo ponekad i obojiti stari bojler ili "dosadna bijela vrata" svoje sobe, mladićima se predlagalo da se učlane u "astronautički i raketni klub" (br. 52: 31), u nogometni klub (br. 53: 31), da "urede tatin automobil" (53: 31), ili uzmu u ruke pilu i čavliće, pa naprave stol u obliku jabuke (br. 55: 31). Jer: "U kući postoji cijeli niz poslova za koje je potrebna spretna muška ruka. Ako tvoj otac nema dovoljno vremena da ih obavi sam, sve će čekati na te" (br. 113: bez paginacije).

¹⁰⁸ "Kao prvo treba reći nedvosmisleni istinu da je čovjek – kad je posrijedi fizička ljubav – sasvim sigurno promiskuitetna životinja, odnosno biće koje teži ljubavnim vezama s većim brojem osoba suprotnog spola. Kome od nas barem tri puta na dan ne padne na pamet misao kako bi 'zgodno' bilo voditi ljubav s ovom ili onom osobom? To su prirodni, biološki porivi i nikakvi društveni obziri, običaji ili zakoni ne mogu ih izmijeniti" (br. 201: 27).

¹⁰⁹ "Početkom mjeseca veljače navršilo se 15 godina otkako je prva žena u eksperimentalne i naučne svrhe uzela hormonalnu pilulu, a zadatak joj je bio da spriječi trudnoću prilikom spolnih odnosa. Mislim da ne treba posebno naglašavati što mogućnost takve zaštite pruža ženi, a ujedno koliko to znači za planiranje porodice. Do tada je kontracepcija počivala jedino na mehaničkim i nekim kemijskim sredstvima, a tu ipak postoji određeni postotak nesigurnosti. Osim toga, većina se žena oslobadala neplaniranog budućeg djeteta na najgori mogući način za njezin organizam – abortusom. Kontracepcijska pilula riješila je sve te proble-

podržavala roditeljsku strogost koja je četrnaestogodišnjakinjama i petnaestogodišnjakinjama branila da se viđaju s vršnjacima, djevojci koju je napastovao njezin oženjeni susjed sugerirala je da je to i sama željela,¹¹⁰ tvrdila je da "nije simpatično" trudi li se djevojka privući mladića,¹¹¹ ustrajavala na tomu da ona "ne smije odbiti mladića" zamoli li je za ples,¹¹² i u suprugama slavnih prepoznavala tek lijepu

me, a k tome i mnoge druge – psihičku napetost, strah od odnosa zbog neželjene trudnoće, i drugo. Pilula je revolucionarno otkriće našeg vremena. Baš zato smo odlučili da u nekoliko slijedećih brojeva razmotrimo vaše najveće probleme u vezi s kontracepcijskom zaštitom, da vidimo koji su rezultati u svijetu nakon upotrebe pilule kroz 15 godina i, napokon, da od nekih naših stručnjaka saznamo koji su uvjeti za primjenu pilule u dobnoj skupini između 16 i 20 godina i kakvi su rezultati" (br. 185: 26).

O istoj je temi riječi bilo i ranije (npr. br. 24: 8-9; br. 126: 19-20).

¹¹⁰ "U mene je zaljubljen naš oženjeni susjed. Neki dan me zagrlio u mračnom hodniku koji spaja naša dva stana. Borila sam se, ali nisam se usudila vikati da ne dođe do uzbune. Stidjela sam se. To se sada često ponavlja. Ja sam zburnjena: mrzim ga, ali me nekako čudno privlači. Što da radim? Imam osjećaj da to što se događa nije u redu. Inače imam 14 godina'.

'Meni se čini da se ti uvijek nađeš u tom mračnom hodniku onda kad kroz njega prolazi tvoj susjed kojega mrziš, ali istini za volju – ne baš previše. Jedini je način da se sve mirno okonča, a da se ne naruše dobrosusjedski odnosi – da se ne krećeš opasnim hodnikom u vrijeme kad je u njemu tvoj susjed i onda kada je mrak. Kao što vidiš, ovo što ti savjetujem nije nimalo teško (...)' (br. 9: 21).

¹¹¹ "Prošle sam ga nedjelje ponovno vidjela na izletu. Bio je sa svojim društvom, a ja s roditeljima i braćom. Stalno smo se gledali, jer smo sjedili dosta blizu. On je čak podignuo čašu i neprimjetno mi klimnuo. Bila sam strašno uzbuđena. On je najljepši mladić u susjedstvu. Hoće li mi konačno prići? Šta da radim da ga definitivno privučem? Sve bih mu dala da mi kaže da me voli!'

'Možda će ti i reći da te voli, ali to ipak nije dovoljan razlog da mu sve dadeš. Što ako ustanoviš da nije bio baš najiskreniji, a ti svoj 'dar', kao što i sama znaš, više ne možeš povući natrag? Zato ipak malo opreznije... Nemoj se nikako, ili bolje, nemoj se previše truditi da ga privučesh: to nije simpatično, a i providno je. Ako mu se doista sviđaš, on će već naći puta da ti pristupi. Konačno, udaljenost između dvije susjedne kuće nije tako velika da je ne bi znao prijeći jedan – zaljubljeni mladić'" (br. 3:21)

¹¹² "Zamolila bih te da mi objasniš kako se na plesu moraju ponašati djevojke i djevojčice koje još nemaju vlastitog mladića. Smiju li nekoga odbiti ako im se ne sviđa, a došao ih je zamoliti za ples?

'Ne smiju. Već time što su došle one moraju biti spremne da odgovore na svaki poziv na ples. Odbiti nekoga tko ti, u krajnjoj liniji, iskazuje poštovanje, ve-

pratilju i hrabriteljicu.¹¹³ Štoviše, ponekad se pritom poslužila i sa-
svim demodiranim leksikom:

"Za one od petnaestak godina kojima se po glavi vrti zbrka od ljubavi,
automobila, novaca, ljetovanja, imam uvijek u rezervi jednu dobru
uzrečicu: 'Kakva ljubav, kakve trice? Knjige, knjige, gospodice'" (br. 2:
21).

Ta očita, i nemala, neusklađenost u pristupu heteroseksualnim od-
nosima, ali i mnogim drugim temama, ishodila je iz uredničkoga sta-
va da su nejednourni autorski pogledi i dobri i poželjni, ne samo
zbog toga što govore u prilog demokracičnosti i tolerancije, nego i
zbog toga što omogućuju da čitateljice u svome listu uvijek pronađu
odgovor koji će riješiti njihove nedoumice i koji, istovremeno, neće
biti u proturječju s njihovim prethodnim znanjima i vrijednostima.¹¹⁴

No, zamah djevojačke emancipacije, koji su mogli potpomoći
slobodoumniji napisi, ponajprije se obuzdavao stereotipiziranim
spolnim razlikovanjem u rubrikama posvećenim tinejdzerskoj spol-
nosti. Ovdje se nije ostavljalo mnogo prostora za pregovaračka čita-
nja: u prilog razlike govorilo se iz pozicije autoriteta znanosti. Tu je
Tinin "kôd romanse" bio najsličniji onome u *Jackie*, u ukazivanju na

---

lika je uvreda, a još veća pretpostaviti jednog mladića drugome. Takve neka osta-
nu kod kuće!" (br. 6: 21).

¹¹³ "*Najljepša djevojka Trier*a. Osnivača naučnog socijalizma i vođu međuna-
rodnog proletarijata Karla Marxa (1818-1883) na njegovom izuzetno teškom ži-
votnom putu revolucionara pratila je i hrabrila više od 40 godina njegova izvan-
redna žena Jenny Marx, kćerka tadašnjeg vladinog savjetnika baruna Ludwiga von
Westphalena. 'Bez Jenny von Westphalen Karl Marx ne bi nikada bio onaj koji je
bio' – napisala je o svojoj majci najmlada Marxova kćerka Eleonor (...) 'Izvan-
redne ljepote, veoma darovita i duhovita, isticala se Jenny von Westphalen među
tisućama. Karl i Jenny igrali su se zajedno kao djeca, kao mladić i mlada djevojka
– on sedamnaest, ona dvadeset i jednu – vjerali su se, i kao što je Jakov služio za
Rahelu, tako se Marx trudio da zasluži Jenny prije nego što se njome oženio. Za-
tim, kroz sve kasnije godine, pune bura i nevolja, izgnanstva, gorkog sirotovanja,
kleveta i surove, neprekidne borbe, prkosilo je ovo dvoje cijelom svijetu, nikad
obeshrabreni, nikad malodušni, uvijek na opasnim položajima na koje ih je pozi-
vala dužnost" (br. 36: 15).

¹¹⁴ Prema razgovoru s Grudom Špicer, urednicom *Tine* (IEF CD 824).

nejednakost "kvalitete" djevojačkih i momačkih spolnih nagona,¹¹⁵ ili na spolnu determiniranost emocija¹¹⁶ i, prema tomu, na različitost "u stavu prema tjelesnom zblizavanju."¹¹⁷ Tu su se tinejdžerske romanse, dakle, iskazale kao "važne i relevantne" samo dok nisu prelazile okvire "društveno prihvatljiva ponašanja". Ako je neka djevojka poželjela "žrtvovati" svoju nevinost "za ljubav mladiću" koji voli proljeće, noć, sladoled, kolače, pse i mačke, Prevertovu i Majakovskijevu poeziju, nježan je, romantičan i tvrdi da je voli, rezultati istraživanja američkog seksologa Kinsleya o prirodnim razlikama među spolovima imali su je brzo "otrijezni". A, ako je već pokleknula pred nestrpljivošću svoga mladića i, sva je prilika, pritom se teško razočarala, otkriće "stvarnih" razloga njezina razočaranja imalo joj je pomoći da i ubuduće prihvati "stvari kakve jesu".

---

¹¹⁵ "Mlade u pubertetu najviše zbuja naglo buđenje spolnog nagona. I dok se kod mladića taj nagon najčešće ispoljava kao otvorena potreba za spolnim zadovoljenjem, djevojke ga obično doživljavaju indirektno, kao želju za milovanjem i nježnostima. (...) Kao direktna posljedica buđenja spolnog nagona javlja se potreba za samozadovoljavanjem. (...) Zbog već spomenute razlike u kvaliteti spolnog nagona, masturbaciji su mnogo više skloni mladići nego djevojke: prema rezultatima ispitivanja američkog seksologa Kinsleya, u dobi od 15 godina masturbira 92 posto mladića i samo 5 posto djevojaka. Kod djevojaka te dobi mnogo je izrazitija potreba za ljubavlju, zbog čega svoj probudeni spolni nagon češće zadovoljavaju sanjarenjem o 'velikim ljubavima' nego masturbacijom" (br. 117: 18).

¹¹⁶ "Posebno je pitanje kakve reakcije izaziva prvi doživljeni poljubac. Dok mladići o tome obično posebno ne razmišljaju i to ih prvo iskustvo obično ne opterećuje, djevojke su često još dugo nakon prvog poljupca opsjednute razmišljanjima i emocijama koje je taj prvi dublji fizički kontakt kod njih izazvao. Gledajući poljupce na filmu, čitajući o njima u knjigama ili slušajući priče drugih, djevojke, koje su i inače sklone romantici, stvaraju o poljupcu pomalo nestvarnu, romantičnu predodžbu" (br. 120: 21).

¹¹⁷ "Mladići i djevojke (...) žele biti što bliži jedno drugome, što nerijetko dovodi i do nekih oblika tjelesnog dodira pa i poljubaca. Nezgodna se može javiti u tome što u stavu prema tjelesnom zblizavanju postoje prirodne razlike među spolovima. Obično mladići pokazuju veću nestrpljivost u uspostavljanju tjelesnog dodira s djevojkom i žele što prije 'stići' do prvog poljupca, pa i dalje od toga. Takav, pomalo agresivniji odnos u prosjeku se češće javlja u muškog spola, dok je kod djevojaka češći nešto pasivniji odnos prema tjelesnom dodiru s mladićima. Djevojka traži više razumijevanja, strpljivosti, postupnosti u tjelesnom dodiru, a privlači je samo onda ako je uvjeren da je mladić uistinu cijeni i voli" (br. 197: 33).

Kôd osobnog života: trenuci tjeskobe

Dokaze o tomu da je *Jackie* razumijevala osobni život svojih čitateljica u terminima tjeskobe Angela McRobbie nalazi ponajprije u rubrici u kojoj su *Cathy i Claire* odgovarale na njihova povjerljiva pitanja. Slična *Tinina* rubrika, jedna od najustrajnijih u petipolgodišnjoj povijesti lista, isprva se objavljivala pod naslovom *Intimna čavrljanja*, a potom kao *Tiho, tiho, povjerljivo*. U toj su se, "najintimnijoj rubrici" (br. 21: 6), *Tini* obraćale "Nesretna", "Nesretna Suzy", "Nesretna Sany", "Nesretna Irena", "Nesretno zaljubljena", "Zaljubljena", "Zaljubljena i nesretna Sanja", "Neiskusna", "Tužna", "Tužna Ketty", "Tužna Launa", "Rastužena i osamljena Tanja", "Žalosna", "Žalosna Nelly", "Uplašena", "Usamljena", "Zaljubljena", "Zaljubljena Nataša", "Zaljubljena Mary", "Zaljubljena Marica", "Nesretno zaljubljena B.", "Zabrinuta Ramona", "Zabrinuta Tviggy", "Neznanka slomljena srca", "Ona koja mnogo voli", "Izgubljena mala", "Puna problema", "Ponovo razočarana Tina", "Neutješna Marina", "Nemoćna Biljana"... U svojim pismima povjeravale su "sitne boli, nade i tajne koje su skrivene duboko u srcu" (br. 21: 6). Odgovori su bili anonimni ili, možda točnije rečeno, dosljedno su provodili nastojanja da se list personificira. Pisala ih je, dakle, *Tina*, tonom poput onoga *Cathy i Claire* u britanskome primjeru, *starije sestre; dovoljno mlade i dovoljno trendi da bi mogla razumjeti djevojačke probleme, ali ujedno dovoljno iskusne i mudre da bi znala kako se s njima valja nositi* (McRobbie 1991 [1978]: 109).

Za McRobbie, *Jackie* je djevojačke probleme razumijevala *u smislu osobnoga čak i onda kada* [su ih dijelile] *mnoge djevojke*, pa su njezine problemske stranice, zapravo, bile *simbolom ženske*, a u *ovom slučaju djevojačke, izolacije*, o njoj su ovisile, eksploatirale je i nudile rješenja za nju. Pisma su, kao i u jugoslavenskom primjeru, većinom pisale djevojke koje nisu bile sigurne bi li trebale povjerovati majčinu savjetu ili se roditeljima i nisu mogle povjeriti, koje je iznevjerila najbolja prijateljica i koje su bile "vrlo usamljene jer nemaju neko 'svoje društvo'" (br. 73: 17). Brinulo ih je lice "puno bubulji-

ca", "slaba i tanka kosa" i "vrlo iskrivljene noge" ... *No, dominantnu poziciju na ovim stranicama [su zauzimali] problemi s dečkima (...). Ovdje pripadaju, na primjer, pisma djevojaka čiji je mladić jako zavodljiv, pa ona moli za savjet kako da ga zadrži, vrati ili zaboravi. Ili poziv u pomoć djevojke koju sputavaju nesigurnost i nedostatak samopouzdanja, čiji mladić tako dobro izgleda, tako je atraktivan i komunikativan da su sve lude za njim* (McRobbie 1991 [1978]: 114). Mnoga pisma su upućivala na to da je poželjan, pa i jedini "normalan" djevojački status onaj koji se ostvaruje u (heteroseksualnoj) vezi.¹¹⁸ Stoga, kada je taj status jednom uspjela ostvariti, djevojka je, bez obzira na stvarnu kvalitetu veze, nastojala zadržati svog mladića i, zajedno s njim, svoj "ugled" u društvu vršnjaka.¹¹⁹

Tinini savjeti, kao i oni u Jackie, većinom su govorili o tomu kako da se izbjegne ili popravi neželjena situacija i udovolji normi. Njihov diskurs se provodio tonom tajnosti, povjerljivosti i intimnosti, evocirajući određenu vrstu ženske solidarnosti, osjećaj obostranoga razumijevanja i simpatije. Osamljenim djevojkama se savjetovalo da čekaju (dogodit će se prije ili kasnije), da postanu neovisnijima i tako steknu više samopouzdanja, (...) da zadrže svoj "ponos", da ne rade budalu od sebe, da prestanu biti lako dostupne mladićima, pa da im tako postanu privlačnijima.¹²⁰ Osim toga, loš odnos, u kojem je djevojka nedvosmisleno eksploatirana, gori je od nikakva odnosa: djevojka ovdje samo gubi vrijeme, a uvijek postoje i drugi mladići. Idealni je momak, onaj kakvoga bi trebale željeti sve djevojke, pouzdan, privržen, pristojan, galantan, nezahtevan i "voljan čekati". Ton

---

¹¹⁸ "Imam 14 godina. Zgodna sam. Izvrstan sam učenik. Sve moje prijateljice hodaju s mladićima, a ja ne (...)" (br. 4: 21).

¹¹⁹ "Upoznali smo se na početku ljeta. On ima 14, a ja 12 godina. Svakog smo dana bili zajedno na kupanju. Zavoljeli smo se. Sve je bilo u redu, a onda se pojavila jedna druga djevojka, stara 13-14 godina. On joj je pristupio i zaboravio na mene. No, povremeno se voli zabavljati i sa mnom. Želi li da mi se vrati? Da mu oprostim?" (br. 11: 21)

¹²⁰ Pametna djevojka, kako je proizlazilo iz savjeta u britanske liste, ne trči za mladićima, nego im namješta mnogo suptilniju zamku (McRobbie 1991 [1978]: 114).

ovih odgovora [bio] je potpuno zdravorazumski, nalik glasu pravoga prijatelja, koji će reći očitu istinu i neće prevariti djevojku onako kako bi je mogla prevariti čak i najbolja prijateljica (McRobbie 1991 [1978]: 110-115).

Jackie je, navodno, podržavala *konvencionalni individualizam i konformističku samostalnost*, usmjerujući djevojke *prema tradicionalnom ženskom (pasivnom) ponašanju i, ujedno, samostalnom razmišljanju*, a uzroke problema nalazila je u *djevojačkom ponašanju; pojedinačnim osobnostima; i u činjenici da prolaze kroz jednu biološku fazu*. Nikada ih nije povezivala s *faktorima koji su potekli iz društvenog života izvan svijeta tinejdžerke, kao što su, na primjer, klasni odnosi* (McRobbie 1991 [1978]: 115-116).

Nije sasvim sigurno je li za McRobbie jedini problem bio u tomu što "problemi s dečkima" ovdje kao da zaposjedaju prostor gdje bi se mogle razotkriti i razriješiti društvene nepravde, i koji bi postao poligonom za odrastanje socijalno osjetljivih i politički odgovornih djevojaka. Ako jest, onda je možda baš u tomu razlog što nije primijetila, ili je to propustila komentirati, nesklad "verzija" idealnih momaćkih likova kakvi proizlaze iz njezinih razmatranja *koda romanse i koda osobnog života*. Osim toga, uoči li se taj nesklad, ionako upitna distinkcija dvaju kodova doima se još i arbitrarnijom.

U svakom slučaju, za Cathy i Claire, pa time i za *Tinu* (u skladu s analitičkim obrascem Angele McRobbie), djevojačko strpljenje bilo je najbolji odgovor na "probleme s dečkima", ali i na probleme s roditeljima. U međuvremenu najvažnije je bilo "dobro učiti i savjesno izvršavati školske obaveze" i ne uzimati k srcu "njihove prijetnje".¹²¹ Jugoslavenski su izuzeci, međutim, ovdje bili posebno znakoviti. Upute o potrebnome strpljenju mogle su, naime, vrijediti samo do

---

¹²¹ "Nastaviš li i dalje dobro učiti i savjesno izvršavati svoje školske obaveze, sigurna sam da će tvoji roditelji uvidjeti da je njihov strah bio bezrazložan i da će ti dozvoljavati da se vidiš sa svojim mladićem. A što se tiče njihove prijetnje da će te nakon osamnaeste godine istjerati, budi sigurna da nisu mislili ozbiljno, nego da su to vjerojatno i sami rekli u afektu želeći te na taj način zastrašiti i potaknuti na učenje. Ovu njihovu, moram priznati, ne baš najsretnije odabranu pedagošku mjeru, zaista ne bi trebala toliko ozbiljno uzimati srcu" (br. 73: 17).

tada dok se s druge strane nije postavilo načelo suprotno temeljnome principu opstanka jugoslavenske socijalističke zajednice:¹²²

"U mojoj zgradi stanuje jedan mladić koji mi se odmah jako svidio. Kad smo se upoznali, postali smo nerazdvojni. Sve bi bilo u redu da i moja mama nije za to saznala. Ona mi brani da s njime razgovaram zato što je po nacionalnosti Mađar. Svaki mi dan govori sve najgore o njemu, a ja je ne mogu slušati jer sam uvjeren da sve to nije točno. Volim ga i ne mogu bez njega. Zar da različita nacionalnost bude prepreka našoj ljubavi?"

"U zajednici poput naše, jugoslavenske, u kojoj je načelo bratstva i jedinstva jedna od osnovnih i najvažnijih društvenih postavki, nacionalne razlike sasvim sigurno ne bi smjele biti nikakve barijere bliskim i prijateljskim odnosima među ljudima" (br. 53: 17).

"Imam mladića s kojim se zabavljam gotovo dvije godine. Moji su roditelji za to tek nedavno saznali. Od tada mi brane da se vidam s njim jer je iz siromašne, radničke obitelji, pa se morao zaposliti kao radnik. Iz financijskih razloga nije mogao redovno studirati. Moji su roditelji intelektualci i zato mi stalno predbacuju da on nije za mene, da je radnik, da me i ne voli, već da mu samo imponira što sam kći intelektualca i da će mi ubrzo okrenuti leđa (...)"

"Razumljivo je da roditelji brinu o svom djetetu, da mu žele osigurati što ljepšu i ugodniju budućnost. No, ipak, čudi me da obrazovani ljudi poput tvojih roditelja mogu reagirati na tako krut i nesuvremen način (...). Ovo me začuđuje tim više što je tvoj mladić usprkos zaposlenju nastavio školovanje. (...) Smatram zbog toga da je tvoj stav mnogo ispravniji i ljudskiji, pa iako su oni tvoji roditelji, ovoga puta ipak radije poslušaj vlastito uvjerenje i vlastite osjećaje" (br. 111: 19).

Brojčanu nadmoć "perifernih pitanja" u *Tininoj* savjetodavnoj rubrici zapazio je u objavljenome razgovoru s uredništvom lista i psiholog Marijan Košiček. Pretpostavio je da se zapravo radi o stidljivosti čitateljica, a ne o svojevrsnom "uredničkom inženjeringu" (br. 28: 3).

---

¹²² Dakako, za ovo bi se moglo (i moralo) ponuditi i manje ideološki označeno objašnjenje, pa dotični princip vidjeti kao demokratski imperativ.

Ipak, iako netipična, "teža pitanja", o problemima u prvim seksualnim odnosima, ili onima koji su proizašli iz seksualnoga zlostavljanja djevojaka, ometaju inače potpunu prisposodivost ove *Tinine* rubrike zapažanjima Angele McRobbie, koja i izričito ističe odsutnost svakog spomena seksualnosti na "problemskim stranicama" *Jackie* iz 70-ih godina (McRobbie 1991 [1978]: 110).

"Seksualni problemi" su se u *Jackie*, kada je o njima uopće bilo riječi, tematizirali u rubrici u kojoj je *Dear Doctor* odgovarao na pitanja čitateljica (isto). No, ako su jugoslavenske djevojke bile stidljive koliko i britanske, pa zbog toga u *Tininoj ordinaciji* nisu mogle tražiti odgovore na pitanja koja su pratila buđenje njihove seksualnosti, mogle su ih potražiti u drugim, specijaliziranim rubrikama. S uredničke pozicije takva je "otvorenost" bila blagotvorna *differentia specifica* socijalističkoga društva, koje se moralo suočiti s ranijim "licemjernim izbjegavanjem" pitanja o seksualnosti mladih i koje je u tomu željelo dostići one europske zemlje koje su seksualni odgoj uvele u svoje škole kao nastavni predmet (br. 105: 4).¹²³

Naposlijetku, *Tina* se nije, ili bar nije sustavno, usmjeravala "na 'pojedinačnu' djevojku i 'njezine vlastite' probleme", da bi time odrazila "stiješnjenost ženske uloge općenito i anticipirala njezinu kasniju

---

¹²³ "Iako je danas seksualni odgoj bitna komponenta obrazovanja mladih, on još uvijek kod nas ne zauzima ono mjesto koje bi mu pripadalo u nastavnom procesu. Razgovori s roditeljima u mnogim slučajevima ne daju one rezultate koji se od njih očekuju. Jedni odbijaju razgovore s djecom, jer smatraju da to 'nije pristojno', dok drugi i uz najbolju namjeru ne mogu zadovoljiti znatiželju mladih. Odrasli nose opterećenje koje su stekli u svom odgoju, u doba kad se o seksu i o intimnim stvarima nije javno razgovaralo, iako se na deformacije u intimnim odnosima pokazivalo prstom. Još danas, na žalost, mnogi mladi doživljavaju neugodnosti zbog nerazumijevanja sredine u kojoj su odrasli i u kojoj se školuju, dok je istovremeno ta sredina učinila malo ili gotovo ništa da im pomogne. Zato, kad danas govorimo o intimnim odnosima, moramo imati u vidu da se s jedne strane daleko odmaklo u skidanju tabua s intimnih odnosa, dok s druge strane još uvijek postoje veliki otpori. Dok god se oni ne svladaju, susretat ćemo se i dalje s poteškoćama, a sve ono što bi nam moglo pomoći, kao što su savjeti, stručna literatura i nastava, neće stizati do nas na vrijeme. Tek zajedničkim naporom svih onih snaga koje su raščistile s licemjerjem i lažnim moralom, moći ćemo sagledati slobodno sve strane intimnih odnosa mladih, a možda i dati bolje odgovore na mnogobrojna pitanja koja i dalje ostaju otvorena" (br. 105: 4).

izoliranost u domu" (McRobbie 1991 [1978]: 117). U prilog tomu, međutim, više govore "neispovijedne" rubrike, koje Angela McRobbie nije obuhvatila svojom analizom *koda osobnog života*.

Kôd mode i ljepote: od zrcala do ormara

Označiteljski sustavi mode i ljepote, primijetila je McRobbie, postoje i izvan svijeta djevojačkih časopisa. Bez sumnje, i jugoslavenska se *industrija ljepote* temeljila na *nesigurnosti žene u to odgovara li standardima ljepote*, a sasvim je sigurno i to da je i u jugoslavenskim uvjetima *žena koja je kosu uvila viklerima i povezala je maramom* utjelovila *različita društvena značenja od žene koja je svilenu 'Gucci' maramu pažljivo vezala pod svojom bradom* (McRobbie 1991 [1978]: 117-118). Ipak, tih je, 70-ih godina, u Jugoslaviji bilo mnogo manje "'Gucci' marama" nego u Britaniji, i one su svakako bile oznakom unekoliko drugačije "društvene kvalitete" (usp. Velimirović 2006), pa stoga još i više upada u oči gotovo potpuna podatnost odgovarajuće *Tinine* grade interpretaciji britanske autorice.

U posebnim, tematskim rubrikama *Jackie*, ali i *Tine*, *moda i ljepota se većinom poistovjećuju s njegovom, zaštitom, poljepšavanjem i uljepšavanjem tijela uz pomoć odjeće i kozmetike* (McRobbie 1991 [1978]: 117). Ni *Tina* nije bila *primarno modni časopis i njezine modne stranice* nisu sugerirale *beskompromisno pristajanje uz posljednju modu*. Naglasak je bio na *'povoljnoj kupnji', pravoj vrijednosti, ekonomičnosti i idejama*, pa i na *zabavi*. Naravno, na *Tininim* modnim stranicama samo su se vrlo rijetko objavljivale *kombinacije fotografija posebno raskošnih boja* (usp. isto: 119). Umjesto njih, urednice modne rubrike najprije su donosile vlastite modne crteže, a potom i modne crteže čitateljica, ustrajavajući međutim na istome tipu "modela", djevojke kakva je pozirala i na modnim fotografijama *Jackie: dugonoge, malih grudi i ogromnih očiju, sasvim po uzoru na "Twiggy izgled" 60-ih* (usp. isto: 124-125). Uz te crteže redovno je

stajao kratak tekst s obavijestima o modnim trendovima za "svakodnevnicu obične djevojke", no naglašavalo se da ni jedan od njih "ne nameće pravila kojih bi se po svaku cijenu trebalo pridržavati", nego ostavlja mnogo prostora za različite kombinacije i nadopunjavanja, u skladu s posebnim djevojačkim željama, ukusima i mogućnostima (br. 8: bez paginacije). Osim toga, djevojke su u svoje "neiskorišteno slobodno vrijeme" mogle i same napraviti "nešto zgodno i korisno" (br. 10: 18), ponekad samo maštovitim intervencijama u "odjeću s dna ormara". *Tinine* "simpatične ideje" za "bezbrojne kombinacije s malo sredstava" (br. 199: bez paginacije)¹²⁴ ipak nisu imale služiti samo za postizanje navodno željena dojma "mladosti i svježine": njihova je zadaća, prije svega, bila prikriti svaki detalj na djevojačkome tijelu koji nije bio u skladu sa "standardom ljepote".¹²⁵ Ovdje su upute

---

¹²⁴ "S malo novca i mnogo mašte" može se, od nekoliko kožnih vrpca ili čvrste ukrasne vrpce što se prodaje na metre i kopče sa starog kožnog pojasa, napraviti moderan remen koji će pristajati uz *jeans*-odjeću (br. 221: 33), a od kožne trake i nekoliko čepova pluta ogrlica koja je "kao stvorena" za vunenu odjeću (br. 124: 22). Da se pak obnovi stari, prošlogodišnji džemper, dovoljne će biti igla i vunica kontrastne boje, pa će se, u kombinaciji sa suknjom ili hlačama odgovarajuće boje, dobiti "nov, vrlo lijep i moderan komplet" (br. 125: 21). Ako pak nema druge, djevojkama će, koje svoju odjeću žele preurediti u modernom "hipi-stilu", pomoći mama ili baka: "Najjednostavnije je da željeni motiv izrežete iz krpica tkanine ili antilopa (...). Opšijte gusto koncem iste boje (...) i prišijte na željeno mjesto. (...) Izvezite ili iskačkajte sitne cvjetice ili kružice od jedne ili više boja konca ili vune i prišijte ih jedan do drugoga u oblik koji želite (npr. stručak ljubica i srce). Nemojte se uplašiti, rade se najjednostavnijim lancem ili štapićima. Lako ćete ih napraviti same a ako nikako ne ide, to će uspjeti mami ili baki, a vi ih s mnogo mašte rasporedite i prišijte" (br. 8: bez paginacije).

¹²⁵ Naročito jake i razvijene bokove (koji, za utjehu, pripadaju "vrlo čestom tipu figure") trebalo je učiniti manje upadljivima, pa izbjeci horizontalne pruge, prošive i velike džepove u korist suknje "A-linije" i hlača s dužom jaknom ili kardiganom. Široka ramena i prejak prsni koš, tvrdilo se, nalažu majice s jednostavnim V-izrezom, visoko postavljene rukave ("za džempere raglan i kimono kroj"), a nikako ne vodoravne pruge, bluzice tankih naramenica, ni košulje T-tipa. Uz to, djevojka takva tijela mora nositi tamnije boje, a od nakita nikako onaj koji prijanja uz vrat. Na kraju, djevojke jakih nogu nikako ne smiju nositi prekratke ili preuske cipele i suknje, a njihove cipele moraju biti sportskog stila (br. 113: bez paginacije).

počesto bile zapovjedne, kazujući o tomu što se *mora*, a što *ne smije* odjenuti u slučaju da djevojka nije "manekenski tip".¹²⁶

Osim za stranice s modnim savjetima, ta zapažanja vrijede i za stranice posvećene ljepoti, *uključujući i brigu za svaki dio tijela i njegovo poboljšanje*. Ponekad, one su se oslanjale na *društvene običaje, rituale i događaje*, poput dočeka Nove godine, ili maturalne večeri, ali naglasak je, najčešće, bio *na sezonskome*. Kao i u *Jackie*, u *Tini* se moglo saznati o tomu *što točno treba učiniti, a što ne, i (...) što je neatraktivno i nežensveno* (usp. McRobbie 1991 [1978]: 120). Najčešće se, u oba časopisa, izabirala *procedura korak-po-korak, u obliku priručnika "uradi sama"*, a primjer što ga opisuje McRobbie *Tina* ponavlja gotovo doslovce (br. 117: 23). I njezina *tema o njezi noktiju*, pod naslovom "Deset pravila za lijepe nokte" *započinje savjetima o tomu kako da se uklone mrlje i ostaci laka* (nikako ne oštrim metalnim predmetom, nego acetonom), *pa i kako da se zaštite nokti* (hranjivom kremom). *Nakon toga se usmjerava temi zdravlja noktiju, gdje se djevojkama preporučuje da ih ne grizu* (nego da ih oblikuju škaricama i izglađe turpijicom). *Potom, djevojci se tumači kako da polira nokte* i, na kraju, kako da nanese lak za nokte (usp. McRobbie 1991 [1978]: 120). Boja laka se bira prema boji odjeće, boji ruža i rumenila za obraze, ali i u skladu sa "zahtjevima mode" (br. 117: 23). *Ton kojim se piše čavrljav je i prijateljski, a ipak poučan i obvezujući. Pretpostavka na kojoj se temelje ovi članci jest da su sve te rutine i ritualni apsolutno neophodni. O njima ne ovisi samo ostvarenje romanse, nego i mnogo toga drugoga. Jasno se daje do znanja da su takve prakse neiskrene i da je riječ o tajnim ritualima koji se provode u privatnosti spavaće sobe. U podlozi je tomu osjećaj srama i poniženja zbog toga što se žene i djevojke moraju*

---

¹²⁶ Od takva se tona odstupalo samo u rubrici *Tiho, tiho, povjerljivo*: "Već je odavno počela školska godina, a ja nisam ni jednom išla na sat fizičkog odgoja. Problem je u tome što imam vrlo iskrivljene noge pa me za to drugovi zadirkuju (...)"! "Taj si svoj krivonogi kompleks pretvorila u glavni životni problem. Čemu? Zar su svi ljudi na ovom svijetu savršeni! I što je to, uopće, savršenstvo? Otkuda ti ideja da sebi pripisuješ za manu to što ti noge nisu ravne? (...)" (br. 231: 28).

osloniti na artificijelnu pomoć (...), pa autori odabiru ton sestrinske resignacije, a utjehu i ohrabrenje temelje na činjenici da je riječ o zajedničkim problemima (McRobbie 1991 [1978]: 120-121).¹²⁷ Naravno, jezik stranica koje se posvećuju ljepoti ne pita zbog čega se žene osjećaju posramljeno i zbunjeno pred "svojim nedostatkom", pa umjesto toga nudi praktična rješenja (isto: 121):

"Dakle, sjenčanjem, s tamnijim i svjetlijim puderom, može se puno toga napraviti, ali pazi da u silnoj želji da nešto popraviš ne učiniš upravo suprotno. Jer, zapamti, svi prelazi moraju biti vrlo blagi, a sjene se smiju samo naslućivati" (br. 123: 26).¹²⁸

U *Tininu* poimanju modernog i lijepog najvažniji je, kao i kod *Jackie*, bio "stil", "ono nešto" što svaku djevojku čini "posebnom".¹²⁹

"Učinilo ti se da je upravo mimo tebe prošla djevojka prekrasna lica, izvanredne linije, a odjevena... po posljednjoj modi. No, pomisliš li pošteno, u trenu ćeš shvatiti da djevojka nije ni basnoslovno lijepa, ni božanstveno građena, ali da umije (što, na žalost, mnoge ne umiju) odabrati za se onu pravu odjeću. Ona se sigurno neće zanijeti supermodernim novotarijama već će umjesto toga njegovati svoj stil, način odijevanja za koji je uvjeren da joj najbolje pristaje" (br. 118: 27).

Također, ovdje nije bilo popuštanja, djevojka "ni u najtežoj situaciji ne bi smjela zaboraviti na sebe i svoj izgled": mora pripaziti na to da se, ma kako umorna, uspravi, uvuče trbuh i podigne ramena. Kad hoda, najprije se mora osloniti na prste, a zatim na pete, ali tako da

---

¹²⁷ "Vjerovala ili ne, ne poznam ni jednu djevojku koja je potpuno zadovoljna oblikom svog lica, koja ne bi barem neku sitnicu na njemu mijenjala. Već pogadaj, mogu i tebe pribrojati" (br. 123: 26).

¹²⁸ Na ovim *Tininim* stranicama kozmetički proizvodi se nisu reklamirali posebnim reklamnim oglasima. Umjesto toga, u kozmetičko-savjetodavnoj se ulozi pojavljuje "stručnjak Šaponije", da bi pomogao u otklanjanju problema s kosom i u izboru laka za kosu, uputio u njegu očiju i moderno sjenčanje kapaka, obavijestio o odgovarajućim metodama u "ratu s aknama", upozorio na važnost redovite higijene usta i zubi ili zaštite od znojenja.

¹²⁹ Riječ je o zabavi i snažnom naglasku na pastišu: "Pravi stil mora nastati u domaćoj radinosti, djevojka mora biti sam svoj majstor. (...) Svakako treba biti siguran da nitko drugi neće slično izgledati" (McRobbie 1991: 178-179).

težina bude pravilno raspoređena duž cijelog stopala. Pri hodanju ne smije mahati rukama, a kad sjedi mora držati skupljena koljena ili, eventualno, ako nosi dulju suknju ili hlače, može prekrížiti noge. Mora pripaziti i pri ulasku i izlasku iz automobila, osobito ako je na njoj kratka suknja:

"Kod ulaska u auto prvo sjedni u auto zadržavši noge na zemlji, a tek tada i njih podigni i spusti unutra. Kod izlaska učini to obrnutim redom. Prvo spusti noge na zemlju, a zatim se digni i izadi" (br. 113: bez paginacije).

Iz analize Angele McRobbie nećemo saznati o tomu da li se *kôd mode i ljepote* u *Jackie* pojavljivao i izvan "matičnih" rubrika, no u *Tini* se o modi i o ljepoti govorilo i drugdje,¹³⁰ pa tako na primjer i u rubrikama koje su izvještavale s ljetnih omladinskih radnih akcija. Naime, *Tinini* opisi brigadirki sugerirali su da djevojke i nakon naporna radnog dana žele izgledati dobro, još bolje, i "ženstvenije", što je, na kraju, bilo važnom pretpostavkom za ostvarenje njihovih "djevojačkih snova":

"Te večeri u naselju se osjećala svečana atmosfera. Djevojke su uzbuđeno prekapale po garderobi, razmjenjivale odjeću, cipele, šarene ukrase, 'mazancije', pitajući jedna drugu izgledaju li zaista dobro. Tako ukrašene, požurile su do pozornice improvizirane na košarkaškom igralištu da uživaju u pjesmi poznatog pjevača Hrvoja Hegedušića i umorne udove prepuste ritmu muzike. Koliko skrivenih želja i nada u noći kao što je ova, teškoj od mirisa borova i trave" (br. 8: 7).

Za McRobbie "rutine ljepote pomažu tinejdžerkama da otkriju svoj put k jasnijem razumijevanju vlastite seksualnosti", no riječ je istodobno o normativnim, rodno specifičnim procesima, s pomoću kojih "ženski status i identitet postaju sinonimni njezinoj fizičkoj priv-

---

¹³⁰ Junakinje *Tininih* stripova, na primjer, bile su odreda mlade djevojke koje nisu sve svoje slobodno vrijeme provodile pred ogledalom. Unatoč tomu, mogle su biti uzorima za poželjan izgled "obične" četrnaestogodišnjakinje, petnaestogodišnjakinje ili šesnaestogodišnjakinje.

lačnosti" (McRobbie 1991: 175).¹³¹ *Jackie* je, dakle, iz broja u broj, plela mrežu suprotnih uputa, o tomu da se djevojke *ne mjere* i da se *ne mogu mjeriti s idealnim standardom koji se od njih očekuje*, da to moraju shvatiti i *poduzeti najbolje što mogu (...)*. *Unatoč tomu, pod svaku cijenu moraju to učiniti neupadljivo* (McRobbie 1991 [1978]: 121-122). Zbog toga, za britansku autoricu, *ove stranice*, poput stranica na kojima se odgovara na povjerljiva pisma čitateljica, *postaju dijelom sveopćeg protoka ženskoga znanja*, koje se *mora prikupiti, zajedno sa savjetima o njezi djeteta, kuhanju i ljubavi* (isto: 123). Slijedom navedenoga, njihov bi jugoslavenski pandan uputio na mrežu suprotnih uputa s kojom su se suočavale brigadirke i sve druge "Titove pionirke i omladinke" dok su još čekale da postanu uđarnicama, majkama i suprugama.

Pop glazba u Tini: zvijezde i poklonici

"Romantični individualizam" *Tininih* čitateljica mogao se ohrabriti i mnogim slikovnim prilozima, uglavnom crno-bijelim fotografijama na kojima su djevojke pozirale u prirodi, na cvjetnoj livadi, travnjaku prekrivenom jesenjim lišćem ili na morskoj obali, ozbiljne i zamišljene, gledajući u daljinu. Nerijetko snimljene rano ujutro ili pred zalaz sunca, te su fotografije reprezentirale prostor meditativne tinejdžerske osamljenosti, istovremeno dragocjen i gorak, u kojemu se pro-

---

¹³¹ Britanski su dječaci, tvrdi McRobbie, "pošteđeni ovih postupaka koji traže vremena, i iako i za njih tijelo postaje repozitorij i vidljiv znak muške seksualnosti, vrijeme koje djevojke moraju potrošiti da bi bile lijepe oni mogu upotrijebiti" (McRobbie 1991: 175). Za razliku od njih, jugoslavenski dječaci su patili zbog svojih mitesera, prištića i akni, pa je *Tina* objavila da je "kozmetika i za dečke" i savjetovala im da pare lice nad vrućom kamilicom, da paze kako istiskuju mitesere i da jedu hranu sa što više vitamina (br. 115: 23). U jednom od posljednjih brojeva, sada već kao "magazin za mlade", upozorila je da "njegovan izgled ne bi više smio biti povlastica samo 'ljepšeg spola'" i da momci, jednako kao djevojke, "u doba puberteta imaju masniju kožu, lojnice pojačano luče, znojnice također", pa zbog toga često "izbjegavaju društvo i sami pred ogledalom upropaštavaju lice" (br. 221: 32).

mišlja prošlost i sanja o budućnosti. Parirale su im fotografije koje su idealizirale užitek u trenutku sadašnjosti, ali na njima se djevojci redovno pridruživao mladić, da bi zajedno s njom potrčao livadom, da bi u šetnji prihvatio njezinu ruku ili je zagrlio, da bi je dočekao nakon zadnjeg školskog zvona, ubrao joj cvijet, zajedno se s njom zagledao u mirnu površinu jezera ili joj nešto šapnuo. Takve fotografije, kad su se izrezale iz *Tine* i, recimo, zalijepile u djevojački dnevnik, mogle su se "posvojiti", pa ilustrirati i sasvim posebna, intimna djevojačka raspoloženja.

Djevojačkomu maštanju u sigurnosti vlastite sobe *Tina* je izlazila ususret i objavljivanjem fotografija estradnih zvijezda, domaćih i stranih, preko cijele zadnje stranice lista ili pak na duplerici i umetnutome plakatu.¹³² *Tinine* su čitateljice, to su priznavale u svojim pismima, maštale o mladićima s estrade, i u njih su se "zaljubljivale". Uostalom, o tomu je, kao o problemu, progovorio jedan "muški glas":

"Ma jeste li samo vidjeli, molim vas, što sve ne savjetuju djevojkama ovdje. I šta im sve ne govore: što mi momci mislimo, što mi radimo, zašto to radimo, kako bi to trebalo raditi, i sve nešto tako. (...) Za njih, ako nisi kombinacija između Paula Newmana, Davida Cassidyja i princa Charlesa – nisi ništa. U redu još za tog Charlesa, on je princ i nema mu pomoći, ali, šta ima na tom Davidu Cassidyju što nema na meni? Kad biste vi samo malo odlijepile svoje okice od tih postera i pogledale malo oko svojih nosova. Postere ipak možeš samo na zid nalijepiti, a s nama se može prošetati, otići u diskač, kino" (br. 103: 29).

Doista, u svojim glazbenim rubrikama *Tina* je posvećivala mnogo pozornosti karijerama tada najpoznatijih tinejdžerskih pop-idola, Davida Cassidyja, Donnya Osmonda i Marca Bolana.¹³³ U početku,

---

¹³² Povijest *Tine*, i kada je o ovomu riječ, bilježi mnoge promjene. Uvjetovala su ih traženja čitateljica, ali i "ekonomska pitanja".

¹³³ "Mlada engleska tv-zvijezda David Cassidy došao je s melodijom *How Can I Be Sure* na prvo mjesto britanske top-liste. Prikazivanje tv-serije *The Partridge Family* izazvalo je na Otoku pravu 'Cassidy-maniju'. Samo je za pravo da se njegov lik stavi na omotnice žvakaćih guma plaćeno 100 tisuća dolara" (br. 40: 32).

uz njihove su se fotografije objavljivale tek šturo obavijesti o hitovima i koncertnim turnejama, a samo se iznimno pisalo i o temama koje s profesionalnom aktivnošću glazbenih zvijezda nisu imale mnogo veze: o tomu, na primjer, da je Mal – "vrlo privlačan zelenooki engleski pjevač", koji je "već duže vrijeme stalni pratilac francuske glumice Pascal Petit" – po povratku iz Berlina u Rim "zatekao svoj stan u Via Giulia potpuno 'očišćen'" (br. 22: 24), ili da se "naveliko govori" o razvodu Sylvie Vartan i Johnnuya Holidaya (br. 38: 32). Jednako rijetko, *Tina* je izlazila ususret pismima svojih čitateljica koje su željele saznati i nešto više. Tada je, to je i priznala, "prelistala hrpu stranih časopisa" i, uz njihovu pomoć, obavijestila o tomu je li David Cassidy ikada nekoj djevojci priznao da je voli, zbog čega skriva sentimentalnu stranu svoga života, sviđa li mu se djevojka koja nosi hlače više od one koja je u suknji, sanja li o idealnoj djevojci, troši li mnogo na djevojke, čemu se smije, u čemu se promijenio otkad je postao zvijezdom, je li ikada pomislio da je ružan i komu se i zašto divi (br. 44: 27). Ovdje se moglo saznati da Donny Osmond voli pomalo osamljene sramežljive djevojke, snijeg, kolače i hamburger, te da "želi mir u svijetu" (br. 49: 27). Svojih prvih ljubavi na *Tininim* se stranicama prisjetila i Melanie (br. 22: 24), pa i petero "francuskih pop-zvijezda" (br. 36: 24), a ti napisi su, nema sumnje, imali uvjeriti u to da su i "zvijezde" zapravo tek obični ljudi, koje su u njihovim tinejdžerskim godinama morale baš iste brige kakve, u svojim pismima, *Tini* povjeravaju njezine čitateljice. O dostupnosti najpopularnijih stranih i domaćih pop-glazbenika svjedočile su njihove adrese,

---

"David Cassidy priprema mamutsku turneju po svijetu. Prvi njegov nastup bit će u Aucklandu, Novi Zeland, 26. veljače. Iz Australije produžuje u Hong-Kong, onda na 6 koncerata u Japan. Krajem ožujka stiže u Evropu, gostovat će u nekoliko zemalja na Kontinentu (još nije precizirano u kojima), onda na Otoku i, na kraju, u svojoj domovini, SAD-u. Momentalno je David zauzet gradnjom svoje supervile na Havajima koja će koristiti sunčevu energiju (ah, ta kriza električne energije i nafte!...) (br. 81: 30).

objavljene na *Tininim* stranicama, a poneka "sretna čitateljica" dobila je priliku upoznati i intervjuirati svojeg ljubimca.¹³⁴

Unatoč spomenutim izuzecima, ovaj od četiriju "kodova" koje je u analizi *Jackie* iz 70-ih godina izdvojila Angela McRobbie najmanje pristaje uz odgovarajuće *Tinine* sadržaje. Za McRobbie, u *Jackie* se *glazbena strana popa potiskuje u pozadinu i radije nadomješta personom pop-idola*, a čitateljicama se *prezentira nova mogućnost da udovolje svojim emocijama*. Naime, *magazin svojim čitateljima nudi malo obavijesti o popu pored povremenoga spominjanja novih izdanja*, a *kritička se pozornost ne obraća samoj glazbi, ni njezinoj tehničkoj strani i produkciji*. Važan je, dakle, samo *vizualni element, fotografija pop-zvijezde*, pa mu je britanska autorica posvetila posebnu pozornost. Za nju, on *sadrži čitav repertoar znakova, a jedan je od njih moguće razumjeti unutar koda 'ekspresije'*. Ovdje je namjena *izraza lica da djeluje na 'personalizirajuću transformaciju'*; nužan element u *konstrukciji zvijezde koja je više od izvođača pjesama*. To se čini *uvodenjem tračaka i nagovještaja osobnosti zvijezde u njezinu/njegovu izrazu (...)*. *Stoga imamo izazovnu drskost Davida Essexa, dražesnu djetinjastost Davida Cassidyja i privlačnu nadurenost Marca Bolana*. *Nimalo iznenadujuće, na ovim je stranicama zamjetna odsutnost agresivnih, seksualnih, 'prljavih i zlih' rock-zvijezda (...)*. *Društveno značenje pozadine i konteksta u kome pop-zvijezda ponajčešće pozira jednako je važno*. *David Essex, koji opušteno čuči u vrtu kraj psa, konotira više značenja od svoje privlačnosti i kvalitete zvijezde*. *Ima nečeg utješnog i ohrabrujućeg u tom liku*. *On kazuje da su rock i pop-zvijezde, kada nisu pod svjetlima pozornice, nalik svima drugima* (McRobbie 1991 [1978]: 125-128).

Fotografije stranih pop-idola *Tina* je preuzimala iz stranoga tiska, pa će i za njih vrijediti barthesovska analiza McRobbie. Vrijedit će i za fotografije domaćih glazbenih zvijezda, koje su, u to ne treba

---

¹³⁴ *Vi razgovarate s popularnim pjevačima*, "Jadranka i Vjeko Jutt" (br. 1: 27); "Radojka i Đorđe Novković" (br. 3: 26); "Gordana i Kornij grupa" (br. 8: 26); "Gordana i Duško Lokin" (br. 9: 26).

sumnjati, mnogo naučile od zapadnih uzora, iako se nisu mogle osloniti na jednako snažnu infrastrukturnu podršku. No, slika zapadnog pop-glazbenika, kao sladunjave ikone uspjeha, sasvim utopljene u ništavilu kapitalističkoga pravovjerja, nije bila po volji socijalističkoga društva koje je, i kad se okretalo prema Zapadu, nastojalo probirati samo "progresivne" vrijednosti. O nadasve intrigantnom sinergijskom učinku "domaće ideologije" i, prije svega, anglofonih glazbenih uradaka koji su pripovijedali (i) o ograničenostima i zabludama vlastita društva, govore mnogi današnji kulturološki povraci u 80-e godine, ali i, na svoj način, poneka pisma *Tininih* čitateljica:

"Draga Tina! Uzrok ovog mog javljanja je glazbena *Tina*. I u ovoj, kao i u svim dosadašnjim *Tinama* zastupljena je glazba koju vole Tinice od 13 i 14 godina. Tu, naravno, ubrajam glazbu Cassidyja i Osmondsa. A te djevojke, sigurna sam, ne vole glazbu tih glazbenika već njihove plave okece i plave kosice. Zašto jednom ne bi u *Tini* bila zastupljena i glazba Pink Floyda, Doorsa, Yesovaca, Stevensa ili Dylana? Misli malo na tvoje progresivne pop-čitateljice. Nemoj se ljutiti ako ovo zvuči malo pregorko. Inače, *Tina* u cjelini je jako, jako dobar list za nas mlade. Goranka iz Zagreba" (br. 104: 2).

Koji god da je tomu bio razlog, u *Tini* su se s vremenom sve češće objavljivali članci u kojima se kritička pozornost obratila samoj glazbi, pa i njezinoj "tehničkoj strani i produkciji". Otvorila se rubrika pod naslovom *Vremeplov džeza*, pisalo se o *Historiji popa*, objavio se feljton o Rolling Stonesima, rock-kritičari Ante Batinović, Darko Glavan i Dražen Vrdoljak recenzirali su nove ploče ili koncerte domaćih i stranih glazbenika, rubrika *Ideje i ličnosti* podsjetila je na desetogodišnjicu smrti Jimija Hendrixa (br. 199: 23), pisalo se o "glazbenim i kulturnim prevratima u San Franciscu [koje su] preživjeli samo najtalentiraniji i najoriginalniji glazbenici" (br. 104: 22)...

II

Drugi sadržaji

Iako je McRobbie naglasila da su u *Jackie*, osim spomenuta četiri "koda", na djelu bili i neki drugi, riječ je, po svemu sudeći, o najmarkantnijim "uzorcima" za analizu kakvu je bila nakanila provesti (usp. McRobbie 1991 [1978]: 93). "Romantic Individualism and the Teenage Girl" je, u drugoj polovici 80-ih, podnio i nekoliko ozbiljnih kritika, koje su mu od reda prigovorile zbog jednoulja koje je bilo previdjelo napetosti i protuslovlja u samome tekstu časopisa, a potom i čitateljsku tvrdoglavost, prevrtljivost i dosjetljivost (Barker 1986, Fraser 1987 i MacFadyean 1987; prema McRobbie 1991: 141-143). Zbog toga, kada se iznova poduhvatila analize najpopularnijih britanskih djevojačkih časopisa, pa i *Jackie*, McRobbie je odlučila krenuti iz perspektive koja predviđa neposlušna čitatelja, ionako već uobičajene u radovima kolega u birminghamskom Centru za suvremena kulturalna istraživanja (McRobbie 1991).

U časopisima koje su britanske djevojčice kupovale na novinskim kioscima 80-ih, zapazila je značajno manju zastupljenost *koda romanse*, što je, među ostalim, pripisala tomu da je "seksualna nejednakost" u međuvremenu postala javnom temom, te da je širok spektar feminističkih ideja ušao u prostor "popularnog zdravog razuma". Čitateljice su sada, ustvrdila je, postale samopouzdanijima, pa ne samo što su "osjećale da su ove priče uvredljive i smiješne, nego su to dale do znanja i urednicima". Zauzvrat su djevojački časopisi pisma čitateljica počeli "uzimati za ozbiljno", zatražili su ciljana istraživanja tržišta, a njihovi suradnici su se, kao i suradnici *Tine* u prethodnome desetljeću, redovno susretali s čitateljicama širom zemlje (McRobbie 1991: 136 i 159).

Na stranicama koje su ranije tematizirale tinejdžersku zaljubljenost sada se, zapazila je McRobbie, raspravljalo o "problemima tinejdžera", a nudilo se i sve više obavijesti o glazbenim zvijezdama, nji-

hovim životima, osobnim planovima, o njihovoj sljedećoj ploči, turneji ili kući koju se nadaju kupiti (McRobbie 1991: 143-144). Mnogo su se češće oglašavale kozmetika i odjeća. Foto-novele su zamijenile stripove, njihova se radnja premjestila u prepoznatljiva okružja života radničke klase, a izostalo je tematiziranje slobodnog vremena djevojaka srednje klase: prestali su se spominjati tenis, balet, jahanje i odlasci u kazalište ili u knjižnicu. Njihovi ženski likovi bili su manje pasivni, manje skloni tupom buljenju u telefon dok čekaju da zazvoni, pa su svoje izvanškolsko vrijeme nerijetko provodili na manje zahtjevnim poslovima u robnim kućama i na taj se način brinuli o svome džeparcu.

Ipak, u rubrikama tipa "pitanja i odgovori" i dalje, prema McRobbie, gotovo da nije bilo "velikih problema": djevojke su bile zabrinute zbog viška težine, prištića, malih grudi, neatraktivnog izgleda ili neugodnog mirisa tijela, mučili su ih dečki, prijatelji koji markiraju s nastave, prijateljice koje neprestano "trče za hlačama" i mame koje za njih još uvijek biraju odjeću. Sada se o seksu pisalo otvorenije, i emancipirajućim tonom, jednako u pismima kao i u odgovorima. Djevojke se upućivalo u to da nisu obavezne pristati na seksualne odnose i da se, ako žele biti seksualno aktivne, moraju pobrinuti za kontracepciju. Najznačajniji problem koji je britanska autorica zapazila na ovim stranicama odnosio se na seksualnu zloupotrebu. U ovome je ponešto odskakao *Just Seventeen*, iako samo u vrijeme dok je urednicom savjetodavne rubrike bila Melanie McFadyean: ona je tematizirala i eksploatorske, slabo plaćene poslove, političke teme poput aparthejda, depresiju, gubitak samopouzdanja i obiteljsku nesreću. Time je, premda usamljena u svom naporu, uspjela pomaknuti težište s "nemirnoga svijeta ženskosti, pa i određene rezigniranosti", koje evociraju tipične problemske stranice djevojačkih i ženskih listova, i inzistirati na tomu da se ovdje ne radi o individualnoj teškoći, nego o društvenim problemima (McRobbie 1991: 155-160).

Ukratko, prema McRobbie, važnost romanse u *Jackie* 70-ih godina sada su preuzela govorkanja iz svijeta popa: "Sada pop, umjesto

romanse, funkcionira kao konceptualni okvir koji ovim publikacijama daje identitet" (McRobbie 1991: 168).

***

Četiri skupine kodova prema kojima sam, po uzoru na McRobbie, analizirala *Tinu*, zapravo predstavljaju samo dio njezinih sadržaja. Ponešto je odgovarajućega "ostatka" McRobbie zapazila u britanskim djevojačkim časopisima iz 80-ih, i protumačila ga kao posljedicu društvene promjene u kojoj je stasala nova, samosvjesnija, neovisnija, zahtjevnija i angažiranija generacija britanskih tinejdžerki, koje više nisu samo "lude za dečkima" i ne razmišljaju samo o tomu kako da se "dočepaju prstena" (McRobbie 1991: 145).¹³⁵ Promijenila se, međutim, i autoričina vizura, koja se sada željela uskladiti s idejom da djevojke nužno ne razumijevaju poruke časopisa koje im je namijenilo medijsko tržište u značenju u kojem su se te poruke kodirale, s pozicije moći.¹³⁶ Da se dosljedno provela, ta bi vizura osporila zak-

---

¹³⁵ Usp. Todorović-Uzelac (1987: 86): "Značajnija politizacija 'ženske' štampe može se očekivati kad i radikalna promena stava društva (i pojedinih njegovih struktura) prema ženinoj društvenoj ulozi: promene u štampi za žene idu istim istorijskim ritmom kako se menja i društvena svest o 'ženskom pitanju'. U tom smislu 'ženski' list je samo odraz realnog stepena društvene emancipacije u odnosu na položaj žene".

¹³⁶ Time je predstavila svojevrsan "trend" povratka ranijim istraživačkim pothvatima, kakav su, na primjer, demonstrirali David Morley u postskriptumu svojoj tada već proslavljenoj analizi britanskog televizijskog formata *Nationwide*, i Janice Radway, u ažuriranju kasnijega izdanja svoje, jednako proslavljene, knjige *Reading the Romance*. Sve je troje uvidjelo suženosti svojih ranijih perspektiva, koje su uvjetovale autorske ideološke preferencije koliko i tekući znanstvenometodološki trendovi. Morley je zapazio "svoju pretjeranu koncentraciju na jednu jedinu varijablu klase i zapravo jednostavan način na koji je sama koncepcija konstituirana" (Radway 2006: 256), Radway svoju "isključivu preokupaciju rodom i uporabu prilično rigidne ideje patrijarhata" (isto), a McRobbie svoju pretjeranu zaokupljenost ideološkim značenjima teksta (McRobbie 1991: 141). Ipak, ni novi kulturalnostudijski pogled Angele McRobbie nije ispunio što je obećao: zadržao se na otkriću da djevojke (više) nisu zainteresirane za sladunjave ljubavne priče i da prakticiraju svoje novostečeno samopouzdanje u kritikama koje na-

ljučke ranije analize i u protuhegemonijskim čitanjima djevojačkih časopisa iz prethodnog desetljeća prepoznala zametak promjena "seksualne klime".

Umjesto ideologije društva koje je još 70-ih djevojku navodno održavalo u stanju romantične izdvojenosti i nudilo projekciju budućnosti u muškome zagrljaju (a usput i mnoštvo "znanja" koja pozudano trasiraju taj put), u 80-ima se, za McRobbie, nad djevojke (i nad društvo) nadvio bauk konzumerizma. On se poslužio fotonovelama da bi ih uvjerio u to da život u radničkome naselju ima i svojih lijepih strana, ili je ispričao priču o Davidu Cassidyu kao o sasvim običnome mladiću, ali je istodobno, i temeljito, radio na tomu da iz djevojačkog džepa izvuče i ono malo džeparca, za kupnju losiona protiv bubuljica ili najnovije ploče tinejdžerskog pop-idola.

Takva recenzija britanskih djevojačkih časopisa bila bi, nema sumnje, po ukusu vladajuće struje suvremene jugoslavenske kulturološke misli. Ponešto ideološki sirovijim i muški hrapavijim pojmovljem, ona bi u njima vidjela tisak koji se našao "u službi spontane reprodukcije kapitalističkoga načina proizvodnje", pa postao eksponentom "kulture masovnog društva", stila ili načina života "otudenih i depersonaliziranih pojedinaca, koji jest jedini jedinstven i homogen faktor zajedničkog života statusno izjednačenih, ali u svemu drugome fragmentarnih grupa unutar producentsko-konzumerske mase ili pak konglomerata slojeva klase potrošača suvremenog atomiziranog i anomičnog industrijskog ili tehnološkog društva utemeljenog na ekonomiji prometnih vrijednosti" (Petak 1975a: 1512).

Jugoslavenski teoretičari i britanska autorica su dakle, u osnovi, govorili o istome. Štoviše, iako se McRobbie već u *Jackie* iz 1978. godine "emancipirala" od ranih teorija masovnoga društva, sada je ponovo povukla oštru crtu razgraničenja dviju "kultura": vladajuće, koja je u posjedu sredstava za materijalnu proizvodnju i upravlja

---

slovljuju na uredništva časopisa, u podsmijehu s kojim čitaju savjetodavne rubrike, ili čak i same pridonose humorno-ironičnome doživljaju tih rubrika, pismima koje pišu za vrijeme školskog odmora i u društvu prijateljica (usp. isto: 136, 158 i 163).

"društvenom nadgradnjom", i kulture svih onih koji ne posjeduju i ne upravljaju, iako su možda sposobni iznaći mehanizme otpora vladajućoj hegemoniji. Osim toga, ako je suditi po rezultatima autoričina istraživanja, ti su mehanizmi otpora bili sasvim skromna dometa: iscrpili su se u djevojačkoj ljutnji, neslaganju i podsmijehu, pa i to uglavnom samo onda kada se radilo o "dečkima" i o "odnosima". Posustajali su, kako sugerira McRobbie, pred plavim očima i širokim osmijehom pop-zvijezde, koju je proizvela industrija pop-glazbe, promovirala uz pomoć tiska i televizije, a na kraju na tomu i dobro zaradila.

Nesumnjivo, problem konzumerizma bio je na djelu i u Jugoslaviji,¹³⁷ a poglavito kada se radilo o potrošnji "masovne kulture".¹³⁸ Ipak, koliko mi je poznato, u obilju napisa koji su tematizirali domaću popularnokulturnu proizvodnju *Tina* se spominje tek jednom. Riječ je o analizi "štampe djeci ponuđene", koja je ovaj list izdvojila kao pozitivan primjer, jer: "sadržajem zaslužuje izdvajanje (...) i poseban tretman u odnosu na školu i nastavu, i to u pozitivnom smislu" (Posilović 1975: 381-382).

---

¹³⁷ Usp. prethodno poglavlje; usp. i Duda 2005.

¹³⁸ "To je proizvodnja koja se procenjuje samo iz *aspekta potrošnje*, drugim rečima, potrošnja je pre svega merilo vrednosti proizvedenih roba, tj. broj potrošača, a ne kvalitet proizvoda i njihova namena i ne vrsta potreba koje se zadovoljavaju. Samim tim, *tržište* je glavni regulator i proizvoda 'masovne kulture', dakle, *komercijalni* interes zauzima mesto naučnim, estetskim, literarnim kvalitetima. Kada prođa na tržištu odlučuje šta će biti na 'top listi' u procesu potrošnje, te prema tome, u šta se isplati investirati novac, onda je *poravnanje ukusa* prema jednom zajedničkom imenitelju nužna konzekvenca (a uzmemo li u obzir našu kulturnu situaciju, u kojoj ni opšta pismenost naroda nije blizu ostvarenja, onda je taj zajednički imenitelj na veoma niskom nivou)" (Pešić-Golubović 1969: 1300-1301).

"Etnografije"

Promjene u britanskim časopisima iz 80-ih koje su se odmakle od "staroga terena tradicionalne femininosti", zapazila je McRobbie, istovremene su s razvojem novoga pristupa u medijskim istraživanjima, koji je doveo čitatelja u središte pozornosti: "Prema tomu, dok su urednici časopisa prihvatili način obraćanja koji je bio u suglasju s 'novom djevojkom', akademske su feministice također pomakle svoju pozornost s tekstova i njihovih značenja prema čitateljima i njihovim različitim i složenim čitanjima". Elisabeth Fraser svoja je zapažanja potkrijepila radom na etnografiji publike: baš je *Jackie* bila štivo na kojem je radila, zajedno sa sedam skupina djevojkama u dobi između 13 i 17 godina. Slično je, i s istim medijskim tekstom, učinila Mary McLoughlin: razgovarala je s trideset djevojkama i zamolila ih da svoja zapažanja o *Jackie* bilježe u dnevniku (McRobbie 1991: 137, 141-142).¹³⁹

Tinine čitateljice danas su trideset godina starije, pa bi se etnografsko istraživanje moralo koncipirati ponešto kompleksnije, kako bi uključilo raznolike moduse prisjećanja na vrijeme u kojemu za većinu još nije bilo "ozbiljnih briga", a dokolica se rasprostirala mnogo većim dijelom svakodnevice, a potom i kako bi uključilo raznolike moduse prisjećanja na bivši i uvelike drugačiji društveni i politički kontekst. S druge strane, mnoge suvremene kulturologije, pa tako i

---

¹³⁹ Iako je priznala svoje ranije sljepilo pred ironijom, skepsom, pa i tvrdoglavom i razigranom nepažnjom čitateljica *Jackie*, i iako je podvukla svoj novi, "kulturalnostudijski" pristup koji želi naučiti iz etnografija publike, McRobbie je ostala dosljedna: protumačila je rezultate istraživanja Elisabeth Fraser i Mary McLoughlin kao svjedočenja o drugačijem čitateljskom profilu, na koji su utjecale društvene promjene, a ne kao drugačije viđenje, koje je priskrbila promjena istraživačke metodologije: "McLoughlin pokazuje koliko su djevojke daleko dospjele od dana kada je čitanje, samo po sebi, bilo aktivnošću dokolice i kada nije bilo mnogo drugih medijskih zabava. Ovo nas upozorava na povijesne promjene koje su, u razdoblju od dvadeset godina, transformirale uzorke dokolice na taj način da je *Jackie* prestala biti jedinom aktivnošću u dokolici, i postala onom na koju se može osloniti kada su druge i atraktivnije mogućnosti trenutno nedostupne" (isto: 143).

kulturalni studiji, počeli su uzimati zdravo za gotovo rezultate rasprave koja se i ne tako davno povelala iz "matične struke", o vjerodostojnosti rezultata etnografskih istraživanja "na terenu". Ovdje, čim se posumnjalo u to da kazivači redovno samo "istinito" odgovaraju na istraživačka pitanja, da se ta pitanja mogu i uopće namjeravaju formulirati kao neutralna i da se rezultati terenskoga rada mogu i žele objektivno interpretirati, prestalo je vrijediti do tada neprikosnoveno pravilo da istraživač mora na terenu provesti dovoljno mnogo vremena s dovoljnim brojem informanata. Zato su se i kulturalno-studijska "kvalitativna istraživanja publike" ohrabrila temeljiti na "vrlo malim uzorcima", ali navodno dovoljnima da inspiriraju istraživača, prošire njegov vidokrug i otkriju "nove vizure (društvenoga) svijeta" (Hermes 2000: 352).¹⁴⁰ Pa, kad je tomu tako, zbog čega se ne bi pošlo i korak dalje i, za potrebe ovoga teksta, ustvrdilo da je *Tina*, za

---

¹⁴⁰ To, dakako, ni iz obzora etnologije ne predstavlja naročit problem. Mnogo se problematičnijim čini "rad na terenu" koji, neovisno o "veličini uzorka", tek potvrđuje istraživačke pretpostavke, ili pak drugačije dekorira znanstvene radove. Neki primjeri, suprotno autorskoj namjeri, zapravo diskvalificiraju autoritet istraživača. To je svakako slučaj s komentarom rasprave Ellen Seiter o problemima pa i zamkama u radu s kazivačima kojim Joke Hermes započinje svoj članak "O iritaciji, tekstovima i muškarcima". Ovdje likovi dvojice sredovječnih muškaraca koji su Ellen Seiter željeli impresionirati svojim "poznavanjem televizije i svojim superiornim ukusom", pa su, zbog toga, bili "nekooperativni", Hermes su podsjetili na vlastitog oca koji je – kako navodi – njezinog partnera i njezine prijatelje počesto dočekivao tako da je u njih proizvodio neugodu, jer naprosto nije bio u stanju razumjeti "što se od njega očekuje" (Hermes 2000: 352-353). Na isti se način, uostalom, i Angela McRobbie u radu "Zašuti i pleši: kultura mladih i mijene modusa ženskosti" opravdala za još jedan izlazak na teren djevojačkoga odrastanja. Sada se, naime, pobojala da je već "prestara" da bi pisala o mladima. I ne samo to: sada je, kao majka petnaestogodišnje djevojke, posumnjala u "gotovo sve što [je] napisala o curama u pubertetu". Stoga je svoju "novu" istraživačku poziciju legitimizirala odlomkom u kojem opisuje noćne odlaske pred kćer koja se bavljala na tulumu: "Odijevanje i odlazak usred noći, a ponekad i rano ujutro, po svoju kćer na neki od *rave* tulumu koji se održavaju po praznim skladištima u industrijskim zonama sjevernih predgrađa Londona", traženje dogovorenog mjesta sastanka i čekanje, dok prema njoj "polako ide znojna blijeda mladež u grupicama", dakle, u njoj nije izazvalo potrebu da se, kao ranije, izrazi u terminima feminističke kritike, već je probudilo "akutni osjećaj brige na rubu užasa" (McRobbie 2006 [1994]: 181-182).

razliku od *Jackie* kakvu je predstavila McRobbie, i sama odradila ponešto od "etnografskog posla", prije svega kako bi saznala kakva bi se svojim čitateljicama više svidjela.

Domaći kritičko-kulturološki tisak iz 70-ih ostavlja malo nade za pretpostavku o "iskrenoj suradnji" popularnog časopisa i njegove publike. Upravo suprotno, uvjerava u to da su rubrike tipa "pisma čitalaca" bile manipulirane (Peratoner 1973: 2019-2020). To, međutim, nije do kraja vrijedilo i za zagrebački *Vjesnik*, za koji se zapazilo da "nikada nije prestao održavati veze sa svojim čitaocima" (isto: 2020).

Zaista, *Tina* je već na samome početku izlaženja naišla na oduševljenje jugoslavenskih djevojaka, dijelom i zbog prostora koji se otvorio njihovoj suradnji:

"U časopisima sam čitala i gledala reklamu za *Tinu* i jedva čekala kad će se pojaviti. I nadošao je taj čas. Sa radoznalošću sam je kupila i pročitala od korica do korica. Bila sam zadivljena jer je to jedini list koji mi se svidio. Jedva čekam kad će izaći slijedeći broj" (br. 3: 2).

"Pročitavši do kraja ovaj doista divan magazin za djevojke, odlučila sam da vam pišem. Posebno me oduševio '*Tina*-klub', kao i sve ostale rubrike jer su zaista interesantne. Sve zrači nekom svježinom koja je već odavno trebala mladim djevojkama. Zato i neće biti čuda ako sve one odluče već sada da će biti vjerni čitaoci *Tine*" (isto).

"O listu mogu da kažem sve najbolje. Veoma mi se sviđa. Možda bi trebalo još nešto dodati, ali vremenom će se sadržaj lista izmeniti. Voljela bih da učestvujem u svim akcijama koje će se poduzimati" (isto).

Uskoro, pisma čitateljica su postala svakodnevnim prilogom na *Tini*-nom uredničkom stolu, i to u tolikoj mjeri da se uredništvo odlučilo objaviti uvodnik sljedećeg sadržaja:

"U posljednjim ste brojevima na ovoj stranici mogle pronaći mnoga pisma čitateljica. Predlažu, hvale, kritiziraju. A vi čitate i mislite: ima pravo, nema, kako samo može... Reagirajte, pišete nam i same, pokušavate sačuvati poneku napadnutu rubriku ili strip, vjerujete da su sta-

vovi djevojaka čija pisma objavljujemo i naši, redakcijski. Zašto bi se inače našli u listu?

Druge se ljute ako i njihovo mišljenje ne nađe mjesto u *Tininoj* pošti. Treće predlažu nemoguće ili se zalažu za ukidanje rubrika koje ih ne zanimaju, iako je jasno da će većini Tina dobro doći.

Svima njima jedan odgovor: budite tolerantnije u svojim zahtjevima, kao i prema drugim čitateljicama koje nemaju ista mišljenja i interese. Bilo bi zaista žalosno da smo u svemu uniformirane, da nemamo ličnih stavova i različite interese, da 16-godišnje djevojke žele na dlaku isto što i 12-godišnje djevojčice...

Redakcija *Tine* ne ostvaruje svaki prijedlog, ne prihvaća svaku sugestiju, ne ukida pojedine rubrike čim stigne jedna oštrija kritika. Ali, vaša su nam mišljenja itekako važna. Velik broj pisama pokazuje da pažljivo čitate list, da ga ocjenjujete i želite sudjelovati u njemu, pomoći, pokazati svoju prisutnost i pripadnost tinskoj porodici. Mnoge sugestije su prihvaćene, a baš vaša pisma u više su navrata poslužila i kao mali znak za uzbinu. Nikad ne smijemo dozvoliti da se uspavamo, zadovoljimo postojećim, zaboravimo na neophodne promjene i potrebe publike kojoj smo namijenili *Tinu*. Iako sva pisma ne možemo objaviti, iako se sa svim objavljenim ne slažemo, i dalje ćemo sa zanimanjem čitati vaše ocjene, i bar nekima ustupiti ovaj prostor, kako bi i ostale potakli na 'diskusiju' (br. 114: 2).

Savezništvo *Tine* i njezinih čitateljica podrazumijevalo je obostranu ustrajnost, "u dobru i u zlu":

"Željela sam vam ovom prilikom govoriti samo o lijepim stvarima. Htjela sam i u ovoj, mojoj rubrici proslaviti izlaženje nove, povećane *Tine*, zahvaliti svima koji su mi pomogli u tom malom pothvatu i zapitati vas jeste li zadovoljne. (...) Spomenula sam nedaće. Zar u ovom svečanom trenutku govoriti o njima? Već ste se naslušale priča o problemima s tiražom i prodajom, povećanim troškovima i vrtoglavom rastu cijena, neophodnosti da i mi poskupimo. A eto, sve je to neznatno prema onom što nam se nedavno dogodilo. Stvarale ste *Tinu* zajedno s nama i mislim da vam moram iznijeti i brige koje nas u ovom trenutku muče. Čule ste već da je u SR Srbiji uveden 'Zakon o šundu'? Sva štampa i sve knjige proglašene od jedne stručne komisije za izdanja bez

veće društvene i kulturne vrijednosti plaćaju od 1. jula oko 50 posto poreza na prodajnu cijenu. Ni trenutka nismo pomislili da bi i *Tinu* mogao netko proglasiti bezvrijednim izdanjem. Stvorena je i postoji zato da pomaže, savjetuje mlade djevojke, da ističe njihove uspjehe i afirmira one koje su to zavrijedile, da povezuje omladinu iz svih krajeva naše zemlje i kod nje razvija smisao za prijateljstvo, za lijepo i humano. Godinu dana borili smo se protiv zaglupljivanja i šunda. *Tina* je bila dobrovoljno prihvaćen odgajatelj i savjetnik i te kako potreban djevojkama na prijelazu iz djetinjstva u djevojaštvo. (...) Lakše će porez platiti visokotiražni listovi prepuni golotinje, tračeva, bombastičnih naslova. A *Tina*? Još nedovoljno afirmirana, pritisnuta obavezama koje ne može ispuniti, kaznom koju nije zaslužila, i materijalno i moralno oštećena, hoće li izdržati? (...) Kako vidite, moje Tine, i takve se stvari događaju. Nitko neće odgovarati, nitko nije dužan objašnjenja, nitko neće nemirno spavati zbog svoje brzoplete odluke. (...) I na kraju, jedan apel Tinama. Potrebna nam je vaša pomoć. Samo povećanim brojem čitateljica uspjeh ćemo se održati i uz sve neprilike koje nas prate. A da nova, 'deblja' *Tina* zadovolji sve djevojke i djevojčice, važna su joj i vaša pisma, prijedlozi, kritike, vaša suradnja i podrška" (br. 32: 2).¹⁴¹

Bila ona prijetvorna ili iskrena, strategija isticanja "zajedništva", ne samo "interesne", nego gotovo "organske" povezanosti lista i njegovih čitateljica, pokazala se uspješnom. Kada su jednom pripale "tinskoj porodici", djevojke su stekle pravo na uvid u stanje "kućne ekonomije", ali i obavezu da pomognu u trenucima oskudice, koja je bila na putu željenom "razvoju" lista, ili je prijetila njegovim ukidanjem:

---

¹⁴¹ Dva mjeseca potom *Tina* je obavijestila o ispravljenoj nepravdi: "Znam da ste s nestrpljenjem očekivale ovu vijest. Ustvari, mi smo sve oduvijek znale da *Tina* nije ni ne može biti šund. Ipak, u užoj Srbiji potpala je pod udar zakona i zahvaljujući toj neshvatljivoj odluci naše su čitateljice iz susjedne republike plaćale za svaki broj dinar i pol više od ostalih *Tina*. Sretna sam što je greška relativno brzo ispravljena i što je utvrđeno da je to društveno vrijedan časopis koji pomaže djevojkama širom zemlje i afirmira čitateljice koje to svojim sposobnostima zaslužuju. Oslobođenje od poreza dobro nam je došlo i stoga što želimo prodrijeti u škole, steći povjerenje i roditelja i nastavnika. Danas, uz sadržaj i kvalitet napisa, ovo nam je adut koji ćemo uz pomoć svih *Tina* znati iskoristiti" (br. 36: 2).

"U prošlom broju pisala sam vam o potrebi da propagiranjem nadete nove čitateljice, kako bismo podvostručile tiražu i ostvarile svoj veliki san – povećanje broja stranica. Nije prošlo ni dva dana, a već sam počela dobivati pisma u kojima mi javljate da bi vaše kolegice vrlo rado kupovale list, ali u nekim ga je mjestima ili kioscima upravo umijeće dobiti. (...) Prošle je godine u mnogim kioscima ostajalo neprodano toliko primjeraka da sad u strahu od daljnjih gubitaka šaljemo još manji broj. Tko je zapravo krivac? Možda *Tina* svojim rubrikama ne može privući više čitateljica, možda nedovoljna propaganda, a možda nešto ne 'štima' u prodaji. Samo, dok se mi tako čudom čudimo, mogla bi nam *Tina* jednog lijepog dana zatvoriti vrata. Jer, jedno su naše želje, a drugo troškovi, kalkulacije, poskupljenja i gubici. Ali, ne bismo mi bile Tine kad bismo to dozvolile! Zato jedan veliki SOS i na posao! Evo konkretnih prijedloga. U prvom redu očekujem nove prijave školskih kurira, ili mjesnih kurira u manjim mjestima i selima. Drugo, svim članicama TK stavljam u zadatak (uh, kako grubo rečeno!), a ostale Tine molim da im se priključe u akciji 'otkrivanja krivca'. Dakle, svaka od vas da obiđe jedan ili, još bolje, više kioska i zamoli prodavača (prodavačicu) da vam odgovori: dobiva li dovoljno *Tina*. (...) Zamolite ga (ju) da vam kaže za čiju poslovnicu radi, koliko bi htio da mu se povećá pošiljka i, ako želi otkriti, neka kaže i svoje ime" (br. 21: 2).

Ton takvih apela ponekad je podsjećao na inače dobro poznatu retoriku socijalističkoga aktivizma. Najprije se ustvrdio problem, zatim se pretpostavila mogućnost i vlastite, uredničke krivnje, pa se zaprijetilo posljedicama, no samo toliko da bi se, već u sljedećoj rečenici, pozvalo na akciju koja će problem otkloniti. Nakon toga su se razradili detalji akcije, da bi kuriri i druge istomišljenice na terenu dobile jasne upute o tomu što se od njih očekuje. Na svaki se način sugeriralo da je briga oko lista zajednički posao urednica i čitateljica, posebne, rodno određene zajednice koju okupljaju isti interesi, a koja se od drugih razlikuje i međusobno raspoznaje nošenjem bedža s logotipom *Tine*:¹⁴²

---

¹⁴² Uostalom, u jednoj su je prilici baš tako ocijenili književnik Goran Babić i novinar Dražen Vukov-Colić: "*Tina* je jedno od onih rijetkih domaćih novinskih izdanja koja žele do kraja služiti odabranom tipu publike. Tako je postala genera-

"Nadamo se i mnogim novim čitateljicama. Malo će pomoći propaganda, malo vi same, a najviše ovisi, jasno, o listu. Početak je školske godine i vrijeme kao stvoreno za prihvaćanje u naše redove najmlađih Tina, djevojčica koje nas do sada još nisu čitale, a možda će već sutra s ponosom nositi *Tinin* bedž. (...) Iako će *Tinine* novinarke udvostručiti snage, bit će nam dragocjena i vaša pomoć. Šaljite nam priloge, pišite o mladima iz svog mjesta, o školskim i izvanškolskim aktivnostima, javljajte nam o akcijama i djevojkama koje su zaslužile da im posvetimo koji redak, zovite *Tinine* novinare čim saznate nešto što bi bilo vrijedno naše pažnje. (...) Pitajte naše stručnjake sve što vas zanima, predložite novosti, kritizirajte nas (ne, nećemo se ljutiti), priključite se *Tininim* klubovima. Stvorimo zajednički najbolji omladinski tjednik u Jugoslaviji" (br. 62: 2).

I uspjesi su, dakle, bili zajednički:

"U (...) počecima nije baš bilo mnogo stranica, tek 32, sa samo nekoliko rubrika i mnogo stripova. Malo po malo rasle su i Tine, rastao je i broj stranica, sa sve bogatijim, raznovrsnijim rubrikama. Čitateljice su postale kritičnije, izbirljivije, željele su uvijek više i bolje. I, nakon početnih kriza, traženja koncepcije i čitateljica, dočekali smo drugu godišnjicu s podvostručenom tiražom i ambicijom da radimo još bogatiji časopis. (...) Deseci tisuća novih Tina iz svih, pa i najudaljenijih krajeva zemlje dokaz su našeg uspjeha. Danas *Tinu* kupuje oko 100.000 djevojaka i djevojčica. Priključimo li tom impozantnom broju sve one koje pročitaju list od prijateljice ili sestre, sigurno možemo biti zadovoljni i sretni, ali i svjesni odgovornosti i obaveze pred tako brojnom publikom koja se i te kako međusobno razlikuje po dobi, znanju, ukusu, interesu i sredini u kojoj živi. Koliko je pisama za to vrijeme stiglo u našu malu redakciju? Učlanjivale ste se u *Tina* klub koji danas ima oko 18 tisuća članica, surađivale ste u pojedinim rubrikama, hvalile i

---

cijsko glasilo sa svojim posebnim stilom, izborom tema i raznovrsnim oblicima suradnje i dogovorima sa svojim čitateljicama. To je tipičan 'kontakt-list' gdje publika i redakcija čine istu obitelj" (br. 96: 4-5).

"Ono što se meni najviše sviđa u *Tini* jeste razvijena i otvorena suradnja između redakcije i čitateljica. Čitajući vaš list, stječe se dojam kao da ga uređuju same čitateljice i ovakvu praksu u svakom slučaju treba podržavati i još više razvijati" (br. 96: 4).

kritizirale, predlagale nove teme i akcije, obavještavale nas o uspješnoj propagandi i osnivanju klubova na terenu, pozivale nas u svoje škole, gradove, sela" (isto).

To "zajedništvo" ohrabivali su i napisi koji su *Tinine* novinarke predstavljali kao inače sasvim obične djevojke ili mlade žene,¹⁴³ izravna obraćanja čitateljicama kao "Tinama" i "dragim prijateljicama", govor u prvome licu množine, pa i česte sugestije o tomu da se *Tinini* članci ne pišu iz profesionalne, nego iz iskustvene perspektive.¹⁴⁴ O "stanju na terenu" saznavalo se iz prve ruke, na tjednim sastancima u prostoru jednog zagrebačkog diskokluba¹⁴⁵ i na povremenim sastancima s djevojkama iz drugih gradova.¹⁴⁶ *Tinini* su se klubovi osnivali diljem tadašnje Jugoslavije.¹⁴⁷ Okupljali su

---

¹⁴³ *Tinino* uredništvo, isticalo se, nije bilo nimalo nalik drugim, ozbiljnim i običnim novinskim uredništvima: nekoliko je mladih žena ovdje okupio njihov još mladenački entuzijazam, međusobno uvažavanje, razumijevanje i podrška. Na njihovim sastancima zato nije bilo dnevnog reda ni "govorancija", a mogle su im prisustvovati i obične djevojke, *Tinine* suradnice (br. 21: 3).

¹⁴⁴ "Ja ću, recimo, početi sada pričati o ponašanju u školi. Samo, ne shvatite da su ta pravila bogom dana, ja se malo ograđujem šaljivim pristupom, a vi ćete se ipak podsjetiti nekih situacija i, vjerujem, postupaka koji se sami od sebe nameću i ne treba ih štrebati iz bontona. A ja i nisam neki profesionalni sastavljač bontona i nisam još stigla do tog stupnja da ljudima zapovijedam kako će se držati, kad ni sama to sto posto baš ne znam" (br. 118: 26).

¹⁴⁵ Na angažirano zanimanje svojih čitateljica *Tina* je odgovorila i otvaranjem svoje telefonske linije, po dva sata u rano poslijepodne srijedom, kada su na djevojačka pitanja, prijedloge i molbe odgovarale *Tinine* urednice (br. 114: 2).

¹⁴⁶ "17. prosinca (utorak) u 16 sati održat će se susret s dubrovačkim Tinama u prostorijama Općinske konferencije SKH, Put maršala Tita br. 16. Ove srijede, 18. prosinca (decembra), naći ćemo se s mostarskim Tinama u prostorijama Općinske konferencije Saveza socijalističke omladine, Lenjinovo šetalište br. 3, u 16 sati. Sutradan, dakle 19. prosinca (u četvrtak), održat će se sastanak s Tinama iz Metkovića, a zborno je mjesto ispred zgrade Saveza omladine, također u 16 sati. 20. prosinca (petak) susret ćemo se s Tinama iz Ploča, u 16 sati, u prostorijama Općinskog sindikalnog vijeća. (...) Predstavnici redakcije bit će ovog puta Zoja Padovan i Aljoša Milačić koji vam poručuju: Do skorog viđenja!" (br. 125: 2).

¹⁴⁷ Adrese su iz Bedekovčine, Beograda, Bijeljine, Bosanskog Broda, Bosanskog Šamca, Buja, Čakovca, Čapljinje, Donjeg Miholjca, Dubrave, Drvara, Dubrovnika, Gospića, Grubišnog Polja, Indije, Karlovca, Kiseljaka, Kosjerića, Kostolca, Kutine, Mostara, Našica, Nove Varoši, Odžaka, Obrovca, Otočca, Plažana, Pule, Požarevca, Paraćina, Rijeke, Samobora, Sarajeva, Siska, Splita, Skoplja, Sla-

djevojke, *Tinine* čitateljice, da bi razgovarale o listu, čitale svoje radove, pisale reportaže iz svog mjesta, dogovarale izlete, zajedno odlazile na kupanje ili u kino, na ples, upoznavale se međusobno i sa svojim prijateljima izvan kluba... Svaka je članica kluba bila "obavezna pronaći što više Tina, kako bi pomogla klubu i (...) listu" (br. 32: 2).

Dakako, apel za zajedništvo *Tine* i Tinâ, koje se i ostvarivalo čitateljskom aktivnom suradnjom u oblikovanju i promociji lista, mnogim "zajedničkim akcijama"¹⁴⁸ i, na kraju, "ekskluzivnim" posjedovanjem *Tinina* bedža, moguće je tumačiti onako kako to predlaže i McRobbie, kao poziv na podvođenje pod diskurzivni okvir koji kontrolira prikladno, prihvatljivo i poželjno odrastanje. Naime, za McRobbie, koja je svoju tezu formulirala prema analizi "problemskih stranica", riječ je o pozivu čitateljima da na stranicama časopisa kazuju o svojoj intimi, pa da time, zapravo, "participiraju u diskurzivnim aparatima" koji se mogu kontrolirati. Ti će iskazi, zaključila je, možda i pomoći pojedincu da "nauči o sebi", no mediji će, zauzvrat, definirati prikladan jezik, namiriti ispravnu terminologiju i pokazati čitateljima kako da se osjećaju i kako da djeluju (McRobbie 1991: 164). Samo po sebi, to nije niti "dobro" niti "loše", a postaje "dobrim" ili "lošim" tek po procjeni vrijednosnoga sustava koji "kontrolira", pa se *Tina* i na ovome mjestu pokazuje kao građa čija nemonolitnost pruža otpor kritičkim uputama britanske autorice. Ona je, i prema riječima Željka Žutelije, njezina posljednjeg

---

vonskoga Broda, Smederevske Palanke, Stare Pazove, Subotice, Šibenika, Trilja, Tuzle, Vrbsa, Virja, Vinkovaca, Zadra, Zagreba, Zenice i Zrenjanina.

¹⁴⁸ "Redakcija *Tine* preuzela je zaista važan i odgovoran zadatak. Organizirat ćemo veliku novogodišnju manifestaciju za zagrebačku omladinu. Pozvat ćemo na suradnju sve, ama baš sve zagrebačke osnovne škole. Pokazat ćemo na jednom mjestu ono najbolje što mladi stvaraju u okviru školskih slobodnih aktivnosti. Posvetit ćemo im jedan cijeli dan, rado ćemo primiti u goste sve *Tine* i *Tinove* iz Zagreba i okolice (pa čak i odrasle posjetioce), pobrinut ćemo se i za zabavni dio programa. Prva *Tinijada* održat će se u nedjelju, 22. prosinca u Kongresnoj dvorani Zagrebačkog velesajma" (br. 124: 2).

urednika, neprestano "balansirala između 'zapadnih ideja' i 'socijalističke obvezatnosti'".¹⁴⁹

Takva trajna napetost u samome tekstu *Tine* omogućit će da se, na temelju analize, nasluti ponešto i o "stvarnoj naravi" jugoslavenskog socijalizma u 70-ima.

III

"Socijalistička obvezatnost"

"Jutro je, prohladno, maglovito. Ispred zagrebačke gimnazije 'V. I. Lenjin' okupili su se učenici te škole, većinom djevojke, i čekali autobuse koji će ih odvesti u Kutinu. Ne odlaze na izlet, kako bi se moglo pomisliti po smijehu i čestim šalama. Idu u berbu kukuruza koji je zbog poplava i čestih jesenskih kiša još uvijek na oranicama. Pridružiti će se stotinama tisuća građana, vojnika i mladih iz cijele zemlje da zamijene kombajne koji zbog raskvašenog tla nisu mogli ući u polja. (...) Kad smo stigli na polje Poljoprivrednog dobra 'Posavina', i kad je njih sto i pedeset stalo svaki u svoj red i hrabro započelo bitku sa 1300 hektara još neobranog kukuruza, vidjelo se da će mladost i volja da se pomogne pobijediti. Gazeći ljepljivu ilovaču gotovo do koljena, ne misleći na hladnoću i maglu koja se uvlačila u kosti, djevojke i mladići su se borili za svaki klas. (...) Šesnaestogodišnje djevojke su dokazale da im je porred škole i disko-klubova mjesto i ovdje. (...) 'Zbog čega treba čekati poplavu? Ja sam čula da se u Švicarskoj, a i u mnogim drugim zemljama, prakticira da učenici svake godine rade na farmama, u vinogradima i slično. Istina, za neki manji honorar. Zbog čega ne bismo i mi tako nešto radili?'" (br. 122: 5).

---

¹⁴⁹ "U uređivačkoj politici jako smo se trudili prošvercati što više sadržaja iz zapadnog svijeta, što je tada snažno zaokupljalo naše mlade, od muzike do odjeće i vrijednosnog sustava općenito" (iz osobne prepiske sa Željkom Žutelijom).

U ovom izvještaju *Tina* je ispričala priču o tomu kako se spašavao urod kukuruza u izrazito nepovoljnim vremenskim uvjetima, kada kombajni nisu mogli na njive. Istodobno, on svjedoči u prilog posebnog, socijalističkog akcijaškog voluntarizma. I izričaj mu je, uostalom, sasvim "socijalistički". Kompozicijski, započinje jednostavnom tvrdnjom izvjestitelja o tomu da je, jednog prohladnog jesenskog jutra, pred jednom zagrebačkom gimnazijom, skupina učenika čekala autobuse. Na neizrečenu, ali očekivanu pretpostavku o tomu da ti učenici odlaze na izlet, odgovara se niječno i tek potom otkriva pravi razlog njihova okupljanja. Riječ je, naime, o herojskome potihvatu, o "borbi" s neobranim kukuruzom, u kojoj su mladost, hrabrost i volja "pobijedili" blato, maglu i hladnoću. Dokazalo se da zagrebačke šesnaestogodišnjakinje ne misle samo na zabavu, dečke, ili na "borbu s aknama", nego da spremno i dobrovoljno sudjeluju u životu socijalističkoga društva koje se ovoga puta, samo zbog više sile, moralo vratiti zastarjelim načinima poljoprivredne proizvodnje. Ipak, pouka koju je u zaključku izvještaja izrekla jedna od sudionica akcije proturječi ovoj ideji: ona kazuje o drukčijoj vrsti osviještenosti, usmjerenoj prema kapitalističkom Zapadu, gdje se mladi upuštaju u iste poslove, ali honorarno.

Mnogi *Tinini* izvještaji s ljetnih omladinskih radnih akcija nudili su mladima prihvatljivu i privlačnu sliku života u omladinskom naselju. Prvi od njih je izvijestio s akcije koja se poduzela nakon potresa u Banjoj Luci. Ovdje su, kako stoji, djevojke bile u manjini, njih samo pedesetak, pa "nije ni čudo što se mladići takmiče koji će im bolje ugoditi", jer, "bez djevojačkog zvonkog smijeha naselje bi bilo pušto i tužno". Štoviše, onim djevojkama koje se u svojoj običnoj svakodnevicu nisu mogle mjeriti s navodno imperativnim "idealnim standardom", akcijaško okruženje nudilo je mogućnost čudesne preobrazbe. Tako je Ana imala "divne oči boje potočnica, prčast nosić i malo izbočene zube koji su, prema riječima njenog prijatelja Bore, neodoljivi". Preko noći je postala "glavna glumica u naselju, izvanredna komičarka koja izaziva salve smijeha, a prije je mislila da je ružna, da su joj noge prekratke, a duh sklon samo ružnim mislima"

(br. 8: 7). Tvrdnja da ovaj opis brigadirke priziva u sjećanje opise mladih partizanki iz partizanskoga tiska¹⁵⁰ možda i djeluje pomalo tendenciozno, no izravno je podupire *Tinin* serijal *Njihova je mladost u nama*, koji je donosio razgovore sa sudionicama Narodno-oslobodilačkog rata:

"Imala sam šesnaest godina. Nosila sam pletenicu oko glave i dugu suknju. Isplela sam jednom bluzu boje trule višnje s bijelim paspulom i bijelim bobicama... Nosila sam soknice. (...) Bilo je toliko nježnih djevojaka! Danica Lazarević iz moje jedinice. Imala je tako nježan ten! I blaga je bila. Poginula je u Bosni kod Kupresa. Bila je plava..." (br. 88: 11).

Jedan podnaslov otkriva funkciju takvih opisa: "Kao i današnji mladi". Ciljalo se na usporedbu koja će suvremenoj čitateljici "približiti" herojski lik mlade žene koja je, zajedno s drugim djevojkama i mladima iz svoga mjesta, unatoč mnogim opasnostima, pomagala "narodni pokret". Podno toga podnaslova stajao je ulomak iz svjedočenja Vere Krunic, nositeljice Partizanske spomenice iz 1941:

"Kad danas uspoređujem nas i današnje mlade, mogu mirno reći da smo i mi za ono doba izgledale sasvim suvremeno. Željele smo, kao i djevojke danas, da budemo lijepe i privlačne. Kozmetičkih sredstava onda još nije bilo ni približno toliko koliko toga ima danas, ali mi smo se snalazile. Šećernom vodom bi učvrstile frizuru, haljine i druga odjeća uvijek su bile dobro izglačane i uredne... Subotom i nedjeljom popodne priređivali smo čajanke. Tada bismo plesali, pjevali, pričali... Nije bilo plesnjaka i diskača kao sada, ali ne zato što to možda ne bi dopuštao ilegalan rad, nego tada jednostavno to još nije bio običaj. I voljeli smo se, naravno, i pravili planove za budućnost (...)" (br. 81: 5).

---

¹⁵⁰ Tridesetak godina ranije, djevojke su počesto bile "jedrih obraza" i "pune prkosne mladosti": "Mjesto vojničke kape pokrivali su nestašne uvojke kose bijeli, crveni i žuti svakovrsni rupci. Bjelasale su se široke, za dugih zimskih noći brižljivo tkane, suknje. Među drugovima ličile su na proljetne cvjetove što se ističu na tamnoj površini zemlje. A ipak nisu to bili bijeli, nježni cvjetovi koje ubereš da odmah usahnu. Bile su to naše prve žene – borci (*Žena u borbi* 1945, br. 16-17: 10-12).

Danas, sugeriralo se i sličnim člancima, žive se tekovine ostvarenja ideala za koje su se zauzimali mladi čija je generacija doživjela Drugi svjetski rat. Oni su, pisala je *Tina*, mnogo čitali, često potajice, zabranjena djela ruskih autora: *Mati* Gorkoga i *Kako se kalio čelik* Ostrovszkoga. Čitali su i filozofska djela, Plehanova, na primjer, ali i "beletristiku" (isto). Zatim, uletjeli su "u plamen" (br. 88: 11), na bojišnici ili u pozadini. Nisu mislili na opasnost, spremno su se podali avanturi revolucije.

"Sve me ovo podsjeća na djetinjstvo (...)", rekla je za *Tinu* Mira, učenica jedne sisačke osnovne škole u posjetu tamošnjem Muzeju revolucije, memorijalnoj sobi u kojoj je nekoć naukovao Josip Broz. "Naše", dodala je, "je lijepo. Tito je u ovoj radionici razmišljao o ovoj zemlji kakvu imamo, planirao što i kako, da bi nam omogućio budućnost kakvu imamo". Bio je dakle "običan mladić", bravarski pomoćnik, ali "pun volje i ljubavi za čovjeka i društvo" (br. 53: 5). Takav je bio i Ivo Lola Ribar. "Široka čela, u kojem treperi čvrsta volja", s osmijehom "zamišljena studenta", po mnogome "sličan, blizak" jugoslavenskoj omladini 70-ih godina:

"Lola je naš ponajviše zato što porivi koji su njega i njegovu generaciju poticali na smjele i velike zamahe na povijesnoj sceni predratnih i ratnih godina i danas žive u mladim generacijama. (...) Kad na nekoj radnoj akciji omladinac na brigadirsku košulju ucrtava lik Lole Ribara i kad u koloni, smiješeći se s leđa mladića i djevojaka, idu na trasu zajedno Lola i Che Guevara, onda se obojica, u jutarnjoj sumaglici i pospanosti, mogu doimati samo kao efektni pokretni plakati. Ali, kad se uvečer, oko logorske vatre, okupljenim brigadirima čita Lolino pismo Slobodi Trajković, ono isto pismo koje već napamet znamo, onda nas obuzmu čudni unutrašnji treptaji. Neka prava, ljudska uzbuđenja. 'Pišući ovo pismo, ja se pouzdano nadam – optimista sam, kao i uvek – da te ono neće nikada stići, već da ćemo se nas dvoje videti i uvek ostati zajedno. (...) U ovom trenutku, kada polazimo u posljednju, odlučnu etapu boja, od koga zavisi, pored sveg ostalog i naša lična budućnost i sreća, želim da ti kažem nekoliko prostih i jednostavnih stvari.' Zašto nas ovo uzbuđuje? Zašto nas tijelom prođu neki čudni trnci? Ne samo zbog povijesti i zbog doba u kojem je napisano, ne samo zbog či-

njenice da su Slobodu već bili ubili Nijemci... već ponajviše zbog nevjerojatnog, kod mladih danas često zaboravljenog i često neuobičajenog spoja osobnog i javnog. Pazi, o tome, kakva će biti budućnost svijeta, ovisi i naša osobna sreća! Zamisli, nisam izdvojen iz svijeta, već sudjelujući u oluji koja ga mijenja, mijenjam i svoju budućnost. Imam li danas djevojku, moram misliti i na cijeli svijet – izgleda nam to pomalo neobično, živimo ugodno i bezbrižno i možda nam se to čini ponekad nepotrebnim, ali, jednako kao i u Lolino doba, naša 'lična budućnost i sreća' ovisi o budućnosti svijeta i strasti s kojom ćemo se sami baciti u zanos promjena" (br. 200: 26).

Autor ovog teksta kao da je imao primjedbi na svoje mlade suvremenike: vidio ih je kao isuviše predane ugodi svoje bezbrižnosti, koja obestrašćuje razmišljanja o društvenoj svakodnevnici i "budućnosti svijeta". Ribar, član Komunističke partije Jugoslavije od 1936. godine i sekretar Centralnoga komiteta Saveza komunista omladine Jugoslavije od 1940., nije bio primjeran samo zbog predanosti revolucionarnoj ideji koja ga je nakon pogibije učinila narodnim herojem, nego i zbog toga što ga je kasniji jugoslavenski revolucionarni imaginarij trajno povezao s likom Ernesta Che Guevare.¹⁵¹ No, za tinejdžerski uzrast, koji je dakako znao o Che Guevari, ali ne dovoljno i o kontekstu u kojemu je Argentinac postao studentskim junakom, Ribarova je "obična" osjećajna strana očito bila najprihvatljivijim medijatorom jugoslavenske revolucionarne pripovijesti.

"Ljubavnog" pisma Ive Ribara *Tina* se sjetila i u prigodi Dana mladosti. Tada je izabrala jedan drugi, mnogo osobniji ulomak,¹⁵² da

---

¹⁵¹ Ernesto Guevara de la Serna je već za života postao legendom, a njegov revolucionarni pustolovni život s tragičnim krajem učinio ga je herojem i kulturnom ličnošću "generacije '68", tj. studentske pobune na Zapadu.

¹⁵² "U mome životu postoje samo dve stvari: moja služba našem svetom cilju i moja ljubav prema tebi, najmilija moja. Našu sreću i život koji smo hteli, nismo, kao ni milioni drugih mogli ostvariti izolovano, već samo preko naše borbe i naše pobjede. I zato su te dve stvari, u suštini, u meni samom jedno. Znaj, dušo, da si ti jedina koju sam voleo i volim. Sanjao sam i sanjam o našoj zajedničkoj sreći, onakvoj kakvu smo želeli, o sreći dostojnoj slobodnih ljudi. To je jedina prava sreća, jedina koju treba želeći. Ako ja ne doživim taj veliki čas, nemoj dugo tugo-

bi potom citirala izvadak iz razgovora Josipa Broza za list *Mladost*, iz 1957. godine, u kojem je jugoslavenski predsjednik upozorio na to da tisak posvećuje premalo pažnje prisjećanjima na omladinske heroje koji su dali život idealima socijalističke revolucije. Njihove, makar i "djelomične biografije", upozorio je, odgojno bi djelovale na omladinu.¹⁵³ Na kraju toga prigodnog članka *Tina* je objavila "djelomične biografije" trojice revolucionara, baš onih koje je Broz izdvojio da bi oprimirio svoje upozorenje. Mijo Oreški, dvadesettrogodišnji zidarski radnik, ponekad je, kako ovdje stoji, "i gladovao dok bi svoj novac davao za skojevske akcije". Janko Mišić se, zajedno s još dvojicom drugova, borio "sa sto policajaca i detektiva koji su ih opkolili i likvidirali". Josip Debeljak je organizirao štrajk prehrambenih radnika u Beogradu, policija ga je uhapsila i, u lancima, sprovela u Zagreb. Uspio je iskočiti iz brzog vlaka, a poslije ponovnog hvatanja to je učinio još jednom. Ranjenog, policija ga je otkrila u ilegalnom stanu, a on je, nakon pucnjave, pao mrtav (br. 53: 4).

Nesumnjivo, *Tinine* novinarke nisu mogle zanemariti upute jugoslavenskog političkog vodstva o potrebi "odgojnog djelovanja" u popularnom tisku, veličanjem vrijednosti socijalističkoga društva. Da se u domaćem tisku, međutim, počesto radilo samo o svojevrsnom odradivanju "socijalističke obvezatnosti", svjedoče, osim sasvim razvidnih uzročno-posljedičnih tragova, i mnoge zamjerke koje je "kulturna javnost" adresirala na uredništva u novinskoizdavačkim kućama, zbog toga što članci s temama iz "Narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije", redovno na prvim stranicama listova, i nisu djelovali drugačije nego kao "alibi", a i u njih su se (u njihov "pod-

---

vati, najdraža! U svetu u kome budeš tada živela naći ćeš uvek živ, najbolji deo mene samog i svu moju ljubav prema tebi" (br. 53: 4).

¹⁵³ "Na njihovim sjenama, heroizmu i požrtvovnosti, odgajala se i kasnije izgrađivala naša omladina. Mislim da bi upoznavanje tih životopisa, tih ma i djelomičnih biografija takvih revolucionara, odgojno djelovalo na današnju omladinu" (br. 53: 4).

tekst") često upisivale "ljubavne teme" (Petak 1975a: 1594-1595).¹⁵⁴ *Tina* se, po tomu, nije razlikovala od drugih listova.

Takvim novinskim diskursom, koji je, i kada se bavio posebno podobnim temama, zazivao žanr romanse, ili avanturističko-akcijski žanr, zapravo se ostvario prijedlog Georga Orwella o poželjnosti eksploatacije popularnih žanrova u promidžbenoideološke svrhe (Orwell 1988 [1939/40]). No u jugoslavenskim uvjetima on više nije mogao nagovijestiti ostvarenje zamisli Hansa Magnusa Enzensbergera, trend koji će "na odgovarajući način i za vlastite ciljeve upotrijebiti suvremene komunikacijske medije" (usp. Enzensberger 2000). Prije bi se reklo da je izmicao bilo kojoj konačnoj odluci, maksimalno podatan za sva, pa i kontradiktorna traženja.

Socijalistička omladina

Jugoslavensko društvo 70-ih godina počelo je pokazivati simptome barem pregovaračkih, ako ne i svjesno zastranjenih dekodiranja ideološko-odgojnih poruka. Omladinska srca, izvijestila je i *Tina*, više ne kucaju istom radošću koja je sokolila generaciju njihovih roditelja. Mladi više ne sudjeluju (u dovoljnoj mjeri) u onome što se organizira "za njih", a omladinske radne akcije prve su na popisu takvih pothvata i ovdje je djevojački "bojkot" posebno uočljiv. Za to je, sugerirala je *Tina*, kriva tradicija, prije svega ona "građanskoga društva", zbog koje roditelji tvrde "da se na radnim akcijama okupljaju samo huligani", a zbog nje se i sami brigadiri čude ako se akciji pridruži "lijepa djevojka", jer "na akcije dolaze iskompleksirane djevoj-

---

¹⁵⁴ Ta se praksa zapazila na primjeru časopisa koji su donosili "priče o najintimnijim stvarima (često veoma banalnim) iz života popularnih 'zvezda' radija, televizije, kriminala, šansone, fudbala, seksa, pozorišta, filma, košarke, boksa i 'džuk-boksa'. Naravno, tu se, po pravilu, nade i poneki naš general ili čak heroj narodnooslobodilačkog rata, zamoljen da ispriča poneku anegdodu iz te krvave borbe za oslobođenje naše zemlje (...). Dakle, što se 'konceptije' tih revija tiče, tu je, prividno, i 'vuk sit' i 'koze' (ili 'ovce') su na broju" (Petrović 1975: 343).

ke kako bi se, među velikim brojem mladića, mogle lakše dokazivati" (br. 106: 4). No, u stvari, te su akcije "izvanredna prilika za neposrednim komuniciranjem omladine, za upoznavanjem mladih iz svih krajeva i republika". Osim toga, one su i "svojevrсна 'škola života', značajan doprinos pravilnom razvoju i osamostaljivanju mlade ličnosti". Djevojke i mladići ovdje mogu položiti vozački ispit, završiti moto, kino i foto-tečaj, tečaj zavarivanja, popravka malih kućanskih aparata i televizora, tečaj strojopisa i šivanja, a ponešto mogu naučiti i o njezi i kozmetici, aranžiranju cvijeća, ili o modi i kulturi odijevanja. Ovdje se organiziraju književne i glazbene večeri, posjeti kinu, kazalištu i izložbama. "Naravno, tu su i plesne večeri i pjesme uz logorsku vatru" (br. 104: 4). U noći "teškoj od mirisa borova i trave" ostvarit će se mnoge mladenačke "skrivenе želje i nade" (br. 8: 7), koje će se još dugo pamtiti, jer "brigadirske su ljubavi nezaboravne" (br. 48: 3).

Tinini pozivi mladima, a posebno djevojkama, da se u većem broju pridruže ljetnim omladinskim radnim akcijama morali su, dakle, otkloniti protivljenje roditelja, koji su zaboravili da su svojedobno "neposredno po završetku narodnooslobodilačke borbe", i sami u njima sudjelovali, zamijenivši "puške i bombe (...) lopatama i pijucima", sada u "borbi za izgradnju nove, socijalističke Jugoslavije". Onima za koje tekovine narodnooslobodilačkoga rata i borba za izgradnju socijalističke Jugoslavije nisu bile preporukom da svojoj djeci omoguće sudjelovanje u akcijaškoj školi života ukazivalo se na mogućnost stjecanja znanja koja će biti od koristi u svakodnevnom životu i postati presudnima u kasnijem izboru zvanja, ili ih se upućivalo na to da je riječ o "zanimljivu" i uz to "jeftinu" ljetovanju (br. 104: 3-4). Međutim, treći dio apela, koji se obraćao djevojačkom *romantičnom individualizmu*, zapravo je pošao ususret roditeljskome protivljenju: djevojke je na radne akcije imalo privući, čini se, baš ono zbog čega su roditelji onamo puštali samo svoje sinove.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ "Mene su moji roditelji bez reči suprotstavljanja pustili na radnu akciju – rekao mi je sedamnaestogodišnji Kragujevacan Pavle Tipsarević – ali moja bi

***

Možemo tek nagadati o tomu jesu li pozivi djevojkama da u što većem broju sudjeluju na omladinskim radnim akcijama bili, poput izvadaka iz pisama Ive Lole Ribara i kratkih biografija trojice mladih revolucionara, rezultat *Tinine* prilagodbe traženjima jugoslavenskog socijalističkog vrha. Ista nagadanja će opteretiti i uvid u povremena predstavljanja "uzornih djevojaka", kojima je zajedničko isticanje njihova života u oskudici i, unatoč tomu, izuzetnih rezultata u školi ili na poslu, a onda i njihove omiljenosti u društvu. Ovdje se, na primjer, izvijestilo o Milki Obradović, dvadesetogodišnjoj službenici iz Novog Sada, jednoj "iz grupe od dvije stotine mladića i djevojaka, sudionika popularne akcije 'Biramo najboljeg mladog radnika samoupravljača'". Milka se zaposlila u tvornici kožne galanterije sa samo sedamnaest godina. Živi s roditeljima u malome mjestu koje je od Novog Sada udaljeno 12 kilometara, i budi se "sa suncem, u ranu zoru", da bi na vrijeme stigla na posao. Ima još pet sestara, a tri se od njih još školuju, pa Milka svojim roditeljima pomaže i financijski. Pored toga sudjeluje u radu omladinske organizacije u svojoj tvornici, članica je Saveza komunista Jugoslavije i tri puta tjedno trenira u rukometnom klubu Željezničar. No, i Milka je, zapravo, samo obična djevojka: svoje slobodno vrijeme provodi s mladićem, "voli film i obožava duge šetnje" (br. 104: 5). Takva je i dvadesetdvogodišnja Amira Đapić, jedina žena rudar u Jugoslaviji. Njezin posao je težak i opasan, ali najodgovorniji u rudniku: svakodnevno mjeri količinu dotoka vode. Članica je komisije Saveza omladine Bosne i Hercegovine za samoupravna pitanja, članica predsjedništva Saveza omladine Tuzla, članica konferencije Saveza komunista u poduzeću Tuzlaso i članica savjeta Općinske skupštine za privredu i plan. Usto, studira zaštitu na radu, voli Kiću, Arsena i Gaby, odlazi u kazalište, u

---

mlada sestra mogla postati brigadirkom samo ako bih i ja bio pokraj nje na akciji" (br. 106: 4).

kino i na ples, a uvečer s prijateljicama šeće tuzlanskim korzom... (br. 40: 4).

Takva predstavljanja djevojaka koje je socijalističko društvo vidjelo kao posebne i primjerne zapravo su stvarni pandan predstavljanjima pop-idola na stranicama istodobnog zapadnog tiska. Njihovi su poslovi, dabome, posve različiti, no različit je i opis sumjerljivih stvarnosti: jedna je od njih bila zarobljena u stalnim odgađanjima budućnosti koja se predviđjela filozofskopolitičkim spisima, a druga je, čini se, naprosto živjela svoju "dekadentnu" stvarnost.

Društvo

Jedini jugoslavenski časopis za djevojke morao je, da bi opstao, zadovoljiti mnoge, a mnogokad i posve protuslovne zahtjeve. Međutim, bilo bi preuzetno tvrditi da su *Tinine* čitateljice u "ideološki korektnim" člancima redovno prepoznavale tek "privagu" listu mnogo zanimljivijega "mesa". Time bi se porekli prohtjevi čitateljica kojima je rad državnih ideoloških aparata "ušao pod kožu" i koje su, poput Amire Đapić i Milke Obradović, aktivno sudjelovale u zacrtanome projektu izgradnje domaćega društva. *Tinina* publika se, toga su u listu bili itekako svjesni, razlikovala "po dobi, znanju, ukusu, interesu i sredini u kojoj živi" (br. 62: 2),¹⁵⁶ pa će se pitanju o tomu kako su se čitali članci o omladinskim radnim akcijama, pisma Ive Lole Ribara, predstavljanja uzornih omladinki ili djelomične biografije revolucionara, morati, kao jednako vrijedno, pridružiti ono o tomu kako su se, na primjer, čitale upute za sjenčanje lica puderom ili o prikladnim načinima da se ude u automobil i izade iz njega.

I nadalje, *Tinine* "djevojke s naslovne stranice" nisu nužno odgovarale predlošku kakav se nadao iz modnih priloga, iako su mogle ponijeti poruku o tomu da je, i za njih, svijet medija itekako dosti-

---

¹⁵⁶ Pristupom od-svega-po-malo, *Tina* je nastojala svima ugoditi (prema razgovoru s Grudom Špicer; IEF CD 824).

žan. Međutim, ako se ovo protumači kao prapočetak današnjih "stvarnosnih" medijskih žanrova, koji svojim raznolikim formatima dopuštaju brz uzlet do zvijezda ili, ako ništa drugo, barem "bljesak" na ekranima i na stranicama popularnih časopisa, onda treba zapaziti i *Tininu* redakcijsku zaporku koja je prepriječila put do naslovnice svim onim djevojkama koje nisu odgovarale liku uzorne omladinke. "Prilikom izbora djevojaka za naslovnu stranu nastojimo da one osim simpatičnog lica posjeduju i neke druge kvalitete", glasio je *Tinin* odgovor na pismo djevojke koja je pitala o kriterijima za izbor. Te djevojke, obrazložilo se, "prije svega moraju biti vrlo dobre učenice" (br. 198: 44).¹⁵⁷

No, ponešto od onoga što će mnogi pogled iz "tranzicije" nazvati "socijalističkom obvezatnošću" vjerojatno se može pripisati i sasvim nevinim nakanama *Tinina* uredništva jer, to će danas potvrditi i njezini urednici, "*Tina* je, kao tinejdžerski magazin, uglavnom bila pošteđena političkih direktiva".¹⁵⁸ Dakako, *Tinina* bi se urednička iskrenost morala motriti u svjetlu fenomena socijalističke novinarske autocenzure, no ovladavanje tom strukovnom vještinom nije moglo

---

¹⁵⁷ Slični su kriteriji vrijedili i u izboru "Tine (i Tina) godine": "Traže se Tina i Tin godine. (...) Već iz naslova vidite da ćemo ovog puta birati i Tina godine. U našu je redakciju, naime, stigao velik broj pisama djevojaka koje smatraju da će ovako prošireno natjecanje biti još zanimljivije. Vjerujem da među vama ima mnogo vrijednih i zaslužnih Tina i Tinova. Ako su sramežljivi i ne jave se sami, potražite ih vi među svojim prijateljima, u razredu, u susjedstvu... Pišite nam o njima i njihovim zaslugama. Ne zaboravite one koji žive u teškim prilikama, koji su se istakli u nekoj humanoj akciji, koji su aktivni i sposobni te mogu poslužiti kao primjer ostalima" (br. 120: 2).

"Katicu nam je predstavila njezina kolegica Jasna. Uvjerena je da zaslužuje naziv Tine godine. Odlična je učenica, urednica školskog lista, dobitnica mnogih nagrada za pismene radove. Na nedavnom susretu mladih novinara u Karlovcu za školu je osvojila magnetofon (najbolje uređen list), a svojim radovima diplomu zlatno naliv-pero. Katica trenira i košarku, a dobila je zlatnu značku i za gimnastiku. Nekađ, u Rovinju, učila je balet, sad o njemu samo mašta jer u Dubrovniku nema baletne škole. Izvrсна je matematičarka, a uz sve to veoma dobra drugarica uvijek spremna da pomogne" (br. 30: 6).

¹⁵⁸ Iz osobne prepiske sa Željkom Žutelijom. Slično i iz razgovora s Grudom Špicer (IEF CD 824).

biti solidno i konačno u društvu koje nije raspolagalo solidnim i konačnim uputama o tomu kakva se popularna kultura od njega očekuje, i gdje su se vrijednosti socijalizma još borile za prevlast nad tradicijskim vrijednostima, vrijednostima predratnoga građanskog društva i naoko sasvim banalnim, ali svakako kvantitativno nezanemarivim svjedočenjima "svojih" gastarbajtera o kvaliteti života na Zapadu. Zbog čega, zapravo, ne bi i za *Tinu* vrijedila tvrdnja kojom je Angela McRobbie objasnila promijenjenu sliku *Jackie* u 80-ima? Ako je toj promjeni britanskoga djevojačkog tjednika pridonio ulazak "širokog spektra feminističkih ideja (...) u prostor popularnog zdravog razuma", onda bi "slika *Tine*" mogla, među ostalim, odraziti utjecaj zagrebačke feminističke "grupe" iz sredine 70-ih, koji se možda i ponajprije ogledao u medijima: neke su njezine članice, naime, i same bile novinarka ili su upravo počinjale svoju novinarsku karijeru (Knežević 2004: 250).

Uz to, mnoge jugoslavenske tinejdžerke nije zaokupljalo pitanje o tomu odgovaraju li idealu prema kojemu su se oblikovale glavne junakinje *Tininih* stripova, modeli s *Tininih* modnih stranica i pop-zvijezde na *Tininim* posterima. One se nisu brinule o tomu koji će regenerator bolje odgovarati njihovu tipu kose, niti su razmišljale o tomu kako prikriti svoje sitne tjelesne "nedostatke". Feministička osviještenost se, u domaćim uvjetima, najprije morala pozabaviti tradicijskom patrijarhalnošću, a zatim i nedostatkom temeljne ekonomske i infrastrukturne podrške. Zato su *Tinini* razgovori s "običnim djevojkama" počesto otkrivali drugo lice njihove svakodnevice, lišeno "doživljaja iz disko-kluba, priča o tv-programu, o najnovijoj gramofonskoj ploči i svjetskim hitovima", ali i ženskih emancipatorskih ideala (br. 12: bez paginacije):

"Iako polako nestaju stari običaji, jedan se, usprkos svim promjenama i novom načinu života, ipak zadržao: seoske djevojke na bilo kakvu zabavu ili ples još uvijek odlaze u strogoj pratnji majke, oca, starijeg brata ili sestre... Same – nikako! 'Što bi bilo da vam kćerka ode sama na čijanje?', pitam Martinu majku. 'Da to napravi, onda se meni više ne bi trebala vratiti', odgovara ona ozbiljno'. (...) I pored budnih pogleda

roditelja, bez kojih, kako rekoše, nema izlaska, uz muziku 'cimbula' ili harmonike 'ukrade' se pokoji pogled, uzvratu osmijeh, srce jače zakuca i rodi se – ljubav... (...) 'Pa, spremaš li se ti za udaju?', pitam Martu. 'Da', kaže stidljivo smijući se. Vezem ručnike, pripremam se...'. Bez izvezenih ručnika u Slavskom Polju se ne može ni zamisliti svadba. Moraju se njima okтити svi svatovi, kola, konji, a današnje svadbe su velike i brojne. Treba pripremiti i više od stotinu ručnika... 'Marta je do sada izvezla oko dvjest', hvali je majka. 'Vezla ih je dvjema starijim sestrama koje su se već udale, a pošto su radile, nisu stigle same. Sad veze sebi" (br. 77: 4-5).

Jugoslavensko socijalističko društvo, pokazala je *Tina*, ne samo što je mnoge ostavilo u oskudici, nego nije omogućilo ni da svi ostvare svoje pravo na obrazovanje:

"Školska dvorišta su oživjela. Završili su praznici, prošlo je ljeto. Vratili ste se s mora, planina, posjetili baku u Slavoniji ili Zagorju. Tko zna gdje ste sve bili ovo ljeto. (...) Međutim, mnoge djevojčice ni ove godine nisu vidjele more. Ljubicu Novosel sreća sam na obali Kupe. Nije se kupala, iako je još uvijek bilo vruće. Stajala je u vodi i prala rublje. Pljus, pljus, jednoličnim udarcima rublja po drvenom koritu. (...) Ljubica je navršila tek 12 godina i bila je najmlađa pralja na obali. Veliki komadi gruboga seljačkog platna za trenutak bi zaplovili rijekom, prljavština bi se izgubila u matici i rublje je bilo čisto. Ljubica je radila vrlo vješto. (...) Na velikoj livadi kraj Petrinjčice (Petrinja) bilo je mnogo djevojčica. Igrale su 'graničara'. Bezbrizne, nasmijane, pljeskale bi rukama kad bi tko iz 'neprijateljske momčadi' bio pogođen loptom. Jedino je bosonoga Katica Mrmić mogla 'kršiti' pravila igre. Ona je jednim okom gledala loptu, a drugim dvije krave koje je čuvala. (...) Katica je neprestano napuštala utakmicu i trčala sa šibom za jogunastim kravama. (...) Katica ima 11 godina, a završila je tek drugi razred. Ostaje čuvati krave, radi u polju, ili je bolesna" (br. 9: 7).

"Dragica, Draga ili Dragana, kako je baka odmila zove, nije završila osnovnu školu. Došla je do sedmog razreda. Ove bi godine u osmi, ali – kriv je popravak iz biologije... 'Nisam vjerovala da neću položiti', priča Draga. 'Učila sam preko ljeta, naravno, radila sam i druge poslove: sušila sijeno, vršila žito, ali i učila sam ponešto. Čini se da ipak nije

bilo dovoljno. Zapravo, sad znam da je trebalo mnogo više učiti, a ja sam više radila ostale poslove'. Popravni nije položila, ali ono najteže čula je tek kad se vratila kući: 'Nećeš više u školu!' 'Bilo mi je teško. Plakala sam i molila da me puste, ali baka je rekla da nema novaca, i da se jedva uspije raspodijeliti na nas pet kad normalno završavamo, a kamoli da još koja i razred ponavlja... Obraćam se baki i opravdam Dragu riječima da vjerojatno nije imala uvjete za učenje i da joj zbog jednog popravka možda i nisu baš trebali prekinuti dalje školovanje. Govorim to, a u polutama tog sumornog života u kući s malim, uskim prozorčićima i jednom jedinom prostorijom, pretijesnom za toliko ukućana, nazirem odgovore na svaku svoju riječ. (...) 'Voljela sam ruski i hrvatsko-srpski', nastavlja Draga započeti razgovor o školi. 'Željela sam postati nastavnica hrvatsko-srpskog...' Sada zna da joj se to neće ostvariti, jer – kriva je biologija, kriva je Draga sama, kriva je mala mama plaća i skromni život jedne seoske obitelji. Dragina mama zarađuje 850 dinara mjesečno, a sve to treba poslati Nadi u Zagreb, najstarijoj od pet sestara. Ide u drugi razred ugostiteljske škole i treba joj za dom i hranu. Otac ne živi s njima i ne pomaže ništa. Ušutjele smo na trenutak. 'Ovih dana vadim pasoš, idem u Njemačku...', prekine Draga nastalu šutnju. 'Moći ću valjda nešto zaraditi, a onda, možda nekako nastavim i školovanje' (br. 44: bez paginacije).

Iako kritički, takvi napisi nipošto nisu proturječili samoobnoviteljskoj "konstruktivnoj kritici" koja se čula s jugoslavenskih političkih govornica. Isto vrijedi i za mnoge članke koji su obavještavali o još jednom problemu domaćeg socijalizma, nemogućnosti da se nadiđu "socijalne razlike". Članak koji je taj problem stavio i u naslov započinje usporedbom dviju djevojaka, koje idu u isti razred. Jednoj je otac "šef u nekom velikom poduzeću", a drugoj željezničar, jedna stanuje u peterosobnom stanu, a druga u podstanarskoj sobi, jedna svoju odjeću kupuje u Udinama ili Veneciji, a druga u *Nami*, jedna praznike provodi u europskim metropolama ili skija u Sloveniji, druga odlazi kući u Vrbovec. Za *Tinu*, koja nije ostavila mjesta sumnji u to na strani koje bi od tih djevojaka imale biti čitateljske simpatije, ovdje problem nije bio samo u socijalnim razlikama, zbog kojih su mladi u Jugoslaviji "'manje' ili 'više ravnopravni'" (br. 125:

4), nego i u moralu, jer, u socijalizmu, "rad ima moralnu vrijednost" (br. 120: 4).¹⁵⁹

Osim na taj način, poželjne vrijednosti su se mogle predstaviti u obzoru revolucionarnih ideja zapadne omladine, koja je u to vrijeme protestirala protiv rasne segregacije (br. 220: 8-9), rata u Vijetnamu (br. 198: 18) ili, jednostavno, "okova političkog tradicionalizma" (br. 154: 4-5; 201: 26) i "nezadovoljavajuće društvene situacije" (br. 155: 16). U *Tini* te su se vrijednosti jasno suprotstavljale "običnome životu na Zapadu", gdje je mladima zapravo dosadno, jer "više nema ju čime šokirati starije" (br. 214: 12-13), gdje trgovci kupcima ispiru mozak ("Reklame odražavaju hysteriju ovog potrošačkog društva u kojem je jedino važno prodavati i kupovati"; br. 185: 16-17; 186: 18-19), gdje novac "kroji [školsku] svjedodžbu" (br. 187: 18-19; 188: 6-7), gdje "djeca rađaju djecu" (br. 189: 18-19), a djevojke sanjaju o tomu da postanu "Miss Teen", pa "pažljivo našminkane, napudrane i počešljane, u dugim svečanim haljinama izlaze na pozornicu" i "s tim masnim naslagama ruža, nalakiranim frizurama i dubokim dekolteima [gube] tinejdžersku svježinu" (br. 190: 8-9). U tako postavljen raster dokaza, o zapadnoj dekadenciji i o osviještenosti zapadne inteligencije koja tek stasa, mogli su se "podmetnuti" sadržaji koji su govorili o tomu da je jugoslavenska omladina uvijek bila nositeljica političkih revolucija (br. 116: 2-3), pa da će mladi ponovo biti "u prvim redovima" pokaže li se potreba da se onemogućući "djelatnost inozemnih obavještajnih službi i naših unutrašnjih protivnika

---

¹⁵⁹ "Od prvobitne zajednice, preko robovlasničkog, feudalnog i kapitalističkog društva do socijalističkih društvenih odnosa kakve gradimo danas, stvarali su se običaji, navike i pravila dopuštenog ponašanja karakteristična za svako društvo. I kao što je svim društvenim aktivnostima osnovni ton davala vladajuća klasa, tako je i vladajući moral svake epohe bio izraz položaja, interesa i svijesti te klase. (...) Kad se govori o poimanju socijalističkog morala, onda se između ostalog najčešće spominje odnos prema radu i društvu. Kroz rad se čovjek izražava kao ljudsko biće, u radu čovjek stupa u određene društvene odnose prema drugim ljudima, tu dolazi do izražaja suradnja, drugarstvo, solidarnost..." (br. 120: 4).

samoupravnog socijalizma" (br. 199: 8) i da će se znati nositi sa svojim obvezama samoupravljača (br. 48: 3; 81: 4).

"Radne navike" i "samoupravljačka odgovornost" mogli su se steći i obavljanjem poslova koji neće opteretiti školski raspored,¹⁶⁰ ali će pomoći da se "ponešto zaradi", za školski izlet, maturalac, za ljetovanje ili pak samo za džeparac.¹⁶¹ Stoga je *Tina* povremeno, a najčešće u vrijeme pred školske praznike, obavještavala o tomu kako pronaći takve poslove. Nije se, tvrdila je, morala bojati da će jugosla-

---

¹⁶⁰ "Ako bismo pokušali definirati što je omladinsko uslužno zadrugarstvo, dobili bismo odgovor: to je specifičan oblik interesnog okupljanja mladih na bazi plaćenog povremenog radnog angažiranja na području usluga. Najčešće su to ove usluge: radna snaga na sezonskim poslovima, ispomocni poslovi u proizvodnom procesu (pakiranje, montaža, kontrola), magazineri, vozači kolica, šoferi, rad na pripremi poslova, putovanja, utovar i istovar robe, poslovi na uređivanju grada, čuvanje djece i bolesnika, intelektualne usluge, prodaja sladoleda, suvenira i čestitki, dekoracija sajмова, sala, itd. Omladinsko uslužno zadrugarstvo od neprocjenjive je vrijednosti i za radni odgoj mladih, za stjecanje radnih navika i iskustava. Zahvaljujući radnoj angažiranosti prije ulaska u stalni radni odnos, mladi stječu potrebna iskustva, saznaju što znači raditi, što znači odlučivati o rezultatima rada, što znači samoupravlјati" (br. 121: 5).

¹⁶¹ "Kruh je opet poskupio, i meso, i šećer, i ulje za jelo i za loženje. Kažeš – baš me briga, to su mamine stvari. Ljuto se varaš. Jer, tvoj džeparac ostao je isti, a poskupilo je i kino i diskač. Nema više poštene čage bez soma, zar ne? I zato ću ti nešto predložiti. Mogla bi se već i sama pobrinuti da zaradiš koji dinar. Ne šalim se. Nije važno što još nisi punoljetna. Da se razumijemo: i ne pomišljam da napustiš školu i počneš raditi. Mislim jednostavno na neki poslić, onako uz školu, poslije podne. Ali pod jednim uvjetom: moraš u školi biti koliko-toliko dobar učenik da bi se osim učenja mogla baviti još nečim" (br. 43: 29).

"Ljeto i ljetni praznici su na pragu. Nakon napornih školskih obaveza treba poći na zasluženi odmor negdje na more, u planine ili na selo... Za nekoliko dana odmora novca bi se našlo gotovo u svakom obiteljskom budžetu. Ali ljeto traje mnogo duže, da i ne govorimo o garderobi koju treba obnoviti, o školskim knjigama koje će nam na jesen opet zatrebati. (...) Prilika da sami zaradimo džeparac, a i nešto više – za ljetovanje, garderobu, knjige – ima dosta. Počevši od onih sitnih, povremenih poslova: unijeti susjedima ugljen u podrum, pomoći nekom pri selidbi, pa do onih ozbiljnijih i trajnijih. Problem je jedino kako naći posao. No, ako živite u nekom većem gradu, kao što su Zagreb, Beograd, Split, Niš ili Dubrovnik, problema nema. U svim tim, a i mnogim drugim mjestima postoje, naime, omladinski servisi kojima je osnovni zadatak da školskoj i studentskoj omladini omoguće da se zaposle. (...) Članom Omladinskog servisa u Zagrebu npr. mogu postati svi od 16 do 27 godina starosti pod uvjetom da su redovni učenici ili studenti i da su članovi Saveza socijalističke omladine" (br. 201: 9).

venske omladince "omamiti priče o bogatstvu". Oni su u prilici učiti od velikih umova Zapada i Istoka,¹⁶² i nisu nalik mladim Amerikanima, koji uče samo o onomu što pogoduje samoodržanju tamošnje političke elite. Njima novac nije "osnovni cilj u životu". Oni, uvjerala je *Tina*, rado pomažu svojim roditeljima, a "većinu izvanškolskog vremena provode u učenju, čitanju, aktivnostima u omladinskim organizacijama, društvima i klubovima, razvijajući i neke druge vrijednosti" (br. 115: 6-7).

Ipak, i iz ovih *Tininih* tema kadšto je izvirivalo neželjeno lice domaćeg socijalizma, koje se okretalo zaradi i "sticanju važnog životnog iskustva" u zemljama europskog Zapada:

"Prije nekoliko dana u redakciju nam se javila agencija Archway Au-Pair Agency s vrlo zanimljivom idejom. Želite li radi učenja ili usavršavanja engleskog jezika boraviti u Londonu kod engleske obitelji od dva mjeseca do godinu dana, obratite se za pojedinosti na adresu (...)" (br. 107: 11).

U svakom slučaju, uzorna jugoslavenska omladina rano je počinjala razmišljati o svojoj budućnosti, koja se, za djevojke, nije imala ispuniti (samo) udajom. One će, po *Tini*, stasati u liječnice, nastavnice, frizerke, aranžerke, spikerice, stjuardese, kozmetičarke, cvjećarice, manekenke, fotografkinje, odgajateljice, likovne tehničarke, kiparice, prodavačice, telefonistice, medicinske sestre, kuharice, vrtlarice...¹⁶³

---

¹⁶² Naime, "još je William Shakespeare u svom *Timonu Atenjaninu* napisao: 'Zlato? Skupocjeno, blistavo, crveno zlato? / Ne, bogovi! Nisam uzalud preklinjao. / Toliko toga crnog čini bijelim, ružnog lijepim, / Zlo dobrim, staro mladim, / plašljivo hrabrim, podlo plemenitim...'"^m. Ovome je *Tina* dometnula odgovarajući citat utemeljitelja socijalističke misli: "A Marx i Engels kažu: 'Novac može pretvoriti svaku vrlinu čovjeka, svaku manu ili osobinu u njenu suprotnost'"^m (br. 115: 6-7).

¹⁶³ Obrazovanje je, naravno, bilo posebno važno: samo će kvalificirani radnici moći odgovoriti težnji da se uspostavi "idealno društvo" i, također, samo će obrazovanje pripomoći da djevojke izbore i stvarnu samostalnost, povrh jednakosti koju je za njih bio predvidio jugoslavenski *Ustav*. Zato je *Tina* odgovarala na pitanja o prijemnim ispitima na fakultete (br. 117: 8), obavještavala o učeničkim i studentskim kreditima i raspravljala o problemima učeničkoga i studentskog smještaja (br. 36: 5), spekulirala o tome je li klasična gimnazija "snobizam ili po-

U svojim priložima koji su jugoslavenskim djevojkama imali pripomoći u važnoj odluci odabira životnog zanimanja *Tina* je, dakle, predlagala manje mukotrpnu budućnost, drugačiju, a svakako "građanskiju", od one do koje su dorasle Milka Obradović i Amira Đapić, ujedno i posve otklonjenu od društvene stvarnosti u kojoj je većina žena svoje osmosatno radno vrijeme provodila u tvornicama, na traci (br. 11 i dalje).

Na rubu

O društvenoj osjetljivosti *Tine*, i djevojačkome pristajanju na nju, najrječitije je govorila najpopularnija rubrika *Govoreći otvoreno*. Njezin izbor tema bio je vrlo širok: dosljedno u formi razgovora s anonimnim sugovornicama, tematizirala je život djevojke u "provinciji" (br. 75: 10-11), posao novinarka (br. 77: 8-9), ili medicinske sestre (br. 80: 10-11), život djece rastavljenih roditelja (br. 78: 10-11; 153: 18-19; 218: 26-27), život s ocem koji je alkoholičar (br. 84: 18), život u popravnom domu (br. 124: 18-19; 196: 16-17), ili predrasude provincijskoga društva u kojem se mladi par, suočen s nerazumijevanjem, odlučio na samoubojstvo (br. 119: 10), život dje-

---

treba" ("Za mnoge su učenike već prošla vremena kad se u neku školu išlo zbog želje roditelja ili tradicije. Danas biraju škole i zanimanja prema onome što ih najviše zanima, traže područja u kojima pronalaze sebe"; br. 120: 7), ili je savjetima polazila ususret "strahu od prvog tromjesečja u srednjoj školi" (zapravo je sugerirala: "Ti se i jesi već dosta promijenila. Mislim na tvoje rasuđivanje koje je dublje i logičnije. Sada rješavaš matematičke zadatke za koje si prije mislila da su zamršeni do besmisla, i možeš prepoznati što je valjano u nekom dobrom filmu za koji si prije rekla da je bezvezno nizanje scena i slika. Mislim i na tvoje ponašanje. Nije to više samo bezbrižna i vesela igra radi igre, već i želja da se u zabavljanju čuje nešto duhovno i novo; da pokažeš drugima nešto i od svoga umijeća. Rjeđe ti se dogodi da iznevjeriš riječ ili obećanje, a češće ostaješ pomoći u kući, iako te vani očekuju zabave u društvu. Ponekad, kad si i sama tužna, ulaziš u kuću veselo galameći i pričaš dogodovštine, glumiš i skakućeš samo da bi razveselila mamu. Znaš, odgovornost je potrebna, ali ne takva koja muči, već ona zdrava. Njome ćeš krenuti u akciju, svladati brda i planine, ona će te aktivirati i voditi u život pun rada, ali rada koji te veseli"; br. 117: 9).

vojaka ili mladića koji su se liječili od ovisnosti o drogama (br. 91: 10-11; 183: 16-17), život silovanih djevojaka (br. 113: bez paginacije), djevojaka koje su se "rodile izvan braka" (br. 120: 18), ili djevojaka koje su i same rodile izvanbračnu djecu (br. 85: 10-11; 198: 16), život jednojajčanih blizanki (br. 86: 18-19), život u obitelji s petero djece (br. 89: 26-27), život u dječjem domu (br. 92: 5-6), nedoumice novopečenih gimnazijalki (br. 83: 4-5), zaljubljenost u mladića druge rase (br. 114: 10-11)...¹⁶⁴ Ovdje, *Tina* je razgovarala s djevojkom koja zamuckuje (br. 123: 18-19), djevojkom čija je majka u duševnoj bolnici (br. 184: 16-17), s djevojkom koja je napravila pobačaj (br. 215: 26-27) i djevojkom koja je svoga mladića našla "u zagrljaju s drugom" (br. 118: 18). Razgovarala je s mladićem na odsluženju vojnog roka u Zagrebu (br. 200: 12-13), pa i s "jednom petnaestogodišnjom djevojkom i njenom majkom", u nadi da će "na taj način neke probleme koji postoje u odnosima između majke i kćeri bolje rasvijetliti sa dviju različitih strana i tako ih dublje i potpunije razumjeti" (br. 65: 10).

Počesto, ti su razgovori *preuzimali formu opominjućih priča*, ali, za razliku od rubrike *Readers' True Experience* o kojoj je izvještala Angela McRobbie, samo su rijetko *kulminirali priznanjem krivnje i upozorenjem drugim čitateljima*. Osim toga, djevojački problemi o kojima se govorilo u *Govoreći otvoreno* kao da su ispunjavali prazno mjesto što ga je u rubrici *Intimna čavrljanja/Tiho, tiho povjerljivo* bila ostavila djevojačka sramežljivost, dok je odgovarajuća rubrika u *Jackie* svojim temama "doslovce ponavljala one s kojima se kraće bavilo na problemskim stranicama" (McRobbie 1991 [1978]: 116). Umjesto *unhappy enda* one su i na društvenoj margini, gdje tavori "neprihvatljivo ponašanje", prepoznavale mogućnosti raspleta i

---

¹⁶⁴ "Jedan mi je momak, koga inače dobro poznajem (...) rekao – Zar si tako nisko pala da se moraš družiti s crncima, zar si ne možeš naći drugo društvo? (...) Mama je (...) rekla (...) da je neću valjda, nakon svega što mi je pružila tako sramotiti, da se s crncima zabavljaju samo ... pokvarene djevojke. Upotrijebila je, zapravo, mnogo ružniji izraz... A tata je rekao da će me ubiti uvjeri li se da je to što se priča istina (...)" (br. 114: 10-11).

zametak buduće sreće, iako tek nakon valjane introspekcije, suočavanja sa situacijom koja je prethodila povodu razgovora. Neke priče i nisu zaključile razrješenjem, ostajući tako otvorene i za opciju nove nesreće, a u nekima se sugerirala mogućnost da se ista, problematična situacija, protumači na više od jednog načina.¹⁶⁵ Uobičajeno, u ovoj se rubrici upozoravalo na društvenu nepravdu, na nedjelotvornost nadležnih institucija ili na zastarjele društvene vrijednosti, a posebice u razumijevanju rodnih uloga, što mnogostruko ograničava i opterećuje pojedinca, ali i društvo koje se predstavlja kao progresivno.

Teme su se birale *ad hoc*, po čitateljskoj "dojavi", ili pak s obzirom na "goruće predmete" trenutnih društvenih prijepora.¹⁶⁶ No, i neke druge rubrike bile su pozornicama za predstavljanje tema s "društvenog ruba". Tu je *Tinin* glas više dolazio do izražaja, a nalazilo se više mjesta i za pomniju analizu problema, za spekulacije o mogućnostima njihova razrješenja ili pak za kritiku društva koje ih je uvjetovalo i ne čini mnogo da bi ih spriječilo.¹⁶⁷ U članku koji je tematizirao život u odgojno-popravnom domu, pokazalo se, na pri-

---

¹⁶⁵ U priči o ljubavnome trokutu, na primjer, svjedočilo je sve troje sudionika. Ostavljeni suprug se opravdao svojom razumnošću, radišnošću, poštenjem i pravednošću i, iznad svega, brigom za dijete koje će brakorazvodna parnica dodijeliti majci. Mlada žena je svoju zaljubljenost u najboljeg muževog prijatelja pripisala zasićenosti životnim planovima koji su ostavljali premalo prostora za njezine osobne ambicije, a zatim i otkriću da je drugačiji život moguć. Mužev prijatelj se branio ionako narušenim odnosima dvoje bračnih partnera. Priznao je da ne osjeća spremnost da djetetu zamijeni oca, ali da se nada da će se snaći i u toj novoj ulozi (br. 199: 26-27). Ni jedno od njih ne osvaja simpatije čitatelja: muž je "razuman" i pošten, ali sebičan (mlada je žena zbog njegovih ambicija zatomila vlastite, a zapustila je i školu); žena je lakovjerna i brzopleta, ništa ne ukazuje na to da se nova veza neće završiti na jednak način kao i stara, a dijete je, u očekivanju sudske odluke, ostavila ocu; prijatelj, iako je i sam patio zbog situacije u kojoj se našao, iz svoje projekcije buduće sreće isključuje onoga koji u svemu tome jedini sasvim nepravdedno ispašta.

¹⁶⁶ Prema razgovoru s Vesnom Lamzom Posavec, urednicom rubrike (IEF CD 825).

¹⁶⁷ Riječ je, na primjer, o temama pod naslovima "Zašto droga" (br. 158: 4-5), "Silovanje – pravo jačega" (br. 159:10-11) ili "S onu stranu ži(vi)ce" (br. 160: 4-5).

mjer, da delikti zapisani u djevojačkim dosjeima ne zaslužuju svoje rigorozne posljedice i da, u stvari, takvi domovi često služe tomu da "uklone djevojke iz lošeg društva" i iz "obiteljske sredine" koja im ne pruža materijalnu ni emocionalnu sigurnost:

"Otac je otišao u Ameriku kad mi je bilo godinu dana (...). U početku je pisao, ali majka nije htjela primati pisma. Uskoro se preudala. U našoj kući od tada nikad nije bilo porodične harmonije. Uvijek su to bili hladni, napeti razgovori, začinjani psovka i međusobnim optuživanjima. Ni majka ni očuh me nisu voljeli. Često su me tukli. Kad sam iz djevojčice izrasla u djevojku, očuh je počeo prema meni pokazivati nastrane želje. Majka me s druge strane iz dana u dan optuživala da s njim živim. Sa mnom bi sklopila primirje samo kad bi bila s njim posvađana. Bježala sam od kuće nekoliko puta, u školi je bivalo sve gore, ponavljala sam šesti razred. Socijalni radnik me povezoao s inspektorom koga sam molila da me pošalje bilo kuda iz tog pakla. Rekao je da to ne može učiniti, jer nisam načinila nikakav delikt. Nisam znala što to znači. Krađa npr., objasnio mi je. Tada sam došla na ideju: u školi sam uzela nečiju kutiju i spremila je na dno svog ormara. Kad je sve otkriveno i kad su rekli da ću u odgojno-popravni dom, majka se zaklinjala da će srediti situaciju kod kuće, samo da ne otidem. Imala si za to vremena 16 godina, rekla sam joj. Tada me opet optužila da živim s inspektorom, jer mi je on u svemu pomogao" (br. 160: 4-5).

Iako ova priča jedne od štićenica Odgojno-popravnog doma za djevojke u Slavanskoj Požegi pripovijeda o dobrovoljnom i promišljenom izboru manjega zla i iako se djevojački život u domu povoljno ocjenjuje, jer pruža zadovoljavajući komfor, mogućnosti obrazovanja i stjecanja "kvalifikacije i papira za budući život", članak upućuje i na teškoće s kojima se djevojke suočavaju nakon izlaska iz doma,¹⁶⁸ a potom, u zaključku, kritizira školski sustav, koji je – kako piše – "potpuno zakazao":

---

¹⁶⁸ "Dospije li mladić u popravni dom, pa čak i zatvor, nikome ništa. Kaže se da je to bila mladenačka nepromišljenost i sve se brzo zaboravi. No, djevojci to strahovito smeta. Taj je žig prati cijelog života, u nju uvijek upiru prstom" (br. 160: 4-5).

"Sam podatak da 90 posto djevojaka stiže u dom bez završene osnovne škole, da su u njemu tek dvije-tri djevojke koje su započele srednju školu, pa su je napustile već na samom početku, pokazuje jasno da je škola u toj svojoj funkciji potpuno zakazala. Zatim je pitanje što rade školski psiholozi, zašto u školama nema socijalnih radnika, zašto su socijalne službe siromašne kadrom? Zašto je školi jednostavnije isključiti 'crnu ovcu', nego učeniku pokušati pomoći kad se nađe u nevolji?" (br. 160: 5).

Da je riječ o već akutnom problemu vidjelo se, za *Tinu*, i na ulici:

"Okupljaju se na zadnjoj tramvajskoj stanici, ispred kioska, malih krčmi ili po parkovima. Prolaznici ih zaobilaze u širokom luku mrmrlajući: 'Što dalje od fakina'. Među njima, premda vrlo rijetko, nađe se i poneka zalutala djevojka. U samoposluživanju krađu samo strana pića – Martell, Johnnie Walker ili Ballantines. Provaljuju u kioske za nekoliko paketa najskupljih cigareta. Oduševljava ih sve na dva ili četiri kodača. Novac rijetko krađu, radije 'u naturi', hrabriji su u grupama, naročito kad su vođe stariji od njih. Čitaju krimiče i stripove, vole diskače i gala zabave, putovanja. Kazalište 'ne mogu smisliti' jer se na daskama sve 'presporo' odvija. Te mlade prestupnike, gotovo još djecu, društvo naziva maloljetnim delikventima. (...) Bježanje, pa opet vraćanje, sitne krađe, čak i droga od koje se bezuspješno liječila. Sada, još uvijek maloljetnica, majka je vanbračnog djeteta. (...) Statistika potvrđuje da 30 do 40 posto delikvenata potječe iz obitelji alkoholičara. Nesigurnost, nered i tjeskoba što ga alkohol unosi u kuću tjera dijete na ulicu. Zatim dolaze rastave brakova, odlazak na rad u inozemstvo, kad se djeca povjeravaju na čuvanje baki, rodbini ili prijateljima ili čak ostaju sami da bi čuvali kuću. (...) Naravno, ne stoji sve do roditelja i zatrovanne obiteljske atmosfere. Često i samo društvo potencira delikvenciju. Pogledajmo samo koja se štiva nude na novinskim kioscima, ili reper-toar naših kinematografa. Recimo: 'Crnobrado čudovište', 'Rimski monstrum', 'Viza za pakao', 'Lav među gangsterima'... Ne znam kakvi su sadržaji, ali sudeći po naslovima, oni naprosto 'inspiriraju'. (...) Socijalne službe ne bi smjele djelovati tek onda kad je već nešto učinjeno, već bi se morale ranije angažirati. One su toga i te kako svjesne, ali u pitanju je stara boljka: financijska sredstva. Mladi čovjek teži da se afirmira, da se negdje i nekako potvrdi, kad to ne može kod kuće, kad ga

odbacuje školska sredina, onda to čini u grupi koja se sastaje po parkovima i ispred krčmi. Trebalo bi ga okupirati, omogućiti mu više sporta, slobodnih aktivnosti, gdje će mu biti ponudene prave vrijednosti. Tu bi omladinski aktivisti mogli mnogo učiniti" (br. 121: 3-4).

Za razliku od *Jackie* koja, prema McRobbie, za takve probleme mladih u Britaniji nije mnogo brinula (McRobbie 1991: 158-159), *Tina* se dakle zanimala za maloljetničku delinkvenciju, za seksualna zlostavljanja djevojaka, za njihove socioekonomske probleme, teškoće koje proizlaze iz nasilja u obitelji i alkoholizma roditelja (usp. navedeno), ali je pisala i o narkomaniji (npr. br. 183-186), pa i o štetnosti duhanskoga dima (npr. br. 22: 3; 125: 6; 223: 33). Potonje je posebno zanimljivo ima li se na umu da su u to vrijeme na stranicama domaćih popularnih časopisa estradne zvijezde, domaće i strane, još gdjekad pozirale s cigaretom među prstima i da je tada, u modnim priložima, cigareta još bila oznakom posebne vrste ženske privlačnosti. Štoviše, cigareta je na neki način bila i gotovo obaveznom, "ikonografskom" oznakom socijalista, i ne samo u Jugoslaviji, ujedno konotirajući tradiciju buntovništva i užarenu predanost višim ciljevima. Uostalom, zdušno je dimio i sam jugoslavenski predsjednik, no njegove su cigare tada već bile znakom hedonizma, navodno nesvojstvenoga puritanskom kapitalizmu (O'Neill 1971: 193).

***

Pojednostavimo li na trenutak zapažanja koja su proistekla iz analize *Tininih* sadržaja, primijetit ćemo da se oni razlikuju kao najmanje tri "skupine". Najprije je bilo riječi o sadržajima koji su izrasli iz zapadnih uzora i koji su imali, navodno, održati ili podići nakladu lista; potom su na red došli sadržaji kojima se, navodno, odrađivala "socijalistička obvezatnost", a koji kao da su imali unaprijed odgovoriti mogućim prigovorima "kulturne javnosti". Za treću "vrstu" sadržaja nije bilo zapadnih uzora, niti su se objavljivali prigodno, na prvim

stranicama lista. Oni kao da su iz dvaju i ideološki označenih predložaka probirali najbolje, posve "pregovaračkim" postupkom, ishodeći iz možda ne-sasvim-feminističke, ali svakako društvene osviještenosti *Tininih* novinarki.¹⁶⁹ Ta osviještenost je, međutim, bila zamjetna i onda kad se pisalo o temama koje su bile među prvima na popisu popularnosti među britanskim djevojkama, kakve ih je vidjela *Jackie*, i kakvima ih je, u analizi istoga časopisa, predstavila Angela Mc-Robbie, na primjer u člancima o pop-idolima.

Baš takav *Tinin* pristup, osim ako posumnjamo i u posvuda isticano i dokazivano oslušivanje čitateljskoga pulsa, učinio je da se površne obavijesti o karijerama Donnya Osmonda, Davida Cassidyja ili Davida Esexa u ranijim brojevima lista s vremenom zamijene kritičkim recenzijama "progresivnih" glazbenih ostvarenja. Usto, *Tina* se, za razliku od *Jackie*, posvećivala i tzv. ozbiljnoj glazbi, pa i "ozbiljnome glumištu". Predstavila je "velikane ozbiljne muzike koji su svojim djelima bliski i današnjoj omladini" (br. 124: 10), a razgovarala je i s, primjerice, Helenom Buljan (br. 39: 12), Vladom Štefančićem (br. 122: 11), ili Radom Šerbedijom (br. 214: 4-7) i recenzirala zagrebački festival *Dani mladog teatra* koji se "svojom svježinom suprotstavio zastarjelim oblicima institucionalnih kazališta" (br. 203: 10-11). Razgovarala je i s Igorom Mandićem, književnikom i novinarom, koji je u to vrijeme, sredinom 70-ih, javno progovorio o svome strahu od "posljedica naše anti-šund kampanje", jer ju je promatrao kao nastavak "jedne izvitoperene antipedagogije do koje dolazi na osnovu jednog paternalističkog stava naše humanističke elite" (Mandić 1975: 395):

"Govore da ste hrabri, govore da ste bezobrazni. U čemu se manifestiraju ta vaša hrabrost ili bezobrazluk?"

"To je nešto kao dugo oklijevanje prije skoka u hladnu vodu, a to je odlika kukavica. Hrabrost je prevladavanje kukavičluka. Samo su ludaci hrabri bez primjese kukavičluka, a razum je ograničen kukavičlukom. (...) A za ono o bezobrazluku, prije no što nadem pravu riječ, da vam

---

¹⁶⁹ Prema razgovoru s Grudom Špicer (IEF CD 824).

objasnim nešto: na mene je skrenuta pažnja prije zbog manjkavosti okoline nego zbog mojih odlika. Naime, mi smo godinama imali i imamo posve formaliziranu javnu riječ, gnjavatore u novinstvu i književnosti, frazere na govornicama i u rubrikama, oklijevala na sve strane, mlake pisce i tromer reakcije, tako da kada sam počeo nešto različito, onda se učinilo da je to izuzetnije nego što jeste¹.

'Budući da ste studirali komparativnu književnost, kakav biste profesor bili? Da li biste, recimo, mijenjali program lektire i na koji način?'

'Bio bih sigurno loš prema onome što se danas traži od nastavnika i profesora. Najprije bih uveo krimice u nastavu isto kao i novine, od *Svijeta* do *Čika*, jer u njima ima više životnih značenja nego u *Šenoi*' (br. 73: 10).

Tina je, dakle, iako "mladenački" i "lepršavo", izvještavala i o onoj kulturi koja je bila predmetom mnogih snatrenja domaće kulturološke teorije, prikazujući je kao dostupan i poželjan prostor omladinskog sudioništva. U srazu s iskazima kulturalnog buntovništva, poput Mandićevih, ti izvještaji su gubili auru građanske učmalosti i postajali orijentirima za "progresivno" odrastanje u socijalističkoj Jugoslaviji. Otuda i naoko sasvim osobita "pristajanja" *Tininih* sugovornika, gimnazijalaca:

"A da li bi svijet bio ljepši ili bolji da je – drukčiji? Kakav bi, zapravo, trebao da bude? Razgovarala sam o tom s Tinama i Tinovima Ila razreda XI zagrebačke gimnazije. Bio je posljednji dan školske godine. Tu su se našle i dvije gitare! Praznična atmosfera. (...) Darko Rundek je najglasniji: 'Kad bih ja uređivao svijet, svi bismo bili jednaki. Zapravo, gledam svijet u budućnosti: izdvojit će se klasa inteligentnih, klasa debila ...' (...) 'A kad bi ipak mogao nešto učiniti, osim samo željeti svijet jednakih?' 'Ja bih svijet isparcelirao na male zajednice, veličine jednog sela. Slično komunističkom uređenju...' (...) 'Svaki je čovjek za nešto zaslužan – nadopunjava Ksenija – Koji najviše, ne znam. Ljudi se bore za nezavisnost. Tito!' Radovan cijeni mamu, druga iz tehničkog... Ljiljana svoje roditelje, ujaka, Tita. I kažu, ne treba tražiti razlog sreći" (br. 32: 3).

U prilog takva "sustava vrijednosti" govorili su i mnogi napisi koji su povremeno, i uobičajeno, "kvarili" poredak *Tininih* rubrika. Ovdje se pisalo o "privlačnosti 'zdravog razuma'" Fidela Castra,¹⁷⁰ o Mahatmi Gandhiju, čija "namjera nije postala mjerom" svjetske politike,¹⁷¹ o Marlonu Brandu, koji "nije odstupio" od svojih ideala (br. 218: 8-9), o Erichu Kästneru, sinu sedlara i frizerke, koji je Nijemce naučio da čitaju poeziju,¹⁷² o Bobu Dylanu, koji je bio "pjevačem buntovnikom" i postao zvijezdom (br. 90: 32-33)... Pisalo se i o Bobbyu Fischeru, o Marku Twainu, Nikoli Tesli i o Julesu Vernu, o "ženama o kojima se govori" i "ženama koje su zadivile svijet", o Françoise Giroud, koja je počela kao stenodaktilografkinja a "zatim je radila s poznatim glumcima i čuvenim režiserom Jeanom Renoirom" (br. 50: 13),¹⁷³ ili o Valentini Vladimirovnoj Tereškovoj, prvoj astronautkinji (br. 80: 6-7). Pisalo se o Che Gevari (br. 118: 6-7), Edgaru Degasu (br. 119: 18), Henriu de Toulouse-Lautrecu

---

¹⁷⁰ "Slika bradatog geriljersa danas gotovo obavezno prati mlade demonstrante, u Americi, na primjer, i gotovo uvijek visi na zidovima dvorana omladinskih i studentskih organizacija i političkih grupa zapadnog svijeta" (br. 203: 26).

¹⁷¹ "U današnjem svijetu, kad još ima zemalja gdje se ljudske namjere vrlo lako pretvaraju u obične mjere, kad se vojni komesari još ponegdje ponašaju kao mesari, kad ljubiti nije daleko od ubiti i kad revolucionari lako postaju milicionari, Gandhijeva je ličnost zanimljiva mladima ponajviše zato što i oni sve češće sumnjaju i otvoreno protestiraju protiv politike koja ne bira sredstva (...)" (br. 205: 8).

¹⁷² "Njegovi junaci su (...) dječaci i djevojčice koji upadaju u pustolovine gdje moraju pokazati svoju hrabrost, snalažljivost i izdržljivost, u kojima moraju juriti za lopovima i hvatati ih, miriti posvadbane mame i tate, pomagati siromašnima... Tko ne voli čitati priče o takvim temperamentnim i duhovitim junacima i priželjkivati da se i nama dogode slične pustolovine iz kojih ćemo se izvući jednako pobjedonosno i plemenito (...). A tko je čovjek koji je napisao te knjige što su oduševile tolike generacije? Sin sedlara i frizerke, rođen u Dresdenu posljednje godine prošlog stoljeća. Odrastao je u osudnoj sredini (...). Vrlo mlad sudjelovao je u prvom svjetskom ratu, a nakon rata studirao germanistiku i francusku književnost i doktorirao filozofiju. Radio je u novinarskoj izdavačkoj kući, no (...) dobio je otkaz jer se njegova mišljenja nisu uvijek svidjela vladi. Tada je postao slobodan književnik, satiričar i pjesnik, čovjek koji je Nijemce (i ne samo njih) naučio da ponovo čitaju poeziju" (br. 73: 11).

¹⁷³ "Kad je prešla u novinarstvo, postala je jedna od najutjecajnijih ličnosti u svojoj zemlji: glavna urednica pariškog lista *Express*, a objavila je i knjigu svojih uspomena" (br. 50: 13).

(br. 82: 18-19), Sergeju Jesenjinu (br. 181: 10-11), o Slavi Raškaj (br. 77: 17), ali i o Helen Keller, "čudesnoj djevojci", koja je bila slijepa, nijema i gluha i, unatoč tomu, društveno angažirana (br. 74: 6-7). U članku o "ženama ratnicama" na istoj su se *Tininoj* stranici susrele Amazonke, Ivana Orleanska i partizanke Narodnooslobodilačkog rata (br. 92: 27).

Osim toga, objavili su se ulomci iz romana *Mont-Oriol* Guy de Maupassanta (br. 119: 30-31), *Čarolija punog mjeseca* Erica Malpassa (br. 115: 28-29), humoreska "Priča o slici Franje Josipa I" Jaroslava Haška (br. 112: bez paginacije), pripovijetka "Zovem se Aram" iz zbirke Williama Saroyana (br. 108: bez paginacije), humoreska "Kameleon" Antuna Pavlovića Čehova (br. 109: bez paginacije), priče Karela Čapeka (br. 191: 37), Pere Kvesića (br. 192: 40), H. H. Munro-Sakija (br. 193: 40-41), Grahama Greena (br. 218: 40-41), Alberta Moravie (br. 220: 36-37), Ernesta Hemingwaya (br. 215: 40-41)... Savjetovalo se i koje knjige treba pročitati: *20 ljubavnih pjesama i jedna očajna* Pabla Nerude (br. 117: 17), *Leteći razred* Ericha Kästnera (br. 118: 17), ili *Osmijeh ukraden moru* Đorđa Miškovića (br. 109: 28). Izlazili su i romani u nastavcima, *Jedinica* Klare Jarunkove, *Maturanti* Ivice Ivanca, *Velika trka* Nede Janković, *Zastave na kulama* Makarenka i *Hej, nisam ti to pričala* Kapora.

Tina se od svog 38. broja prodavala i u školama,¹⁷⁴ iako je, valja i to spomenuti, srijeda, dan *Tinina* izlaženja, u mnogim školama bila danom "povećane pozornosti":

"Oni su donijeli *Tinu* u razred i, naravno, kako su se čitali stripovi, tako se čitala i *Tina*. I onda, naročito su dečki, koji nisu htjeli kupovati *Tinu*, kad je *Tina* došla u razred, onda su je pod klupu stavili i pod klupom čitali i onda je, naravno, bilo pljenidbe. To je bio taj dan kad

---

¹⁷⁴ "Konačno smo dočekali dan kad se *Tina* počela prodavati i u školama. Tridesetak školskih kurira već naveliko radi, neki su tek primili detaljna *Tinina* uputstva i reklamne primjerke, a i nastavnici mnogih škola pomoći će nam u prodaji našeg lista među učenicima svoje škole. Pozivamo sve ostale Tine koje žele prodavati *Tinu* u svojoj školi da se hitno jave. Očekuje ih honorar i nagrade najzaslužnijim Tinama" (br. 38: 2).

se *Tina* pojavljivala na tržištu, to je stvarno bio taj dan kad se nije nastava baš jako pratila, stvarno, to je išlo od ruke do ruke... Dakle, nekad se u razredu znalo par primjeraka kupovati, ali su čitali svi. Naravno, nisu dečki čitali nešto što ih nije zanimalo (...). Koliko se sjećam (...), to bio taj problem, da se čak razmišljalo da se ne dozvoli da se *Tina* unosi u školu, ne zbog sadržaja nego zbog čitanja pod klupom" (iz razgovora s Grudom Špicer; IEF CD 824).

Zaključak

Analize djevojačkih časopisa iz pera Angele McRobbie, a prije svega ona *Jackie* iz 1978. godine, nesumnjivo su zavodljiva literatura i dobrodošla referenca ne samo feminističkim razotkrivanjima "proizvodnji pristanka" u kasnokapitalističkoj medijskoj produkciji. Ipak, osim mnogih pokloničkih referenci, slijedili su je važni prigovori, zbog zanemarene etnografije publike i prenatlaženoga povjerenja u semiološki pristup. Uz to, a i mimo toga, posumnjali su u valjanost njezinih zaključaka. Ti zaključci, poručio je Martin Baker, a za njim i Dominic Strinati, nisu rezultat analize, nego autoričine polazne ideološke pozicije. *Jackie* je zabavna samo zato da bi zamaglila ideologiju koja je u njoj na djelu i učinila je prihvatljivom čitateljicama, ustvrdila je McRobbie. No, zbog čega se ta "zabavnost", upitao se Baker, ne bi protumačila na drugi način, kao "ton" koji "modificira" poruku, i sugerira da bi se naizgledni "truizmi" morali čitati "s malo soli". McRobbie je, kako proizlazi, jednostavno unaprijed znala što će tvrditi, znala je da "*Jackie* ne oslikava feminističku sliku" i zato je u njoj "tražila antifeminističku poruku" (Strinati 1995: 206-208).

Analiza *Tine*, jugoslavenskoga parnjaka *Jackie* neće, dakako, mnogo pridonijeti ovoj raspravi: u domaćem se slučaju očito radilo o kohabilitaciji barem dvaju ideoloških uzoraka, a časopis je nastojao biti i zabavan i poučan i savjetodavan. Ipak, čini se da bi baš takav, hibridan, bio po volji Angele McRobbie. U prilog toj tvrdnji posljednja je fusnota njezina članka "Jackie and Just Seventeen in the

1980's". Tu, na mjestu koje bi moglo funkcionirati i kao *post scriptum*, neobvezujuće otklonjeno od tijela članka i ujedno obvezujuće postavljeno prema budućim istraživanjima, McRobbie se prisjetila svojeg zaključka jednoj od ranijih verzija analize *Jackie*, gdje se zauzimala za alternativni djevojački časopis, priklonjen feminističkim idejama. U međuvremenu, primijetila je, rasprava na ljevici i u feminističkim krugovima odmakla se od takva "radikalizma" i pristala uz ideju djelovanja unutar *mainstreama*, u pokušajima da se velikim medijskim institucijama predstave "nova i kritička razmišljanja". Time su se uzela u obzir "raširena uvjerenja da se publikacije poput *Jackie* kupuju zbog privlačnosti njihova formata.¹⁷⁵ Bilo je nečega u njima zbog čega su se svidale tisućama mladih čitatelja", a tomu, očito, nije bilo alternative (McRobbie 1991: 188). Da spomenutu tvrdnju nije smjestila na kraj i u dno teksta, nego na njegov početak, morala bi razjasniti što je to "ono nešto" u tim časopisima zbog čega se svidaju tisućama mladih čitateljica i, još važnije, zbog čega ih one redovno kupuju.¹⁷⁶

---

¹⁷⁵ Iz perspektive jugoslavenskog socijalizma *Jackie* je dakako bila očekivanom posljedicom kapitalističkih društvenih odnosa, gdje su djevojke dobile štivo dolično okružju u kojemu su odrastale: one su "dobile [ono za] što su [se odgajale da bi] htjele", *The best thing (...) – next to boys* (tako glasi podnaslov knjige koja je 2005. godine okupila *The best of Jackie* [Russell 2005]).

¹⁷⁶ Očito, bila je naslutila, pa vjerojatno i znala odgovor, ali ga je propustila formulirati, osim sasvim površno i na doista neadekvatnom primjeru, u obrazloženju ograničenja koja, za analizu popularnog djevojačkog tiska, proizlaze iz tumačenja popularne kulture kao "punoznačne aktivnosti", trećeg od četiri moguća i neprikladna pristupa koja je spomenula u uvodu u studiju (McRobbie 1991 [1978]: 85-86). Desetljeće kasnije je, međutim, raspolagala saznanjima o tomu da "radikalni magazin za mlade žene" koji je, poput časopisa *Shocking Pink* iz kasnih 80-ih, želio biti "protuotrovom" za časopise nalik na *Jackie*, pa je otvoreno zastupao djevojačku emancipaciju i donosio i ozbiljne političke članke, nije mogao računati na jednaku zaradu (McRobbie 1991: 188).

***

Kada se osnovala, vidjeli smo, *Tina* je pohrlila za tržišnim uspjesima zapadnih djevojačkih časopisa.¹⁷⁷ Ili, riječima Grude Špicer, *Tinine* urednice s najduljim stažem, a u povodu proslave pedesetogodišnjice *Vjesnika*:

"Na početku 1971. godine Nenad Brixy, glavni urednik nekoliko *Vjesnikovih* revijalnih izdanja i rukovodilac radne jedinice *Sve oko nas*, inicira osnutak specijalizirane revije za djevojčice i mlade djevojke, slične listovima za tinejdžerke koji već izlaze u pojedinim zapadnim zemljama i bilježe vrlo dobre nakladne rezultate. Prema zamisli inicijatora, budući polumjesečnik magazin *Tina* trebao je biti pretežno ispunjen stripovima, koje je osigurala *Vjesnikova press agencija* sklapanjem ugovora o korištenju tekstovnih i likovnih materijala pojedinih inozemnih izdavača. U ostalom, manjem dijelu lista, objavljivali bi se radovi čitateljica i članci mladih *Vjesnikovih* novinarki ili studentica žurnalistike" (Špicer 1990: 1).

Zbog čega je dakle *Tina* – koja je nastala prema uzoru tržišnih uspješnica na Zapadu i kojoj se na domaćem tržištu, gdje nije imala konkurencije, mogao predvidjeti razmjerno velik uspjeh – ubrzo odustala od svoje prvotne koncepcije i okrenula se i onim sadržajima

---

¹⁷⁷ Nizozemska *Tina* se do danas nije mnogo odmakla od toga predloška. I ona, dakako, ima svoj klub. Na stranicama s naslovom *Tina Mazzelmeiden-club* može se saznati o ponudama za pretplatnice. Rubrika *O jee...! Wat nou?* odgovara na pitanja (probleme) čitateljica. Horoskop za nastupajuću tjedan donosi rubrika *Astro enzo! Astro Extra*. Rubrika *Covergirl* je posvećena *Tininioj* "čitateljici tjedna". U modnoj rubrici čitateljice prezentiraju posljednju modu, poučava se o tomu kako i što valja kupovati da bi se bilo "u stilu" s popularnima i piše se o tomu kako i gdje kupiti torbice, remenje i majice. U rubrici *Tina's Test Team* čitateljice testiraju slatkiše i sokove. Na stranicama *Beautypagina's* može se saznati o "korak-po-korak" procedurama uljepšavanja. Na stranicama s naslovom *Snel Spul* nalaze se obavijesti o novostima na tržištu DVD-a, igrice i interneta. *Miss Bizz* donosi novosti o zvijezdama glazbe, sapunica i filma. Rubrika *Top Sport* omogućuje da čitateljice sudjeluju u radionici koju vodi vrhunski sportaš. Pod naslovom *Doen!* nude se "kreativne ideje i recepti", a o uređenju doma govori se u rubrici *Kamer metamorfose*. Novim knjižarskim naslovima posvećena je rubrika *Lees Place*. Ostatak prostora od 40 stranica zauzimaju stripovi (<http://www.sanoma-adverteren.nl/media/pdf/tijdschriftprofielen/Tina.pdf>) [8. rujna 2007].

za koje nije nalazila uzore?¹⁷⁸ Iz analize teksta *Tine* o tomu se ne može doznati. Tek, zamjetan je stalan redakcijski napor za povećanjem naklade lista, o kojemu se redovno izvještavalo u uredničkim uvodnicima, uz obavezne apele na čitateljsko razumijevanje i suradnju. I doista, *Tinina* naklada je u petipolgodišnjoj povijesti lista bilježila značajne, pa i dramatične promjene. Prvi broj se pojavio na tržištu u nakladi od 54.814 primjeraka, a prosječna prodaja lista u prvoj godini izlaženja bila je 35.739 primjeraka, s remitendom od 4,61%. Sve do 1974. godine i naklada i prodaja neprestano su rasle, do brojke od 113.032 tiskana i 90.572 prodana primjerka. Nakon toga, u 1975. godini, prosjek naklade pojedinih brojeva zadržao se ispod 90.000 primjeraka, a remitenda je narasla iznad 20%. Napokon, "zbog daljnjeg pada naklade i sve većih gubitaka dohotka", uz prosječnu nakladu od 77.542 primjerka i remitendu od 31,20%, "odlučeno je da se obustavi izlaženje *Tine*. Posljednji, 231. broj, izašao je 29. prosinca 1976. godine" (Špicar 1990: 9).¹⁷⁹

---

¹⁷⁸ Kao zanimljivo, dopunsko štivo, ovdje se nameće analiza jugoslavenskog ženskog tiska s kraja 40-ih, u knjizi *Ženska štampa i kultura ženstvenosti* Nede Todorović-Uzelac. Autorica, naime, zapaža da se, neposredno nakon rata, počini uvođenje "ženstveni" sadržaji u dotadašnja ženska borbena glasila i, usporedno, osnivati specijalizirani "ženski" listovi, pa te fenomene promatra kao potvrdu dvaju procesa koji su pratili poslijeratnu emancipaciju jugoslavenskih žena: "(...) Partizanka, udarnica, izjednačena sa muškarcem, negirala je ženstvenost kao ostatak malogradanske prošlosti. Istovremeno, žena-radnica-majka, preopterećena obavezama i nedovoljno društveno zaštićena (društveni standard razvija se daleko sporije od individualnog) potiskivana je nazad u kuću, u svoju tradicionalnu ulogu, u ženstvenost" (Todorović-Uzelac 1987: 76).

¹⁷⁹ *Tinin* dohodak nastojao se uvećati i uz pomoć dobiti od reklamnih oglasa, no valja naglasiti da je riječ o zapravo stidljivim pokušajima, kakvi su bili karakteristični za tadašnji jugoslavenski tisak. Najčešće, kao u slučaju Saponijinih kozmetičkih savjeta, radilo se o "prikrivenoj propagandi". Dobar je primjer nagradna rubrika *Ime donosi sreću* gdje su se, iz broja u broj, izvlačile naj sretnije Vesne, Branke, Marine, Nevenke, Sanje, Vere, Željke, Dragice, Snježane... i nagradivale ručnim satovima marke Darwil, cipelama trgovine Styl Moda iz Trsta, robom po izboru iz kataloga robne kuće NAMA, Saponijinim kolekcijama Helene Rubinstein, kozmetičkim proizvodima Radonje, tranzistorima Sanyo, fotoaparatom Banner, bombonijerama tvornice Josip Kraš, atlasima svijeta u izdanju Leksikografskog zavoda, pretplatama na priredbe Muzičke omladine...

Spomenuti obljetničarski osvrt Grude Špicer, međutim, donosi i interpretaciju dviju prijelomnih točaka u *Tininoj* povijesti: prve, nakon koje je ovaj list postao jednom od Vjesnikovih perjanica, i druge, nakon koje je uslijedilo ukidanje lista. Naime, kako slijedi iz toga teksta, Nenad Brixy je "vrlo brzo dao punu slobodu stvaranja i uređivanja nekolicini mladih novinarki". Među njima je bilo poznavateljica literarnog stvaralaštva, nadarenih reporterki, psihologinja, ilustratorica, modnih kreatorica, talentiranih organizatorica i animatorica, čijom zaslugom je *Tina* "malo-po-malo dobila nove rubrike i poklonike, oslobađajući se istovremeno nekih manje popularnih stripova". Na svojem vrhuncu živjela je i mimo svojih stranica: ne samo što su članice uredništva i stručne suradnice pismima odgovarale i na ona pisma čitateljica koja se nisu objavljivala, nego se s mnogo pažnje pratio i podupirao rad *Tininih* klubova,¹⁸⁰ organizirala su se ljetovanja i zimovanja djevojaka prema sustavu razmjene i solidarnosti, dodjeljivalo se posebno priznanje najuspješnijim sportašicama, birali su se Tina, a potom i Tin godine, "naj-razred", organizirale su se proslave *Tininih* godišnjica, susreti s članicama *Tininih* klubova u cijeloj Jugoslaviji, maskenbali, "Tinijade", "Dan osmaša"... Na tim susretima *Tinine* su urednice i suradnice ujedno saznavale o interesima svojih čitateljica. Uočile su da stripovi i "ljepušcasti pjevači" zanimaju uglavnom one mlađe, dok starije radije čitaju rubriku psihologa, reportaže o mladima u svijetu, članke o glazbi i filmu ili roman u nastavcima. Očite su bile i regionalne razlike, kako u prihvaćenosti pojedinih rubrika, tako i u odzivu na *Tinine* akcije: uostalom, više od 90% *Tinine* naklade prodavalo se izvan Zagreba, a više od pola izvan

---

Među "pravim" su reklamnim oglasima najčešći bili oni tvrtke Darwil ("Ako kupujete zlato, zlatni nakit i drago kamenje – kupujte s garancijom: kod Darwila kupujte (...) Trieste, Piazza S. Antonio Nuovo 4"), no pojavilo ih se još nekoliko: Zlatoroga iz Maribora, Alkaloida iz Skoplja i Fruktala iz Ajdovščine.

¹⁸⁰ Oni "djeluju u mjestu gdje su osnovani, prema uputama redakcije, ali i idejama samih članica. Klubovi surađuju međusobno, sudjeluju u *Tininim* akcijama i natječajima, te najčešće vrlo uspješno propagiraju list i pronalaze nove čitateljice i članice kluba. Već nakon godinu dana djeluje više stotina novih područnih klubova, dopisnika, povjerenika, kurira koji prodaju list u školama ili skupljaju pretplatu" (Špicer 1990: 4).

SR Hrvatske. No, nakon 1974. godine, *Tinine* prve i najvjernije čitateljice, sada već odraslije djevojke, počele su se zanimati za druge, "odraslije listove", pa se i *Tinino* uredništvo, da bi ih zadržalo i time zaustavilo trend pada naklade, odlučilo prilagoditi im koncepciju lista.¹⁸¹ Osim toga, počeo se osjećati i redakcijski zamor: sve su se teže pronalazile nove teme, a neke do tada stalne suradnice, pa i sama glavna urednica, zaposlile su se u drugim radnim sredinama (isto: 3, 6 i 8). Novi i posljednji *Tinin* urednik odlučio se za preobražaj lista u ozbiljniji omladinski tjednik.¹⁸²

O tomu da su jugoslavenske djevojke kupovale *Tinu* samo dotad dok su u njoj nalazile "ono što su htjele", svjedoče rezultati istraživanja koje je poduzeo Vjesnikov Odjel za istraživanje tržišta i propagandu vlastitih izdanja, a prema zamisli Vesne Lamze, nekad autorice *Tininih* najčitanijih rubrika. Radilo se, naime, o nakani da se, umjesto *Tine*, koja je ušla u "trajan konflikt s tržištem", pokrene nov, angažiran list, uglavnom za čitatelje iz gradskih sredina, obaju spolova, u dobi od 15 do 20 godina. "Sadržajni okviri lista kretali bi se na re-

---

¹⁸¹ Pri tome se, priznat će Gruda Špicer četvrt stoljeća kasnije, zanemarilo djevojčice koje su trebale smijeniti prvu *Tininu* generaciju (Špicer 1990: 8).

¹⁸² Posebno je zanimljiv jedan od njegovih uvodnika u časopisu koji se iznova morao boriti da postane visokotiražnim. U njemu je Željko Žutelija zastupao ideje koje su bile na cijeni i u jugoslavenskoj kritičkoj misli o kulturi. "Mladi koji žive u doba sve snažnijeg zamaha masovne kulture, koje su i sami sudionici i stvaraoci, preplavljeni su", pisao je Žutelija, "gomilama sadržaja kojima je potrebno odrediti vrijednost i primjerenost našem današnjem razvitku". Zbog toga, istaknuo je, "jedan je od temeljnih ciljeva *Tine* razvijanje kritičke misli". "Masovna kultura" nam, tvrdio je, može mnogo toga uskratiti, može nas učiniti siromašnijima, manje obrazovanima i nesretnijima, pa zbog toga treba pažljivo, i kritički, birati iz sadržaja koji se nude. Naime, "na bogatoj trpezi masovne kulture svašta se nudi, a ponekad se nudi samo zato da bi netko spretan, koristeći našu lakovjernost, zaradio što više para" (br. 216: 2). Žutelija se ovdje obrušio, baš kao što će to učiniti McRobbie petnaest godina kasnije, na jeftinu zabavu koja je punila novčanike svojih protagonista, a koja je, po njegovoj procjeni, mladima bila posebno zanimljiva, onu, naime, koja se događa na "priredbama" i za koju se plaćaju "skupe ulaznice". No, nema sumnje, njegovo je upozorenje imalo vrijediti ne samo za lake note i jeftine tekstove popularnih pjesama, nego i za sve one druge proizvode "masovne kulture" o kojima se, s mnogo ogorčenja i zabrinutosti, raspravljalo na jugoslavenskim "savjetovanjima o kulturi".

laciji društvo-mladi-masovna kultura, a uređivačka bi formula bila svojevrсна kombinacija magazina, novina i revije". Istraživanju je prethodila rasprava o tomu postoji li uopće na tržištu potreba za omladinskim listom. "Već i posve površna zapažanja o vrstama novinskih izdanja na našem tržištu", ustvrdila je ovdje Vesna Lamza, "nedvosmisleno nas navode na zaključak: u sveukupnom šarenilu jugoslavenske izdavačke ponude vrlo je malo prostora ustupljeno omladinskom tisku", a i onih nekoliko izdanja koja se uvjetno mogu nazvati omladinskim listovima ne udovoljava širokom rasponu interesa mladih. Ponovo se pogledalo prema Zapadu, no nisu se našli uzorni primjeri: ondje su izlazili samo specijalizirani listovi za mlade, posvećeni stripovima (s manjim udjelom tekstnih priloga), emocionalno-sentimentalnim sadržajima i glazbi. Umjesto toga, o problemima i preokupacijama mlade dobi pisao je tisak za odrasle, pa se nametnuo dojam "da omladinsku populaciju i nije posve opravdano smatrati zasebnom čitalačkom skupinom". Napokon, i Vjesnikova dotadašnja iskustva s omladinskim listovima uglavnom su, uz izuzetak *Plavog Vjesnika*, bila loša: *Tina* je izlazila pet i pol godina, *Sve oko nas* tek nešto više od tri godine, a *Zov* i manje od godinu dana. Pokazalo se da mladi u Hrvatskoj češće čitaju listove "za odrasle" ili, drugim riječima, da listovima "za mlade" posvećuju mnogo manje pozornosti od svojih vršnjaka u drugim jugoslavenskim republikama. Ujedno, upravo se u Hrvatskoj najviše osjećalo pomanjkanje takva tiska, pa je to saznanje navelo Vjesnikov istraživački tim na "pomisao da ima dovoljno razloga razmišljanju o novom omladinskom listu koji bi se izdavao u SR Hrvatskoj" (Lamza 1977: 1-2, 19-24 i 32-33).

Tiskao se dakle ogledni primjerak *Ševe* i pošlo se u istraživanje, da bi se ispitao interes potencijalne publike za takav list, da bi se utvrdile razlike među pojedinim kategorijama sociodemografskih obilježja potencijalnih čitatelja i da bi se saznalo, općenito, o osnovnim interesnim usmjerenjima mladih (isto: 5). Nulta *Ševa* je izašla na 48 stranica, s rubrikama koje se nisu u bitnome razlikovale od rubrika posljednjih *Tininih* brojeva. Bavile su se aktualnim temama

iz svih područja javnog i društvenog života koja se tiču mladih, pisalo se o amaterskom sportu i, angažirano i kritički, o profesionalnome sportu. Donosile su se vijesti i reportaže iz svijeta glazbe i filma, pisalo se o problemima mladih u drugim zemljama, predstavile su se domaće ili strane ličnosti koje "imaju utjecaja na mlade", otkrili su se neki "paradoksi našega doba", namjeravalo se prikazati ostvarenja najsuvremenijih svjetskih pjesnika mlade generacije, objaviti pjesničke pokušaje čitatelja i recenzirati knjige "koje su značajnije za našu publiku". Odlučilo se pisati o "odijevanju", a ne o "modi", ponuditi informacije iz različitih životnih i radnih sredina mladih, dva feljtona, kontakt-blok s odgovorima na pisma čitatelja koja bi se birala prema kriteriju općenitije primjenjivosti, a planirao se i dvotjedni pregled stavova, ocjena i razmišljanja o mladima kod nas (isto: 36-38).

Rezultati istraživanja su pokazali tek umjeren interes za takav list, koji nije bilo moguće smatrati "dovoljno izrazitim da bi ulijevao neki veći optimizam s obzirom na moguću nakladu i njegov utjecaj na mlade". Riječ je, pojasnila je Vesna Lamza, o tomu da sadržaji oglednoga primjerka, barem u većem dijelu, nisu odgovorili temeljnim preokupacijama dobne skupine kojoj su se željeli obratiti:

"U skladu s temeljnim razvojnim zakonitostima, mlade najmanje privlače sadržaji koje doživljavaju kao nešto što se događa 'izvan njih' i bez njihova sudjelovanja, primjerice umjetnost i kultura, politika i društvo u širem smislu riječi" (isto: 143-144).

To, međutim, nije imalo značiti i da bi trebalo odustati od omladinskoga lista koji će donijeti i društveno vrijedne i važne sadržaje:

"Dakako, ne mislimo reći da bi se omladinski list trebao tematski bukvalno pridržavati interesa mladih ili, u lošem smislu riječi, podilaziti njihovu ukusu. No, redakcija takvog lista svakako bi trebala imati na umu za koga doista stvara; smatramo stoga da bi valjalo pokušati uspostaviti stanovitu ravnotežu između ciljeva lista i interesa njegove ciljane skupine. List koji želi imati i stanovitu obrazovnu i odgojnu funkciju, a takav bi, smatramo, morao biti list za mlade, zacijelo bi morao donosi-

ti i društveno vrijedne i važne sadržaje, pa makar mladi i ne bili za njih osobito zainteresirani. No, takvim bi prilozima, smatramo, trebalo posvetiti izuzetnu pozornost: birati s tih područja osobito atraktivne teme koje su spoznajno bliže mladima, te ih osobito atraktivno i nekonvencionalno obraditi.

Jedna je od mogućnosti kojom bi omladinski list mogao udovoljiti interesima mladih i slijediti psihičke zakonitosti njihova uzrasta i način obraćanja čitatelju. List koji bi uspio ostvariti prisan kontakt s mladom publikom, koji bi joj se obraćao osobno ili čak i 'kroz usta' njihovih vršnjaka, koji bi ostvario ono što nazivamo *human touch* i *soft news* (naravno, ne u sentimentalističkom nego doista ljudskom, životnom smislu), u kojemu bi mladi mogli 'pronaći sebe' i osjetiti se sudionicima zbivanja o kojima je riječ, pružio bi zacijelo veće mogućnosti identifikacije i privukao veći interes mladih. Takav pristup čitatelju mogao bi postati i 'zaštitnim znakom' lista. Možda bi tada list uspio zainteresirati mladog čitatelja, čak i u odnosu na teme koje smatramo društveno korisnima, a koje nisu predmet njegovih temeljnih interesnih usmjerenja, i tako mu pomoći da te interese što prije i potpunije razvije" (isto: 144).

Ako je *Tina* dakle svojim posljednjim brojevima nadahnula koncepciju *Ševe* i provedbu njezina oglednog primjerka, onda bi se u razmjerno nepovoljnim rezultatima istraživanja koje je proveo Vjesnikov Odjel za ispitivanje tržišta mogli otkriti i razlozi za *Tinin* "fijasko". Također, prijedlozi za "mogućnosti kojima bi omladinski list mogao udovoljiti interesima mladih", što ih je, uime istraživačkoga tima, sročila Vesna Lamza, zapravo sažimaju njezino iskustvo rada u *Tini* i, na svoj način, odgovaraju na pitanje o razlozima svojedobne popularnosti lista. Radilo se, dakle, o tomu da je *Tina* na vrhuncu svoje popularnosti uspjela ostvariti prisan kontakt sa svojom publikom i to u toj mjeri da je mogla "donositi i društveno vrijedne i važne sadržaje, pa makar mladi i ne bili za njih osobito zainteresirani".¹⁸³ Štoviše, čini se da je mnoge takve sadržaje obradila "osobito

---

¹⁸³ Usp.: "Ne može se negirati činjenica da se žena, koja list kupuje zbog go-blena i recepta, dovedena u situaciju da u njemu pročita i 'politički tekst', uzdiže vremenom do kritičnijeg i zahtevnijeg čitaoca" (Todorović-Uzelac 1987: 7).

atraktivno i nekonvencionalno" i da je doista pomogla da čitateljice "razviju interes" za njih, i to toliki da je, na svojem vrhuncu, za dva i pol puta nadmašila prodaju prvih brojeva, urađenih prema britanske uzoru. Svakako, da bi u tome uspjele, *Tinine* novinarke su morale uzeti u obzir i mnoga posve raznorodna kulturalna očekivanja, pa ih sažeti, u najvećoj mogućoj mjeri, na "zajednički nazivnik".

Ta se misao može provjeriti još iz jedne vizure, prema primjeru usporedbenog istraživanja adolescentskog viđenja poželjnih osobina u osoba suprotnog spola, što su ga Stiles, Gibbons i Schnellman proveli u Meksiku i Sjedinjenim Američkim Državama. Ovdje se pokazalo da američki adolescenti opisuju idealnu osobu suprotnoga spola kao bogatu i zabavnu, popularnu, privlačnu i seksi, dok je za meksičke adolescente poželjna osoba koja voli djecu, pomaže drugima, vrlo je inteligentna, dobra i iskrena (prema Dacey i Kenny 1994: 199-200). Ti rezultati dakako govore ponešto i o "temeljnim vrijednostima" dvaju društava: u bitnome su, naime, određeni "kulturalnim očekivanjima" koje su John Dacey i Maureen Kenny interpretirali u smislu razlike između siromašnijih zemalja – u kojima su tradicionalne vrijednosti još na visokoj cijeni, a društvena svakodnevica uvelike ovisi o suradnji i razmjeni – i bogatih zemalja Zapada, gdje je individualizam na visokoj cijeni (isto: 199). Iako se spomenuto tumačenje temelji na gospodarskim, a ne na političkim čimbenicima, razložno je pomisliti da bi većinski adolescentski svjetonazor u socijalističkoj Jugoslaviji više sličio ishodu istraživanja u Meksiku: vrijednosti individualizma ovdje nisu lako prolazile, ne samo zbog "siromaštva" i "tradicije", nego i zbog toga što se jugoslavenski politički sustav i opisivao kao kolektivistički, temeljen na vrijednostima jednakosti i idealu društvene pravde.

Svakako, zapažene bi se razlike u tekstovima dvaju časopisa, *Jackie* i *Tine*, mogle tumačiti i u skladu sa spomenutim prijedlogom, kojemu samo naizgled proturječi činjenica da su zapadnjački djevojački časopisi zapravo prošli sličan "razvojni" put kojim je prije njih prošla jugoslavenska *Tina*, a koji je Angela McRobbie objasnila kao

posljedicu (pozitivnih) "društvenih promjena", u nadi da taj put stre-mi otprilike onamo kamo je bila dospjela *Tina* na vrhuncu svoje po-pularnosti. Upravo je taj "ostatak puta", naime, zasluga svojedobne jugoslavenske društvene (i političke) posebnosti.

Valjalo bi stoga analize Angele McRobbie iz 1978. i 1991. godi-ne shvatiti kao odgovore "posebnoj i jedinstvenoj političkoj formaci-ji" (usp. Hall 1987b: 16): čak ni materijali koje je *Tina* preuzimala posredovanjem Vjesnikove press agencije, a koji su nadahnuli i grafi-čku opremu lista, pa i sam njegov *logo*, nisu mogli očekivati da će se dekodirati u ključu britanskih djevojačkih čitanja.

Mnoga pisma u kojima su *Tinine* čitateljice hvalile svoj list, kri-tizirale ga i predlagale promjene u njegovu sadržaju, govore o tomu da su ga "shvaćale ozbiljno", upravo toliko ozbiljno da su s njime mogle i "pregovarati", u težnji da minimaliziraju "kontradikcije" u korist potpunog čitateljskog zadovoljstva.¹⁸⁴ Za razliku od ideje *pre-*

¹⁸⁴ "Draga moja *Tino*, strašno si me razočarala. Zašto si dopustila da se dečki proguraju u naš list? Eto, već imaju pravo da sudjeluju u nagradnom natječaju 'Pogodi', kao i u rubrici 'Hobi, dopisivanje'. To još nekako, ali da se javljaju i u rubrici 'Intimna čavrljanja!' U njoj ti saopćavamo svoje sitne boli, nade i tajne koje su skrivene duboko u srcu i koje samo ti znaš. Ne daj da nam se i u tu najin-timniju rubriku uvuku!" (br. 21: 6).

"Za koga je *Tina* pisana: za djevojke ili djevojčice? Ima u njoj zaista dobrih rubrika (pop-zanimljivosti, kozmetički salon, zanimanja) ali i pokoja 'rubrika za djecu' ('Intimna čavrljanja'). Ne bi bilo naodmet da izbacite i nekoliko stripova. Taj prostor iskoristite pišući o ljudskim istraživanjima, modi, sportu, muzici. Željela bih da *Tina* zaista postane magazin za djevojke, a ne djevojčice do 15 godi-na" (br. 22: 6).

"Zdravo *Tina*! Upravo listamo zadnji broj *Tine*! U cjelini nam se sviđa, ali ima i prigovora!

S naslovnom smo stranom zadovoljne, ali – ne bi li se na njoj mogao naći i neki *Tin*? Najradije čitamo ove rubrike: 'Govoreći otvoreno', 'Anketu', 'Rubrika psihologa' i 'Priču' (izvrzne su one od Darije Simić). Dobre su i rubrike: 'Moj svi-jet', 'Pokušaji', 'Moda' i 'Naš vodič'. A sada čujmo i 'drugu stranu ploče!' 'Bonton' je u 'ofsajdu', Patty je već dosadila, ali je Sally stvarno 'fora'. Zar ne bi mogla pokloniti koju stranicu i *Tinovima*? Odlična je ideja da ih staviš u *Tinaskop*. Kad budeš birala *Tinu* godine, mogla bi isto tako izabrati i *Tina*, bilo bi mnogo uz-budljivije. Znaš, s esperantom si nam već dosadila! Isto je i s rubrikom 'Kako su riječi dobile ime', a u 'Disku' nalazimo imena pjevača za koje nismo nikada ni ču-

govaranja, ideja *otpora* će se na primjeru *Tine* konceptualizirati, ne u smislu suprotstavljanja ionako vrijednosno dijelom divergentnim sadržajima, dakle u smislu "protuhegemonijskih čitanja" lista, nego u smislu upotrebe *Tine* u suprotstavljanju svijetu "obične svakodnevice", u školi i u obitelji i, s druge strane, u nastojanju da se izbori, i dokaže, rodno, dobno i kulturalno specifičan (iako dakako ne i jednoznačan) status, status (jugoslavenske) "suvremene djevojke".¹⁸⁵

---

le. Kad smo već kod muzike 'Portret tjedna' je izvrstan, ali spomeni jednom i grupu PAX.

Bilo bi dobro da uvedeš i humoresku. 'Šale iz dačkih klupa' izbaci jer su ionako u većini slučajeva prepisane. Crtani humor je mnogo bolji! Najviše ima kritika na postere: često su mutni i na njima se gotovo uvijek nalaze pjevači. Na zadnjoj strani objavi: cvijeće, životinje... sve samo ne pjevače!

Puno tinskih pozdrava od Gordane Crnković i Andree Zlatar iz Zagreba" (br. 115: 2).

¹⁸⁵ Uostalom, ne bismo li i danas u tinejdžerskim časopisima poželjeli pročitati pokoji "društveno osviješten" članak i zar ne bismo bili spremni pristati na *Tinine* kritike "običnoga života na Zapadu", koji danas, polako, i u svojoj najsirovijoj inačici, postaje i našim načinom života?

KRITIČKA ANTROPOLOGIJA (MEDIJA) U "TRANZICIJI"?

"Unutar antropologije etnografski terenski rad i etnografska djela danas su postali najživlja arena teorijskih rasprava i inovacija. Etnografiju zanima opis, a sadašnji napori da etnografska djela postanu osjetljivija za šire političke, povijesne i filozofske implikacije postavljaju antropologiju u samo središte rasprave o problemu prikazivanja društva u suvremenim diskursima" (Marcus i Fischer 2003 [1986]: 7).

Kritička antropologija (...)*

Američka antropologija i zapadnoeuropske etnologije, a prije drugih njemačka, otprilike su u isto vrijeme, 1969, odnosno 1971. godine, zatražile da se ove znanosti iznova koncipiraju, sada kao kritičke znanosti o kulturi (Hymes 1974 [1969]; Bausinger 2002 [1971]). Riječ je, zapravo, o strukovnome odvjetku trenda koji su potaknuli Vijetnamski rat i događanja u Europi nakon sovjetske intervencije u Mađarskoj, a koji je pred američku i europsku *istinsku inteligenciju* postavio zadaću "da otkrije i raskrinka nepravdu gdje god se ona pojavila" (Sartre 1974: 285; prema Kellner "Intellectuals..."). Mladi i još razmjerno nepoznati američki antropolozi koncipirali su programski zbornik naslova *Reinventing Anthropology* "radikalno (...), na način koji bi Marx odobrio, u stvari zahtijevao". Zatražili su od kolega "da se postave (...) 'otvoreno na stranu ljudskoga roda', ne srameći se 'ljudskome rodu željeti dobro'" (Hymes 1974 [1969]: 9 i 89). Za njih to je značilo "zaузимати се за истину у питањима друштва-

---

* Prva verzija teksta objavljena je u tematskome broju (ur. Leo Rafolt) časopisa *Kolo*, 2006, br. 2/XVI: 251-273.

noga postojanja", sa sviješću da takvo zauzimanje "ima političke i moralne posljedice", pa antropolog nužno nosi "pozitivnu odgovornost, ne samo spram istine, nego i spram hrabroga izlaganja istine i djelovanja u smjeru implikacija te istine" (isto: 93). Manje energično, ali na temeljima "radikalizma" Frankfurtske škole, i iz krila nje-mačke etnologije probila su se mišljenja da bi se ova znanost, "barem u obliku u kojem je do sada postojala", morala "ponovo koncipirati kao kritička empirijska znanost o kulturi" (Bausinger 2002 [1971]).

Istodobno, u zemljama socijalističke Europe, znanstvenici koji su se zanimali za sliku društva i njegove kulture nisu, čini se, mogli lokalizirati i kontekstualizirati ovaj izazov, pa dakle ni dijeliti ushit svojih kolega sa Zapada. Ta teza, naime, proizlazi iz mnogih osvrta koje su nakon 1990. godine, za nedomaće zainteresirane čitatelje, napisali i objavili dobro obaviješteni *insajderi*:

"Tradicionalno etnografski orijentirano istraživanje bilo je osobitošću većine srednjoistočnoeuropskih zemalja u vrijeme komunizma. Disciplina se usredotočila na istraživanje, opis, prikupljanje i pohranjivanje domaće narodne kulture, tradicija, običaja i folkloru kao najvažnijih reprezentanata nacionalne kulture, nacionalne povijesti i sjećanja. Istraživanje se usredotočilo na narod, naciju ili *ethnos* (...), a prije svega na seljačke zajednice, koje su se promatrale iz povijesne perspektive, pa potom i na 'politički korektnu' radničku kulturu. Etnografija i etnologija su se smatrale povijesnim, a ne društvenim disciplinama, što je bilo u skladu s *marksističkom teorijom* historijskoga materijalizma, ideološki suprotstavljenom društvenim znanostima" (Bitušiková 2002: 141; kurziv moj).

Osim očekivanoga inzistiranja na političkoideološkoj uvjetovanosti discipline u razdoblju socijalizma, tumačenje Alexandre Bitušikove, bivše ravnateljice Instituta za društvena i kulturna istraživanja pri Sveučilištu Mateja Bela u Bansknoj Bistrici potvrđuje tadašnju teorijsku ispražnjenost discipline, ali i omogućuje interpretaciju koja bi je razotkrila kao suštinski nacionalistički pothvat. Ipak, ako još i prevladavaju u korpusu izvještaja o socijalističkoj prošlosti *znanosti o kulturi*, oni o kritičkoj i teorijskoj nereflektiranosti kultura kojima je

upravljala socijalistička ideologija sve češće nailaze na osporavanja.¹⁸⁶ Uostalom, Josef Kandert, profesor opće i kulturne antropologije na Karlovu sveučilištu u Pragu, u istoj se prigodi, objavljivanja zbornika *A Post-Communist Millenium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe* (Skalník 2002), odlučio istaknuti ustrajnost kojom su malobrojni čehoslovački etnolozi i folkloristi "krijumčarili" antropološka znanja u domaće akademske *curriculume* (Kandert 2002: 43-45).¹⁸⁷ Iako su oba spomenuta priloga odgovorila temeljnoj nakani zbornika, da se otvori put praktici-ranju "znanosti demokracije u novooslobodenoj Istočnoj Europi" (Skalník 2002: 75), Kandertov otklanja ideju prema kojoj bi se ta praksa označila kao "novi početak".¹⁸⁸ Zbog toga, njegovo će se raz-

---

¹⁸⁶ Usp. Verdery 2002 (bez paginacije).

¹⁸⁷ Slično i: Melikishvili 2002: 70, Geană 2002: 101, Sárkány 2002.

¹⁸⁸ Uz to, zanimljivo je primijetiti da kritički osvrti na povijest socijalističkih kulturologija izuzimaju sociologiju, znanost koja je u to vrijeme odgovarala na mnoga "antropološka" ili "kulturalnostudijska" pitanja. O tomu saznajemo iz izvještaja Emilie Wilder, filozofkinje i slavistice koja je za United States Information Agency istraživala "istočnoeuropsku suvremenu kulturu, ideologiju i sociologiju, zajedno s političkom, ekonomskom i propagandnom pozadinom toga područja" (Wilder 1963: 3 i 1964: 243): "U Čehoslovačkoj su se poduzimala istraživanja obiteljskih prihoda, životnog standarda i kulturnih potreba radnika (...). U Bugarskoj se poduzima istraživanje o promjenama koje se događaju na selu i o razlozima za perzistentnost religijskih uvjerenja. U SSSR-u brojna sociološka istraživanja poduzimaju se nakon 1955. godine o široku rasponu problema, uključujući: a) promjene u kulturalnoj i tehničkoj razini radničke klase (...); b) život na selu u današnjoj Moldaviji; c) razlozi za kriminal u oblasti Gor'kij; d) brakovi među pripadnicima različitih nacionalnosti u središnjoj Aziji; e) slobodno vrijeme radnika u oblasti Kamerovo; f) stavovi prema ratu, poboljšanje životnog standarda, tinejdžeri i njihovi problemi (...)". Najzanimljivijim se, međutim, činio razvoj sociologije u Poljskoj, gdje je djelovalo više od 30 istraživačkih instituta. Ovdje je, nakon listopada 1956. godine, došlo do "popuštanja marksističke ortodoksnosti", što je pak rezultiralo "jedinstvenim procvatom ove grane istraživanja". Većina vodećih poljskih sociologa koristila je američke istraživačke stipendije, a američki sociolozi su održali brojna predavanja u Poljskoj. Istraživalo se, među ostalim, o "masovnim publikacijama i ženskim časopisima u Poljskoj i Francuskoj, (...) čitateljima knjiga i časopisa među radnicima u Łodzi, (...) reakcijama na filmove u različitim životnim sredinama u različitim dijelovima Poljske (...)". Poljski sociolozi nisu, dakle, podlegli apriornome preuzimanju marksističkih teorija, ali se nisu dokraja predali ni utjecaju kolega sa Zapada. Umjesto toga, pažljivo su propitali njihove teorije i metodologije: "Najviše se primjenjuje metoda

mišljanje pridružiti onoj struji domaćih "tranzicijskih" etnologija ili antropologija koja počinje postavljati pitanja o prikladnosti i primjenjivosti teorijskih pretpostavki i metodoloških instrumentarija koji su iznikli iz drugačijeg, nesocijalističkog, političkog i društvenog konteksta (Kürti 2002: 167-183). Da li se, dakle, *ateoretičnost* socijalističkih "znanosti o kulturi" privida samo onda kada se, izvana ili iznutra, otvara put ulasku zapadnjačkog antropološkog tijela u okruženje nekadašnjeg socijalizma?

Ništa manje problematičnima ne nadaju se ni povijesti jugoslavenskih etnologija iz razdoblja socijalizma. One će se, u naknadnim uvidima, pokazati jednako podatnima da otrpe kudnje za javašluk i prihvate pohvale za jogunluk. Kao i druge socijalističke etnografije/etnologije/(kulturalne)antropologije,¹⁸⁹ gdje ih se, naime, opisalo kao "državotvorne" (Köstlin, prema Rihtman-Auguštin 1992: 83), u njima su se otkrivale "više ili manje nametnute ideološke prisile" i malodušna znanstvenička autocenzuriranja (Rihtman-Auguštin 1992: 83), ali se, na drugoj strani, prepoznao i "odbijajući angažman protiv politike i njene sile", čime je "etnologija istodobno odbijala i angažman za tu politiku, i tako na određeni način čuvala nezavisnost svoga istraživačkog područja" (isto: 84; slično i Naumović 1999: 39).¹⁹⁰ Pa, kada je riječ o tome "čuvanju nezavisnosti", dakle o prakticiranju taktika etnološkog preživljavanja u socijalizmu, valja istak-

---

upitnika. Ali s obzirom na to da, pripremi li se ili provede na neprikladan način, može rezultirati ozbiljnim greškama, 'ne samo tehničkim, nego također i političkim', Poljaci (...) mnogo razmišljaju o istraživačkim tehnikama. Oni izbjegavaju slijepo kopiranje Zapadnih metoda" (Wilder 1963: 3-4).

¹⁸⁹ Rasprave koje se posvećuju ovom pitanju nerijetko izjednačuju kvalitetu znanstvenoga sadržaja discipline s mjerom prihvaćenosti zapadnjačkih teorija, pa i samoga naziva, antropologije. Takvi uvidi najčešće ističu da su, bilo da se disciplina nazivala etnografijom ili etnologijom, pojmovi socijalne i kulturalne antropologije i u razdoblju socijalizma "bili u širokoj upotrebi", da su se dvije konferencije Međunarodnoga udruženja antropoloških i etnoloških znanosti (IUAES) održale u Moskvi (1964) i Zagrebu (1988), te da su se u njihov rad uključili mnogi sudionici iz tada socijalističkih zemalja (Sárkány 2002).

¹⁹⁰ I oni malobrojni znanstvenici koji su sa Zapada "k nama dolazili na teren" navodno su se "(...) skanjivali (...) dirati one teme koje bi mogle kritizirati tadašnji režim ili ugroziti sigurnost istraživača" (Rihtman-Auguštin 1992: 84).

nuti da se hrvatski primjer oslonio upravo na njemačku kritičku školu da bi, kasnih 70-ih, u teorijskome konceptu kulturne svakodnevice otkrio "izdašno kritičko mjesto i to posve u granicama ondašnje političke korektnosti – između elitizma i populizma, visoke i niske kulture, između sentimenta i resentimenta prema tradicionalnom nasljeđu, između globalnih perspektiva i domaćih sadržaja kulture" (Prica 2004: 46).¹⁹¹ Osim te tvrdnje, koja je u suglasju s viđenjem čehoslovačke etnologije iz pera Josefa Kanderta, protiv ideje "novoga početka" za domaću etnologiju u 90-ima govori i hrvatska *differentia specifica*: "umjesto pitanja o mirnome slomu socijalizma", koja su obilježila druge "tranzicijske" i "tranziciološke" etnologije/antropologije, "pred hrvatskim su etnolozima [bila] pitanja o mržnji i hrabrosti, o zločinu i sveopćoj nesreći koja [je pogadala] ljude oko nas i nas same" (Rihtman-Auguštin 1992: 83). Dok su, dakle, znanosti o kulturi drugih zemalja bivšega socijalizma oprobavale kritičke koncepte "znanosti demokracije" na terenu kojemu su se, prije svega kroz medije, sada otvoreno nudili zapadnjački *mogući životi*, hrvatska se etnologija suočila s potrebom da opiše i interpretira posve "demodiranu stvarnost". Oslonivši se na vlastitu tradiciju istraživanja *obične ljudske svakodnevice*, otkrivala je *taktike* kojima su *obični ljudi* nastojali konsolidirati svoju *ratnu svakodnevicu*.¹⁹² Uvid hrvatskih et-

---

¹⁹¹ Nesumnjivo, i ovakav se naknadni uvid može dovesti u sumnju. Alexei Yurchak, profesor kulturalne i lingvističke antropologije na Berkeleyu, u svojoj najnovijoj knjizi (Yurchak 2005) upozorava na trend konstruiranja sovjetske intelektualne povijesti, koji je započeo kasnih 80-ih, pri kraju razdoblja Perestrojke, da bi dao potvrdu odvojenosti "govora moći" i "govora inteligencije" (isto: 6-7). No, bilo da je, i u Sovjeta i u nas, riječ o svojevrsnom "posipanju pepelom" ili, što bi se moglo činiti vjerojatnijim, borbi za osvajanje kriterija relevantnosti u kontekstu već izvjesnih političkih promjena, ovoj će se usporedbi, koja kao da se nadaže i zdravome razumu, morati prići s dužnim oprezom.

¹⁹² U radu u kojem su raspravljale o "potencijalu etnografije da u svojem 'post-eksperimentalnom trenutku' ospori hegemonijsko znanje Prvoga svijeta o Trećem svijetu i izgradi alternativno znanje koje ovlašćuje i uzima u obzir samoodređivanje" Balmurli Natrajan i Radhika Parameswaran, iako iz pozicije znanstvenica Trećeg svijeta koje djeluju u Prvom svijetu, zauzimaju se za to da upravo ljudska svakodnevica mora biti temeljnim sadržajem toga "alternativnog znanja" (Natrajan i Parameswaran 1997: 29 i 37).

nologa bio je, dakako, višestruko ograničen: on je bio "mali, civilni, podrumski, zagrebački", "rastegnut" tek medijskim slikama i tekstovima, uzdrman do tada teorijski nereflektiranom mjerom *sudjelovanja uz promatranje*, ali i inverzijom klasične etnografske konstitucije *terena* (Čale Feldman i dr. 1992: 4 i 46). Ipak, upravo ga je otkriće *taktika otpora* "sveopćoj nesreći" dovelo na korak do tada na Zapadu već institucionaliziranih teorija o herojskome potencijalu običnoga čovjeka što se ponekad ispunja u njegovoj nepriklonjenosti tumačenjima "društvenog i političkog trenutka" koje, kroz medije, nudi društvena i politička elita.

Nedostajala je, međutim, precizna specifikacija optuženika: konstatacija "sveopće nesreće" kao da nije mogla ponijeti onu imperativnu kritičku kvalitetu koju bi namirilo okrivljavanje ne onih "sila" koje su se upregle u "očuvanje jugoslavenske zajednice", nego onih koje su "radile na njezinu raspadu". Razmjerno malobrojne negativne recepcije čitatelja hrvatskih etnografija rata, koje je "kvalificirao" zapadnjački antropološki autoritet, odreda su, naime, isticale nedostatak kritičke kvalitete hrvatskih ratnih etnografija (Greverus 1996; Naumović 1999; Bošković 2005).¹⁹³ Ondje gdje se ta manjkavost ni-

---

¹⁹³ Zanimljiv prilog tom problemu donosi nedavna burna rasprava koja se na stranicama časopisa *Anthropological Theory* povelala po objavljivanju osvrtu Thomasa Cushmana na "znanstveni diskurs o ratovima u bivšoj Jugoslaviji" (Cushman 2004; Denich 2005; Hayden 2005; Cushman 2005). Cushman se zanimao poglavito za radove zapadnih antropologa koji su, kako tvrdi, "djelovali kao oblik 'mekog poricanja' genocida i zbog toga prije služili njegovu perpetuiranju, nego tome da se olakša situacija za one koji su [ga] trpili (...)". Ovdje je Cushman postavio i neka općenitija teorijska i metodološka pitanja koja se odnose na "ulogu i funkciju antropologa koji rade u situacijama gdje se događaju zastrašujuće povrede ljudskih prava". Zapazio je da radovi koje je analizirao ukazuju na proporcionalnost između mjere u kojoj se neki antropolozi predstavljaju kao objektivni i neutralni i stupnja njihove zainteresiranosti. Uz to, zapazio je da većinu tih interpretacija obilježavaju "neodređenost i relativizacija", sasvim nesvojstvena interpretacijama drugih oružanih sukoba. Te su pozicije "većinom poprimale oblik *moralne ekvivalentnosti*, tvrdeći da su 'sve strane jednako krive' (...)", što je uvelike otežalo "nastojanja da se donesu moralne prosudbe ili konačni zaključci o 'istini' sukoba". Istodobno, "mnogi koji su inzistirali na apsolutnoj istini o situaciji često su poricali činjenice i dokaze da bi očuvali uvjerenost u svoje apsolutističke interpretacije sukoba" (Cushman 2004: 7-11).

je tumačila kao posljedica znanstveničke prilagodbe novoj političkoj konstelaciji razlozi su se našli baš u nemoći domaćih etnologa da prepoznaju, pa raskrinkaju, politički navodenu medijsku jednostranost. No, te tvrdnje samo naoko proturječe teoriji koja govori o tomu da medijska "publika" raspolaže sposobnošću aktivnoga interpretiranja medijskih "poruka". Moguće ih je, naime, čitati i na tragu teze koju je formulirao Noam Chomsky da bi pojasnio mehanizme "proizvodnje pristanka" u "kapitalističkim demokracijama". Za njega se intelektualci, uz iznimku manjine "odgovornih", od "običnih ljudi" razlikuju po tomu što su, zbog duljine trajanja svoga obrazovanja, obdareni "mogućnošću promatranja, no ne i uočavanja": u obrazovnome sustavu ostaju samo oni koji "iskreno apsorbiraju okvir mišljenja i stavova struktura moći u društvu koje ih okružuje". Štoviše, njihova kritičnost samo potpomaže očuvanju operabilnosti mita demokracije i, zapravo, pridonosi jačanju sustava indoktrinacije (Chomsky 2002: 12-13, 24 i 31). Ista bi teza, međutim, morala opteretiti i kvalitetu kritičnosti *autsajderskih* recepcija hrvatskih ratnih etnografija, ali i na nov način osvijetliti *autsajderske* uvide u hrvatsku ratnu stvarnost. Slijedom navedenoga, u oba bi slučaja na djelu bio sraz dviju, i konceptijskih različitih, indoktriniranosti: jedne, čiji se mehanizmi i praksa "lako zamijete", jer pripadaju sukcesivno "totalitarnom društvu", onomu koje je iz socijalističkoga jednonumlja uplovilo u nacionalističko, i druge, koja pripada sustavu "ispiranja mozga pod slobodom". Nadalje, kada je riječ o domaćoj etnološkoj scijentifikaciji "sveopće nesreće", naoko jednostavnome obrazloženju njezine nekritičnosti, koje bi se povelu za Chomskyevom tezom, valja dodati dva komplicirajuća čimbenika. Prvi od njih pripada samome određanju ove znanosti, koja se zanima za *kulturu običnih ljudi*, "javnosti", u kojoj Chomsky nalazi potencijal da razumije "prirodu" i "stvarnu povijest" društvenih institucija pa da se, razumjevši ih, "uzbudi" (isto: 25 i 40). Taj bi potencijal, naime, mogao (morao?) biti i korektivnim čimbenikom indoktrinacije etnologa/antropologa. Drugi je čimbenik sadržan u kvaliteti kulturološkoga trenutka koji se po-znanstvenio u hrvatskim ratnim etnografijama, a koja je bitno različ-

ta od "kapitalističke demokracije" koju je bio predvidio Chomsky. Osim toga, ni "masovni mediji" u Hrvatskoj u situaciji ratom *odgođene tranzicije*¹⁹⁴ nisu ispunjavali svoju, za Chomskoga presudnu, ulogu u sustavu indoktrinacije, "odvraćanjem pozornosti" ljudi na tuđe probleme: prije su, reklo bi se, "privlačili pozornost" ljudi na probleme koje su, iako u različitoj mjeri, svi dijelili.

Vraćanjem na socijalističku i ranu hrvatsku postsocijalističku povijest, i društva i etnološke struke, ovo poglavlje želi pridonijeti raspravi o teorijskim i metodološkim pretpostavkama za istraživanje kultura postsocijalizma, a njegov se pristup temelji na pretpostavci da svakom tumačenju, pa čak i dokumentiranju kulturalnih aspekata postsocijalizma, "neophodno prethodi razumijevanje i narativizacija ranijega razdoblja, a potom i promišljanje i narativno oblikovanje odgovorne i kompetentne prenosnice dviju društveno-kulturnih paradigmi" (Prica, u tisku). Podrazumijeva se autoričino pripadanje domaćoj znanstvenoj zajednici, pa time i njezino (prema Chomskom) "iskreno", iako nesvjesno i neosviješteno, "apsorbiranje okvira mišljenja i stavova struktura moći u društvu koje [je] okružuje", a zanimanje se usmjeruje k drugoj ključnoj sastavnici Chomskijeva "sustava indoktrinacije": tzv. masovnim medijima.

(...) medija (...)

Ako su prvi radikalni pozivi na rekonceptualizaciju znanosti o kulturi s kraja 60-ih godina s vremenom omekšali, da bi se mogli široko prihvatiti u raspravama Georgea Marcusa, Jamesa Clifforda i Michaela Fischera iz 1986. godine, socijalistički jug Europe je, ubrzo potom, proizveo novi povod za "otkrivanje i raskrinkavanje nepravde". O "tešku vremenu za etnografiju", kojemu su pridonijeli i drugi, neeuropski oružani ratovi, svjedoči još instruktivna, burna rasprava o dometima "objektivnosti" i "angažiranosti/militantnosti" u antropo-

---

¹⁹⁴ Pojam prema: Prica 2004b.

logiji 90-ih.¹⁹⁵ "Stvarnost vrlo stvarnih granica" koje su se našle pred antropološkim subjektom (subjektima) suprotstavila se ideji mobilne, transnacionalne antropologije koja je "krugove moći" vidjela kao kapilarne, difuzne i globalne (Scheper-Hughes 1995: 417). Te su granice, u obliku putovnica, barikada i artiljerije, tražile ne antropologiju dekonstrukcije i društvenih imaginarija, nego "antropologiju stvarne stvarnosti" u kojoj su uložili visoki, vrijednosti izvjesne, a etnicitet (ako ne i esencijaliziran) svakako je esencijalan" (isto). Ipak, zavidljiva "susljednost totalitarizama" na prostoru bivše Jugoslavije kao da nije ostavljala mjesta "stvarnoj stvarnosti", pa ni oprobavanju teorija o snazi utjecaja medija na "javno mnijenje", pa su mnogi praktičari suvremenih kritičkih teorija, uključujući i antropologe, pošli od pretpostavke da su "mediji u bivšoj Jugoslaviji jedno od najvažnijih oruđa za propagiranje oružanog sukoba u regiji", da "aktivno sudjeluju u sukobu i da su i sami poticali i inspirirali mnoge povrede ljudskih prava i međunarodnog humanitarnog prava" (iz dokumenta Ureda Visokog službenika za ljudska prava Ujedinjenih naroda od 13. prosinca 1994).¹⁹⁶ Iako su se ti nalazi potkrijepili mnogim dokazima na stotinama stranica različitih izvještaja, riječ je, zapravo, o još jednome odjeku dobro poznate teze da medijski izvještaji gube ili dobivaju bitke na bojnome polju, teze koja je ishodila iz američkoga neuspjeha u Vijetnamu i dokazala se falklandskim uspjehom britanske vlade.¹⁹⁷ Ipak, još se u jeku sukoba javilo nekoliko glasova sumnjičavaca, koji nisu bili spremni povjerovati u "foteljaške" (*armchair*) medijske teorije. I Jean Baudrillard je, uostalom, 1994. godine po-

---

¹⁹⁵ Povelj su je Roy D'Andrade i Nancy Scheper-Hughes, a pod naslovom *Objectivity and Militancy*, uz desetak odgovora drugih kolega s uglavnom američkih sveučilišta, objavio časopis *Current Anthropology* 36/3 u lipnju 1995. godine.

¹⁹⁶ Na <http://www.unhchr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/0/65f96626d11ff18f80256712004e5084?OpenDocument> [13. siječnja 2006].

¹⁹⁷ Naime, kada je vlada Margaret Thatcher, u travnju 1982. godine, samo dvojici fotoreportera odobrila odlazak u "krizno područje" i prije rekonkviste od njih zaprimila samo tri role filma (Sontag 2005 [2003]: 53), inaugurirala je i danas važeći stil medijskih posredovanja slikâ rata.

šao u Sarajevo, da se na licu mjesta, suoči sa *stvarnom stvarnošću* i testira svoju teoriju simulakruma i simulacija, da, riječju, potvrdi ukinuće medija (prije svega baš tzv. elektroničkih masovnih medija) u izvornome i doslovnom smislu toga pojma, dakle kao posrednika među dvjema *realnostima* (Baudrillard 1983; prema Kellner 1989: 3).¹⁹⁸ Na tu su ga, ljudsku i intelektualnu avanturu, naveli Sarajlije koji su se pojavili na televizijskom ekranu koji je 19. studenog 1993. imao biti *le Couloir pour la parole* između Strasbourga i Sarajeva: oni su pred televizijskim kamerama prezentirali svoj prezir prema "Europljanima", ili "barem sarkastičan osjećaj slobode koji je bio u oštroj opreci s kajanjem i licemjernim sažaljenjem njihovih sugovornika" (Baudrillard 1994: bez paginacije). Da je Douglas Kellner u nekom od svojih osvrtu na Baudrillarda promislao implikacije njegova odlaska u Sarajevo, pa potom i implikacije njegove tvrdnje da "Sarajlije (...), ondje gdje jesu, imaju apsolutnu potrebu činiti što čine, činiti pravu stvar", a zapravo "stvarno postojati, postojati u stvarnosti" (isto), možda bi zapazio istu onu "tehnofobiju i nostalgiju za komunikacijom licem u lice" što ju je bio otkrio u Baudrillardovim radovima iz 70-ih (Kellner 1989: 2). Otkriće te Baudrillardove "nedosljednosti" za Kellnera, zagovornika ideje o "povratku kritičke teorije na intelektualnu scenu današnjice", nije indiciralo toliko slabe strane nove francuske teorije, koliko je upućivalo na nužnost da se nadograde postavke kritičke teorije, što su se formulirale da odgovore počecima potrošačkoga društva u državnom kapitalizmu.¹⁹⁹

Nije, međutim, Baudrillardovu "zavist" prema Sarajlijama proizvelo neko njegovo iznenadno priklanjanje Brechtovu, Benjaminovu ili Enzensbergerovu zamišljanju strukturalne i tehnološke prenamjene medija, neka iznenadna uvjerenost u komunikacijski potencijal

---

¹⁹⁸ Za razliku od rata u Hrvatskoj, rat se na prostoru Bosne i Hercegovine mnogim kritičkim umovima nadao kao višestruko kompleksniji, rovitiji oprekama nevinosti i zločinaštva, pa time i vredniji promišljanja.

¹⁹⁹ Za njega bi nova i osuvremenjena kritička teorija društva morala teoretizirati "nove društvene uvjetovanosti i fenomene koje su analizirali postmodernisti i morala bi pokazati primjenjivost svojih kategorija i teorija i u osvjetljavanju i teoretiziranju novih društvenih uvjeta (Kellner 1989: 9).

medija, nego prije, kako se čini, *stvarna* različitost dvaju svjetova: zapadnoga, ogrezlog u "imploziji ljudske svijesti i medijskih fantazmagorija," i "sarajevskog" u kojemu, za Baudrillarda, mediji nisu bili relevantni.²⁰⁰ Zbog toga, dok bi Kellnerova razmišljanja mogla biti od pomoći u izgradnji koncep(a)ta za analizu odnosa medija i njihove publike u razdoblju socijalizma, Baudrillarovo će implicitno priznanje da je suvremena teorija pokleknula pred situacijom rata biti u suglasju i s pretpostavkama iz kojih su se pisale hrvatske ratne etnografije.

Autorima hrvatskih ratnih etnografija neće se moći uputiti prigovor kojim je Chomsky diskvalificirao mnoge kolege u "kapitalističkim demokracijama": odgajao ih je i promovirao sustav indoktrinacije u bitnome različit od onoga u kojemu su se našli 1990. ili 1991. godine. Možda su, i upravo stoga, bili neskloni iznalaženju jednostavnih rješenja koja bi ratnu stvarnost protumačila iz pojmovlja nacionalizma koji su, iz polustoljetne uspavanosti, probudile medijske trublje, a u ime novih političkih elita. No, možda su, s druge strane, i na tragu prakse tihoga otpora socijalističkom ideološkom viđenju znanstvenih zadaća humanistike, prepoznali inverziju *obične ljudske svakodnevice* koju su proizvela ratna događanja, pa otkrili i "grotesknu inverziju odnosa teorije i iskustva u diskursu društvenih znanosti" (Prica 2001: 224). "Teorijski porečeni i loše reputirani koncepti poput identiteta i zavičaja", koje su hrvatske ratne etnografije "možda i nevoljko legitimizirale" (Prica 2004c: 24), nisu, naime, odgovorili ni očekivanjima hrvatskih etnologa, naviklima da rezultate svojih istraživanja i promišljanja omjeruju s "očekivanjima" znanstvene zajednice Zapada.

---

²⁰⁰ Pojmu stvarnosti se, uostalom, obratila i Susan Sontag, čiji je dolazak u Sarajevo Baudrillard prepoznao kao težnju da uvjeri Sarajlije u "'stvarnosnost' njihovih patnji" a, zapravo, da iz toga učini "nešto kulturalno i nešto kazališno (teatralno)", što će potom iskoristiti kao referencu "u teatru zapadnjačkih vrednota" (Baudrillard 1994: bez paginacije). Prozvana je autorica, naime, u svojem posljednjem, literarnom povratku u Sarajevo, ukazala na "provincijalnost tvrdnje da stvarnost postaje spektakl", jer mnogi televizijski gledatelji "nemaju tu sreću da mogu omalovažavati stvarnost" (Sontag 2005 [2003]: 86-87).

Riječ je o problemu koji se prepoznao i na drugoj strani *vrlo stvarnih granica*, no ondje je, očekivano, proizveo drugačije odgovore. "Rat u bivšoj Jugoslaviji i njegove posljedice" bili su temom kolegija na kojemu je 1994. godine njemačka antropologinja Ina-Maria Greverus, upravo na temelju ratnih etnografija hrvatskih etnologa, problematizirala "odgovornosti antropološkoga istraživanja". Kada je sljedeće godine primila poziv da dođe u Zagreb i sudjeluje na međunarodnom simpoziju posvećenom problematici antropološkog pristupa izbjeglicama i prognanicima, sa svojim je studentima organizirala posebne radne skupine na temu egzila i identiteta da bi, zajedno, "pokušali razumjeti procese nacionalizacije između interesa političkih elita i populacije koja je ostala bez domova" (Greverus 1996: 280). Tako pripremljeni, nakon simpozija su i sami pošli "na teren". U Njemačku su se vratili s bilješkama koje su svjedočile o pogreškama hrvatske etnologije, a Greverus je svoju kritiku objavila u zborniku koji je slijedio za simpozijem. Kada se pristupa problematici egzila, naglasila je, valja unaprijed, prije prvog antropologova istraživačkog koraka, doznati sve o "političkoj instrumentalizaciji prognanika i izbjeglica kao 'profesionalnih žrtvi' u cilju izgradnje lika 'nacije-žrtve'". Tu je tvrdnju oprimirala usporedbom rezultata vlastita trodnevnog zagrebačkog terenskog istraživanja s rezultatima rada hrvatskih etnologa, pa je zapazila da su iskazi koje su prikupili "domaći Drugi" ponavljali retoriku hrvatske političke elite, a oni s kojima su se susreli "strani Drugi" svjedočili su neloyalnost. Je li to, zapitala se, posljedica "slučajnosti"?

Unekoliko slojevitiju kritiku istoga predloška, zbornika *Fear, Death and Resistance. An Ethnography of War: Croatia 1991-1992*, objavio je u tematskome broju časopisa *Anthropological Journal on European Cultures* srpski etnolog Slobodan Naumović.²⁰¹ Za njega

---

²⁰¹ Temat je objavio radove sudionika jedne od radionica na petoj bijenalnoj konferenciji Europskoga udruženja društvenih antropologa (EASA), koja se održala u Frankfurtu na Majni s temom *The Politics of Anthropology. Conditions for Thought and Practice*. Tu je radionicu, naslova *The Politics of Anthropology at Home*, zamislila i vodila Ina-Maria Greverus. U uredničkom uvodniku zbornika stoji: "Naše smo pozive potencijalnim sudionicima radionice poslali onim ko-

je "nacionalizacija" pretežitog dijela hrvatske etnologije starijega datuma, a proizvela ju je "postupna interiorizacija razvoja u etnološkoj i antropološkoj teoriji najprije njemačkih, a zatim američkih, francuskih, talijanskih i britanskih autora", pa posljedično i "gubitak povjerenja u pozitivistički pristup" (a prihvaćanje postmodernističkih, "antiznanstvenih pristupa" na štetu "vrijednosne neutralnosti, empirizma i znanstvenosti") i "kritičko preispitivanje hrvatske etnologije, posebice u vrijeme komunističke vladavine" (Naumović 1999: 90, 110). Od odlučne je važnosti za preokret u hrvatskoj etnologiji/antropologiji, međutim, kako to vidi Naumović, "četvrti faktor": "emocionalni nemir uzrokovan katastrofama rata". Stoga su se "propusti etnologije kao nacionalne discipline" počeli kontrastirati "slikama domovine koja pati" pod, Naumović je to zaogrnuo znakovima navoda, "srpskom agresijom" (isto: 91). Uz izuzetak "uobičajene taktičnosti" u radovima Dunje Rihtman-Auguštin, hrvatska antropologija je, za njega, postala "antropologijom 'suza i strahova'", da bi progovorila u ime dugo potiskivana i većini intelektualaca do tada navodno nepoznata osjećaja pripadanja Hrvatskoj. Pristup je *poetika otpora* bio, kakvim ga vidi Naumović, "pristup beskompromisne obrane", "radikalno subjektivan" u svome pozicioniranju i "militantan" u svome tonu, koji je ustrajao u "sentimentalnome poistovjećivanju između patećeg-i-plačućeg istraživača i patećih-i-plačućih objekata istraživanja" (isto: 93).

Takav opis pristupa hrvatskih ratnih etnografija valja čitati na podlozi rasprave o "Objektivnosti i militantnosti" u antropologiji, koju su povelili Roy D'Andrade i Nancy Scheper-Hughes na stranica-ma časopisa *Current Anthropology* (D'Andrade 1995; Scheper-Hughes 1995). Naumović, naime, pojam *militantnosti*, kojim opi-

---

legama koje poznajemo kao antropološke praktičare u svojim zemljama i za koje pretpostavljamo da su svjesni političkih dimenzija antropološkog posla kod kuće (...)" . Ta činjenica potvrđuje tezu indijske antropologinje Kalpane Ram o tomu da domaći antropolozi "ulaze u disciplinu kao govoreći subjekti samo uz cijenu pristanka da se prepoznaju u zamjenici 'mi' zapadne antropologije, modernosti i sličnoga" (prema Natrajan i Parameswaran 1997: 52).

suje hrvatske ratne etnografije, posuđuje upravo iz ove rasprave a, preciznije, iz priloga Scheper-Hughes, gdje se autorica zauzima za antropologiju koja će imati razumijevanja za svoj predmet, biti refleksivna i prihvatiti svoju moralnu obavezu odabirom strana i prosuđivanjem, koja će, kako smatra, biti etična i, njezinim riječima, "militantna" (Scheper-Hughes 1995). Naumović, međutim, odabire D'Andradeovu poziciju, pa tvrdi da antropologija mora biti "više od toga", da svoj *moralni autoritet* mora temeljiti na empirički dokazivim istinama (Naumović 1999: 116).

Zanemarimo li očitu nesklonost srpskoga etnologa prema post-positivističkim etnološkim pristupima, koja uvelike trasira put njegovoj kritici hrvatske ratne etnologije, zanimljivo je primijetiti da on, kao i Greverus, pretpostavlja veliku mjeru izvandisciplinarnog utjecaja na kritizirane radove i njihove autore, ali i veliku mjeru izvandisciplinarnog utjecaja tih radova i njihovih autora: oni će, primijetila je Greverus, potpomoći izgradnji nacije-države i pritisku na međunarodnu zajednicu (Greverus 1996: 281); oni su, otkrio je Naumović, postali kreatorima identiteta viktimizirane nacije (Naumović 1999: 93). Iako je, u oba slučaja, riječ o potpunoj neupućenosti u situiranost hrvatske etnologije u domaći čak i znanstvenohumanistički, a svakako širi, društveni i politički kontekst, ne može se zanemariti mogućnost interpretacije spomenutih tvrdnji na način koji je, primjerice, Marcusu i Fischeru pripomogao u diskreditaciji Saidova *orijentalizma*. U svojoj knjizi *Antropologija kao kritika kulture* oni, naime, Saida optužuju za tendencioznu jednostranost u motrenju i Zapada i "naroda koje proučava i navodno brani". Objašnjenje tomu nalaze u otkriću "dihotomije u Saidovoj vlastitoj poziciji": "I kao Palestinac i kao istaknuti povjesničar književnosti na jednom američkom sveučilištu, on je istodobno pripadnik jedne iskorijenjene, potlačene kulture i privilegirani intelektualac jedne dominirajuće kulture" (Marcus i Fischer 2003 [1986]: 16).²⁰² Zbog čega, dakle, od-

---

²⁰² O problemima koji proizlaze iz takve "hibridne" situacije pisale su na temelju vlastita iskustva Balmurli Natrajan i Radhika Parameswaran. Upozorile su na kontradikcije u navodnoj privilegiranosti domaćih antropologa, koji su, nakon

baciti pomisao da se kritike Greverus i Naumovića temelje na ideji o tomu da je u radovima hrvatskih etnologa bila na djelu baš neka "unutarnja" *dihotomizacija*, barem željena, ili već i ostvarena, privilegiranoš, koja je nagrdila moralne i etičke ideale struke (za Greverus) ili opasno nagrizla kriterije "vrijednosne neutralnosti, empirizma i znanstvenosti" (za Naumovića)? No, možda je, odlučimo li se ove kritike pročitati baš iz Saida, riječ o njihovu previdanju činjenice da "pojmovi poput modernosti, prosvjećenosti i demokracije ni na koji način nisu jednostavni i svugdje konsenzualno prihvaćeni koncepti, koje čovjek nade ili ne nade, kao uskršnja jaja u dnevnoj sobi" (Said 2003: bez paginacije).

Dakako, nije Said bio usamljen dok je više od četvrt stoljeća upirao prstom u stvarnu zanemarenost prava na razliku: njegove će riječi, gotovo doslovce, ponoviti Aihwa Ong, Malezijska *huaqiao*, koja je, iz svoje "privilegirane pozicije" profesorice socijalne i kulturalne antropologije na Berkeleyu, komentirala prije spomenutu raspravu o "Objektivnosti i militantnosti" u antropologiji: "Oboje upotrebljavaju univerzalizirajuće pojmove kao što su objektivnost, moć i moralnost, a i ne nastoje promisliti imaju li druge kulture drugačije stavove o tim pitanjima" (Ong 1995: 429). I nadalje, ako bi se primjer istraživanja Aihwe Ong u gradovima južne Kine, gdje su joj "ljudi pričali o ugušenju pobune na trgu Tiananmen kao o opravdanu i moralnu činu", mogao tumačiti i kao rezultat njezina previda temeljitosti učinka kineskih državnih *ideoloških aparata*, pa dakle i medija, onda je uputnije obratiti se terenskome iskustvu koje je u *Writing Against Culture* (1991) opisala Lila Abu-Lughod, kći Saidova "intelektualnog, političkog i osobnog mentora" (Said 2003: bez paginacije) i profesorica antropologije na harvardskom sveučilištu. Ovdje je ona upozorila na to da svi mi, etnolozi/antropolozi, "moramo biti

---

što su se obrazovali na Zapadu, stekli spremu i objektivnost za predstavljanje vlastitih kultura. One naime tvrde da su u neprestanu sukobu s "ekspertima" koji su uvijek spremni dati [im] do znanja da je [njihovo] poznavanje [vlastitih] kultura subjektivno, ili da ono tek potvrđuje ranija stajališta eurocentričkih teorija, ili čak to da [njihovo] znanje nije "ekspertno" (Natrajan i Parameswaran 1997: 52).

spremni (...) da se suočimo s problemima koji nastaju čak i kad naši najprosvjetljeniji humanistički naponi dođu do onih koji pripadaju drugim kontekstima, gdje se konvencije možda neće prepoznati, a pitanja će se moći čitati na drugi način". Napori koje je autorica, kako tvrdi, "usmjerila prema Zapadu", i opisala kao želju da "u kontekstu rasprostranjene zapadnjačke antipatije prema narodima Srednjega istoka" posreduje "običnu svakodnevnu ljudskost u arapskoj zajednici", a ne "kritiku arapskoga fundamentalizma ugrađenoga u običnog čovjeka", čime je kod zapadnjaka željela "stvoriti osjećaj prihvaćanja a ne distance", proizveli su, kako tvrdi, "nekoliko drugačijih odgovora u Egiptu", među kazivačima koji su imali priliku suočiti se s njezinim tekstom. Ti su drugačiji odgovori, kako je vidljivo iz primjera, svjedočili neprihvatanje i nerazumijevanje upravo onih mjesta gdje se umjesto distance trebalo upisati razumijevanje Zapadnjaka.

Spomenuto je "kazivanje" Lile Abu-Lughod dragocjeno barem iz dva razloga: zbog toga što donosi priznanje o "naporima" koje je autorica poduzela da uljudi tradicionalne Druge u očima zapadne intelektualne javnosti, a zatim i zato što otkriva da ti Drugi nisu prihvatili svoju "uljudenu" sliku. Prvo od ovih priznanja danas sve češće odzvanja i u radovima antropologa čija se znanstvenost nije *dihotomizirala* ostvarivanjem u akademskome okružju Zapada.²⁰³ Drugo je priznanje, otkrića *tvrdoglava i nesuradujućeg Drugog*,²⁰⁴ još, međutim, na pragu ulaska u antropološku riznicu valjanih pretpostavki. No, možda i nije potrebno tražiti put prema modusu, prije svega metodološkoga pripitomljavanja te *tvrdoglavosti* kroz uvođenje, kao prethodne, pretpostavke o nevaljanosti aplikacije zapadnih, pa i kritičkih teorija, na istraživanja i promišljanja nezapadnih *terena*. Jer, kada bi se neke od tih teorija, primjerice ona o kapacitiranosti običnoga čovje-

---

²⁰³ "Ostaje pitati se zašto se zapadni antropolozi uvijek fokusiraju na pogreške, zbrku i promašene projekte umjesto da upute na uspjehe, pozitivne rezultate i velika postignuća. I to postoji, i bila bi ugodna promjena vidjeti neke pozitivne studije slučajeva. Stalno isticanje promašaja omogućuje samo jednostran pogled bilo kojeg problema" (Kürti 2002:181).

²⁰⁴ O takvu Drugom u: Van de Port 1999.

ka za razvijanje i prakticiranje *taktika otpora* (de Certeau 1998), ona, dakle, koja, kada je riječ o *masovnoj komunikaciji*, zastupa model aktivne interpretacije unutar relevantnih kodova (Hall 2003 [1973]), primijenile i u analizi "tvrdoglavih kultura", možda bi se same te kulture pokazale manje tvrdoglavima od kritičkoga znanstvenog oka koje ih promatra, već opremljeno vlastitim tvrdoglavim prosudbama o tomu što je *dobro*, a što *loše*.

Društvene identitete koje nude masovni mediji, pa makar i da bi sugerirali sasvim određena i potrebama društvenih elita prilagođena *zamišljanja života*, samo će neki od *recepijenata*, kako tvrdi ta teorija, prihvatiti kao vlastite. Ostali će ih tumačiti na temelju drugih kodova, iz vlastitih društvenih pozicija ili, Ecovim pojmovljem, *aberantno dekodirati* (Eco 1965).

(...) u "tranziciji"?

Ova će se pozicija pokazati kao posebno potentna upravo u razmatranju umnogome specifične situacije, *kodiranja/dekodiranja* medijskih poruka u vrijeme rata u Hrvatskoj 1991-1995. Iako je ta "situacija" zapravo "odgodila tranziciju", i u nju će se moći uključiti neka *tranziciološka* razmišljanja, a prije drugih ono koje se suprotstavlja ideji *novoga početka*. Kada bismo, dakle, "drugaricama i drugovima radnicima" podarili moć aberantnoga dekodiranja medijskih poruka u "socijalističkome jednoulju", otvorili bismo si mogućnost da, u razdoblju koje je slijedilo, pretpostavimo barem preživljavanje, ako ne i oživljavanje toga potencijala, jednako u kulturi kojoj se pristupa kao i u znanosti koja joj pristupa. No, dakako, kada je riječ o razumijevanju i narativizaciji razdoblja koje prethodi postsocijalizmu, ni medijske tekstove domaćeg bivšeg socijalizma ne bismo smjeli zao kružiti jednom jedinom tumačiteljskom omčom: oni, naime, sadržavaju dijapazon i ideološki različito kodiranih poruka, ne samo u dijakroniji, između 1945. i 1990, a u skladu s trenutnim političkim po-

trebama dominirajućih političkih elita, nego i u bilo kojoj vremen-skoj točki toga razdoblja i u skladu s vizurama i vizijama političara, "kulturnjaka", ili pak onih koji su "samo razumjeli" i "zastupali" potrebe "medijskih recepijenata". Ovdje je nedvojbeno najrazvidniji primjer onaj hrvatskog popularnog tiska 70-ih i 80-ih godina koji se, nakon što je preživio pojačanu ideološku pasku po okončanju Hrvatskoga proljeća, okoristio tekovinama "slobodne razmjene ideja i dobara" u društvu koje se "široko fizički i duhovno" otvorilo "prema svijetu, a posebno prema zapadnom kapitalističkom svijetu" (Šušar 1980 [1973b]: 55).

Da su opstanak pojedinih tiskovina na kioscima uvjetovali tržišni principi, omjer prodaje i remitende, bilo je, zapravo, jasno još početkom 60-ih. U to vrijeme, u jednom razgovoru s Predsjedništvom Saveza novinara Jugoslavije, Josip Broz je razmotrio pojavu "komercijalizma": "Nijednog trenutka nisam mislio da su slabosti našeg novinarstva samo subjektivnog karaktera. Ima tu i nečeg objektivnog. Na primjer komercijalizam. Treba na neki način egzistirati i to je razumljivo, ali se sa komercijalizmom svašta uvlači. (...) Kako sada naći izlaz iz toga?" (*Drug Tito o kulturi* 1963: 9-10). Izlaz se, međutim, nije našao, pa je odrastanje "masovne kulture" jugoslavenskog socijalizma popratio niz "savjetovanja o zabavnoj literaturi" koja su ponajčešće zaključivala o "alarmantnom stanju na području sadržaja zabavnog i sličnog štiva", njegovu "nevrijednom i štetnom djelovanju", (Gagro 1975: 331, 334) koje nije drugo do uspjeh "građanskih ideologa" u pokušajima da odvrte "pažnju radničke klase i svih ostalih radnih ljudi od temeljnog klasnog pitanja – od pitanja gospodarenja cjelokupnom društvenom reprodukcijom" (Banjeglav 1975: 403).

Domaće je "zabavno i slično štivo" izlazilo sadržajno neokrnjeno iz svake situacije političkoideološke uzbunjenosti kojoj je bilo središnjom temom, a tek se unekoliko "upristojilo", kako slijedi iz izvještaja, u jeku "anti-šund kampanje". Ustrajno je pratilo izvještaje i naputke iz zapadnjačkih trendovskih magazina i, jednako ustrajno, objavljivalo lake ljubavno-avanturističke romane čija se fabula situira

"u nekakvu zamku ili dvorcu kakvog milionera", čije junakinje "obično pripadaju tim najvišim krugovima" ili onamo dospiju "kroz ostvarenje svoje ljubavi" koja pak započinje "zaljubljenošću (njenom u njega) na koju on u početku ne odgovara iz više opravdanih razloga", ali ubrzo otkriva da je ona "dobra, divna, čista, požrtvovna" (Milankov 1975: 360). I upravo su im takvi prilozi, po svemu, omogućili tržišni opstanak.

Danas, nakon socijalizma, znanstvenici kulturolozi rado i nadahnuto opisuju "tranzicijske" medije kao one koji, nakon razdoblja posvemašnje kontrole, hitaju k (lošim) zapadnim uzorima. Ovdje kao da je, u najboljem slučaju, preostalo tek raspraviti o snazi lokalnoga, koja, ovisno o interpretaciji, oponira dominirajućim euroameričkim medijskim tekstovima, modificira ih ili ih prisvaja. No, ako bi se takvom tranziciološkom evolucionizmu suprotstavila građa mnogih jugoslavenskih "savjetovanja o zabavnoj literaturi", a potom i građa koja im je bila građom, mogla bi se, barem jednako toliko uvjerljivo, postaviti teza o tomu da je "tranzicija" otpočela i prije "sloma socijalizma". I nadalje, zamisli li se ta teza kao plauzibilna, onda se valja pitati i to što se u posljednjem desetljeću protekloga stoljeća dogodilo s recipijentima medijskih poruka, koji ne samo što su bili navikli izabrati iz ponude novinskih kioska i, po potrebi, zagasiti televizor, nego se i podsmjehnuti (ili ne) izvještajima o radničko-udarničkim uspjesima, prikazima smotri bratskih tradicijskih plesova i pripovijestima o partizanskoj prošlosti? Jesu li, izazvani ratom, zaboravili na to da su, ni desetljeće ranije, "znali čemu vjerovati, a čemu ne"? Jesu li, riječju, odjednom i konsenzualno zapustili *praksu zastranjenoga dekodiranja medijskih poruka*? Ako je vjerovati svjedočenjima nekih među vodećim hrvatskim intelektualcima u 90-ima, nisu: i ironiju su i sumnju ponijeli sa sobom na ratište i u sklonište. U prilog tomu govori izvještaj o stanju na bojištu što ga je baš onome koji je u teoriju uveo ideju aberantnoga dekodiranja medijskih poruka, Umberto Ecu, podastrla njegova kolegica i prijateljica, povjesničarka umjetnosti, Vera Horvat-Pintarić. Svoj je izvještaj temeljila na dokumentarnim snimkama s ratišta koje joj je, još u postupku montaže, pokazao

novinar Tihomir Ladišić. Eco se, Horvat-Pintarić će o tomu svjedočiti u tjedniku *Globus* u prosincu 1991. godine, posebno zanimao za njezinu tvrdnju da "mladi ljudi koji su se angažirali u obrani Hrvatske ne pjevaju domoljubne pjesme nego *Brothers in Arms*, a po svom ponašanju i po znakovima koji nose jasno pokazuju utjecaj *rock* kulture", a ne "stila i ukusa Hadezea" (Horvat-Pintarić 1991).

Kada bi, temeljem ovih tvrdnji, Noam Chomsky pisao recenziju intelektualnog lika i djela sveučilišne profesorice Horvat-Pintarić, nije sasvim sigurno da bi u njezinoj podršci otklonu hrvatske ratničke supkulture od "stila i ukusa" vladajuće političke elite otkrio i onu, dobrodošlu, kvalitetu kritičnosti koja bi se oprla "mehanizmima proizvodnje pristanka". Radije, prigovorio bi joj zbog, makar i nesvjesnog, sudjelovanja u dijaloškoj farsii. Jer, iako stoji tvrdnja Vere Horvat-Pintarić da takav lik hrvatskoga vojnika nije bio u skladu sa "stilom i ukusom Hadezea", vladajuća mu politička doktrina nije imala razloga proturječiti. Upravo suprotno, medijska se slika hrvatskoga ratnika morala "civilizirati", pa i da bi Zapadu posredovala "osjećaj prihvaćanja a ne distance".²⁰⁵

Intelektualnoj su se ushićenosti pred (medijskim) dokazima da Hrvatska pripada Zapadu i kad ratuje suprotstavili tek malobrojni glasovi: iz još svježije hrvatske intelektualne dijaspore, da bi se temeljem toga suprotstavljajući *dihotomizirali* u akademskome okružju Zapada, i iz male i na svaki način marginalizirane nacionalne discipline, da bi u nadogradnji *parcijalne istine* okušali vlastitu disciplinarnu vjerodostojnost u teorijom i metodologijom nepredviđenim okolnostima (Čale Feldman i dr. 1993).

Ipak, iako *parcijalna*, takva istina svakako govori u ime teze da *narod* tumači poruke političkoga establišmenta *na svoj način*, da, naime, i u okolnostima rata slijedi prokušanu praksu ironije, skepse i otpora. Ta će se teza pokazati i vjerodostojnijom u godinama nakon rata, kada je Hrvatska navodno doista zakoračila u svoju, ratom odgođenu, tranziciju, i kada su i mnogi "obični ratnici", "domobrani

---

²⁰⁵ Očito, ovdje su na djelu bili i cinizam i kinizam.

Jambreki", koje nisu odgojili MTV i filmovi o rambolikim američkim junacima, i za medije, u *suzama*, priznali samoniklost poticaja za odlazak na ratište, a potom i nezadovoljstvo svojim poslijeratnim, ekonomskim i društvenim statusom, ali i medijskim odslikom toga statusa.

Kritička antropologija (medija) u tranziciji? (još jednom)

Da bismo se, dakle, poduhvatili kritičke analize medija u "tranziciji", morat ćemo, prije ostalih, odgovoriti na pitanje o tomu čitaju li žene u Hrvatskoj *Cosmopolitan* baš onako kako ga čitaju Amerikanke. To se pitanje, naime, nužno nadovezuje na ono o tomu je li hrvatska 16-godišnjakinja čitala *Tinu* onako kako je njezina američka vršnjakinja čitala *Seventeen* ili, primjerice, britanska *Jackie*. Nije li to čitateljsko iskustvo donekle odredilo njezino razumijevanje "tranzicijskih" medija, pa i onih koje "konzumira" njezina kći, danas tinejdžerka?

Morali bismo, nadalje, barem pretpostaviti da "tranzicijsko" iskustvo još uvelike podrazumijeva sjećanje na raznolike moduse pariranja *socijalističkoj svakodnevici*, koji su se potom prometnuli u taktike običnoga preživljavanja u *ratu* i nadogradili iskustvom neočekivane, nedobrodošle i svakako nedjelotvorne nostalgije u *postsocijalizmu*. To sjećanje, dakako, u sebi nosi zametak praksi dekodiranja medijskih poruka koje polaze od skepse, ironije, kontingencije, deziluzije, ludizma i neobveznosti. U svakom slučaju, ono sada propituje i prevrednuje suvremena čitanja prema ranijima, "predtranzicijskim" (bila ona poklonička ili ne).

Morali bismo se, na kraju, ozbiljno zamisliti i nad nedavnim, tužnim prilogom priči o djevojčici Željki, čije je uplakano lice, u proljeće 1995. godine, Ina-Maria Greverus vidjela na dokumentarnome filmu Grge Plenkovića. U toj je slici, svojedobno, sažela svoje

iskustvo boravka u Zagrebu: "Tko je dijete koje plače u ratnim ruševinama maloga grada – je li to Željka iz Vukovara ili sam to ja"? Željkin je lice bilo razlogom da njemačka antropologinja, opremljena i kritičkim prosudbama intelektualne i/ili novinarske svijesti koju je odgojila "kapitalistička demokracija" u pomalo specifičnome okružju straha od uskrsnuća domaćeg nacizma, zaboravi sva znanja o "učinku (hrvatske) političke propagande", pa da joj se učini ne samo da, *posve prirodno*, zna što je Željka osjećala, nego i da Željkinе suze doživi kao svoje vlastite moguće suze ili suze koje nije mogla isplakati zbog rata "na prostoru bivše Jugoslavije", rata u Čečeniji, ili traumatičnih iskustava svakodnevnoga života u vrijeme Drugoga svjetskog rata (Greverus 1996: 279-280). Nije li time i sama učinila isto ono zbog čega je kritizirala hrvatske ratne etnografije: podržala Željkin "status žrtve" (status koji Željka zasigurno ne bi željela, a predložila joj ga je i nametnula hrvatska dnevna politika radi ostvarenja svojih zamisli, među kojima "pritisak na međunarodnu zajednicu" nije na posljednjem mjestu; isto: 281-285)? Nije li Željka postala "profesionalnom žrtvom" onoga trenutka kada je njezino suzama umrljano lice, prislonjeno uz nogu hrvatskoga vojnika u maskirnoj uniformi, ušlo kameri u kadar, kada se taj kadar našao u filmu koji je dokumentirao pad Vukovara, kada se iz filma preselio na stranice novina ili na plakate i, na kraju, kada je dospio u srce i na papir njemačke antropologinje? Ili, poslužiti ću se riječima norveškog filozofa Arne Johana Vetlesena kojima je, potaknut "genocidom u Bosni", započeo svoj članak o "nepristranosti i zlu": "Koje je gledište iz kojega je moguće suditi o zlu?" (Vetlesen 1998: 1).

"Tranzicijsko" približavanje Hrvatske zemljama zapadne demokracije ostvarilo se, naime, i u razrješenju mnogih prognaničkih sudbina upravo na način koji je predložila i dobronamjerna kritičnost Ine-Marie Greverus. Istodobno, domaća *stvarnost* sugerira inverziju njezina viđenja pretpostavki za prakticiranje autoriteta u razumijevanju *obične ljudske svakodnevice*, a time i istraživačke kapacitiranosti domaćih znanosti za razumijevanje domaće zbilje. Uime nepredvidenoga "raspleta" nedavno su svjedočili hrvatski, "*tranzicijski*" mediji:

iznova su, sada pod lupom pojačane paske u europskome predvorju i u povodu godišnjice pada Vukovara, ispričali priču o djevojčici koja je njemačku antropologinju orosila suzama suosjećanja:

"Sjeća li se još tko male djevojčice iz kolone smrti u plavom kaputiću, uplakanih očiju i pogleda punog tuge, jada, boli i straha od svakodnevnog gledanja smrti u oči, koju je 18. studenog 1991, te najtužnije godine u Vukovaru, snimila kamera BBC-jeva novinara?"

Slika te male Vukovarke, koja je tog dana obišla svijet, više mu je od bilo kakvih diplomatskih priča i uvjeravanja o srpskoj okrutnosti na hrvatskom tlu, pokazala što se tih mjeseci zbivalo u Vukovaru (...).

Nekoliko godina poslije novinari su pronašli tu djevojčicu, otkrili da se zove Željka Jurić, napisali priče o njezinu životu u progonstvu, obnovi njezine obiteljske kuće u vukovarskom naselju... Pisali su o njoj uoči gotovo svake godišnjice, a priče su nalikovale jedna na drugu (...).

Sve donedavna, otkako se vratila u Vukovar, Željka je imala problema s Vukovarcem koji je 'oslobađao taj grad od ustaša'. Pratio ju je, prilazio joj u Vinkovcima i Vukovaru te prijetio (...). Posljednjih mjeseci prijatiji nema jer mu je policija za petama (...). 'Otkako živim u Vukovaru (...) u mene kao da ulazi neki nemir. Ne mogu jesti, piti, spavati, pred očima su mi slike užasa?', kaže Željka" (*Večernji list* 14. studenog 2005: 30 i 43).

Može li, na kraju, kritička znanost o kulturi, sada suočena s potvrdoma koje iznevjeruju njezine principe, ponuditi novi odgovor, koji će "ljudskome rodu [i učiniti] dobro", može li "otkriti i raskrinkati nepravdu gdje god se ona pojavila"? Jer, ako su razgovori hrvatskih etnologa s prognanicima i potom objavljene prognaničke priče pripomogli u tome da "pojedinačne sudbine" postanu "izgubljenim životima" koji će "svjedočiti za – ili protiv – nacionalne povijesti" (Greverus 1996: 280-281), ako je dakle riječ o tadašnjoj "političkoj instrumentalizaciji izbjeglih i prognanih ljudi kao 'profesionalnih žrtvi' u cilju izgradnje lika 'nacije žrtve'", koja je učinila da "izbjeglica (...) izgradi svoj identitet na svojoj žrtvi", pa tako i "ostane žrtvom" (Bowman, prema Greverus 1996: 281), onda iz ove priče, kao jed-

nako prihvatljiva, proizlazi tvrdnja da su razgovori stranih etnologa/antropologa s prognanicima i izbjeglicama, a i potom objavljeni radovi koji ih promišljaju, pripomogli u tomu da se Željka vrati u Vukovar, da se tamo suoči s problemima, "s Vukovarcem koji je 'oslobađao grad od ustaša'", i da, sve otkako živi u Vukovaru, ne može jesti, piti, spavati, a pred očima su joj slike užasa.

U oba slučaja, nema u to sumnje, riječ je o "nepravdi, ugnjetavanju i zlu". Problem je, dakle, u nastojanju da se prepoznaju nepravda, ugnjetavanje i zlo, kada ono ishodi iz apriornih ocjena o političkoideološkoj kvaliteti okružja u koje se situira istraživanje. Znanstvenički autoritet što ga je, i prije prvog istraživačkog koraka, "blagoslovilo" znanje o tomu što je *dobro*, a što *zlo*, ne samo što progovara u ime jedne i k tome parcijalne istine, nego staje na put stvarnome prakticiranju kritičke znanosti o kulturi koja bi imala prepoznati stranu pravednika, stati na nju, "hrabro izložiti istinu" i "djelovati u smjeru te istine". Iz toga proizlazi da nema druge nego se vratiti mnogo zahtjevnijoj proceduri, koja neće ignorirati "neprikladnu" građu da bi se prilagodila najcitiranijim kriterijima dominantnoga znanja ili pak uputama što proizlaze iz vlastitog kontekstualnog autizma. Ovdje odabir metodologije nije od odlučujuće važnosti. Kritička kvaliteta i "istinitost" ne proizlaze iz kvalitete uzorka, niti iz autoriteta koji je postao autoritaran, nego iz stvarnoga razumijevanja "terena", pa i njegovih "iznenađujućih" očitovanja, a potom i iz odluke da se uđe u dijalog s drugim teorijama, konceptima i uvidima.

LITERATURA

- Abu-Lughod, Lila. 1991. "Writing Against Culture". U *Recapturing Anthropology*. Richard G. Fox, ur. Santa Fe: School of American Research Press, 37-62.
- Afrić, Vjekoslav. 1986. "Socijalizam i masovna kultura". U Čolić i drugi: *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 5-17.
- Ahearne, Jeremy. 2004. *Between Cultural Theory and Policy: The Cultural Policy Thinking of Pierre Bourdieu, Michel de Certeau and Régis Debray*. Centre for Cultural Policy Studies, University of Warwick, Research Papers 7. Na: http://www2.warwick.ac.uk/fac/arts/theatre_s/cp/publications/centrepubs/ccpsresearchpaper7.pdf [15. ožujka 2005].
- Ang, Ian. 2003. "Kulturalni studiji, recepcija medija i transnacionalni medijski sistem". *Razlika/Difference* 3-4. Na: <http://www.razlika-difference.com/Razlika%2034/RD3-Ien%20Ang.pdf> [7. siječnja 2006].
- Appadurai, Arjun. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Askew, Kelly i Richard R. Wilk, ur. 2002. *The Anthropology of Media. A Reader*. Malden i Oxford: Blackwell Publishers.
- Banjeglav, Mirko. 1975. "Suvremeni 'opijum za narod'". *Kulturni život* 6. Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije, 402-405.
- Baudrillard, Jean. 2001. *Simulacija i zbilja*. Zagreb: Jesenski i Turk.

- Baudrillard, Jean. "No Reprieve For Sarajevo". Na: <http://www.uta.edu/english/apt/collab/texts/reprieve.html> [18. veljače 2005].
- Bausinger, Herman. 2002 [1971]. *Etnologija. Od proučavanja stari-
ne do kulturologije*. Beograd: XX vek.
- Beker, Miroslav. 1961. "George Orwell (1903-1950) i kriza građan-
skog liberalizma". *Naše teme* 1. Zagreb: Centralni komitet Na-
rodne omladine Hrvatske, 71-84.
- Bilandžić, Dušan. 1987. "Pet važnih koraka". *Start* 481: 44-47.
- Bilandžić, Dušan. 1999. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden
marketing.
- Bitušiková, Alexandra. 2002. "Anthropology as a Taboo: A Few
Comments on Anthropology in Slovakia". U *A Post-Communist
Millenium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in
Central and Eastern Europe*. Peter Skalník, ur. Praha: Set Out,
141-146.
- Bošković, Aleksandar. 2005. "Distinguishing 'self' and 'other'. An-
thropology and national identity in former Yugoslavia". *Anthro-
pology Today* 21/2: 8-13.
- Božović, Ratko. 1969. "Na marginama masovne kulture". *Naše teme*
8, Zagreb: Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske:
1364-1376.
- Broz, Josip. 1959. *Josip Broz Tito. Govori i članci*. Knj. IV. Zagreb:
Naprijed.
- Bulajić, Veljko. 1984. "Provincijalizam zatvara vidike". *Naše teme* 7-
-8, Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir
Bakarić": 1108-1114.
- Chomsky, Noam. 2002. *Mediji, propaganda i sistem*. Zagreb: Čvo-
rak.

- Clifford, James i George Marcus. 1986. *Writing culture: The poetics and politics of ethnography*. Berkeley: University of California Press.
- Coman, Mihai. 2005. "Media Anthropology: An Overview". Na: http://www.media-anthropology.net/coman_maoverview.pdf [11. siječnja 2005].
- Criticus* [kolumna]. 1961. "Listak iz senzacionalističke serije". *Telegram* 44 (24. veljače), Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske: 2.
- Curran, James i Jean Seaton. 1997. *Power Without Responsibility (The Press and Broadcasting in Britain)*. London - New York: Routledge.
- Cushman, Thomas. 2004. "Anthropology and Genocide in the Balkans: An Analysis of Conceptual Practices of Power". *Anthropological Theory* 4/1: 5-28.
- Cushman, Thomas. 2005. "Response to Hayden and Denich". *Anthropological Theory* 5/4: 559-564.
- Čale Feldman, Lada, Ines Prica i Reana Senjković, ur. 1993. *Fear, Death and Resistance (An Ethnography of War: Croatia 1991-1992)*. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research - Matrix Croatica - X-Press, Zagreb.
- Čale Feldman, Lada, Ines Prica i Reana Senjković. 1992. "Poetika otpora". *Narodna umjetnost* 29: 45-105.
- Čolić, Snježana i drugi. 1986. *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Čolić, Snježana. 1986. "Nekoliko napomena o masovnoj kulturi, trivijalnoj književnosti i ljubavnim romanima". U Čolić i drugi: *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih ro-*

mana i stripova. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 18-24.

Čolić, Snježana. 1986. "Nekoliko napomena o stripu". U Čolić i drugi: *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 101-108.

Čolić, Snježana. 1986. "Neka obilježja stripova obzirom na žanr". U Čolić i drugi: *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 164-182.

Dacey, John i Maureen Kenny. 1994. *Adolescent Development*. Madison - Dubuque: Brown & Benchmark Publishers.

D'Andrade, Roy. 1995. "Moral Models in Anthropology". *Current Anthropology* 36/3: 399-408.

De Certeau. 1998. "The Practice of Everyday Life". U *Cultural Theory and Popular Culture. A Reader*. John Storey, ur. Essex: Pearson, 483-494.

Denich, Bette. 2005. "Debate or defamation? Comment on the publication of Cushman's 'Anthropology and Genocide in the Balkans'". *Anthropological Theory* 5/4: 555-558.

Downing, John D. H. 1997. "Cultural Studies, Communication and Change: Eastern Europe to the Urals". U *Cultural Studies in Question*. Marjorie Ferguson i Peter Golding, ur. London - New Delhi: Sage, 187-204.

Drakulić, Slavenka. 1987. "Smrtni grijesi feminizma. Dečki se zatravaju". U *Žena i društvo. Kultiviranje dijaloga*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 173-181. [Biblioteka revije za sociologiju 4]

- "*Drug Tito o kultur*"i. Izvadci iz govora Josipa Broza. *Kulturni život* 1963/1-2. Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije, 1-18.
- "*Društvena uloga i odgovornost štampe*". Rasprava na poticaj uredništva časopisa. *Naše teme* 1965/11, Zagreb: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske: 1623-1668.
- Duda, Dean. 2002. *Kulturalni studiji. Ishodišta i problemi*. Zagreb: AGM.
- Duda, Dean, ur. 2006. *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Zagreb: Disput.
- Duda, Igor. 2005. "Tehnika narodu! Trajna dobra, potrošnja i slobodno vrijeme u socijalističkoj Hrvatskoj". *Časopis za suvremenu povijest* 2: 371-392.
- Džebić, Branka i Željko Garmaz. 2000. "Hadžić: Čak je i *Večernjak* jaje *Vjesnikove* zlatne koke!". Na: <http://www.vjesnik.hr/razno/Vjesnik60/Default.asp?c=11> [2. lipnja 2006].
- Đurica, Branko. 1975. "Radio-televizijske revije nisu zabavna štampa". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 399-402.
- Eagleton, Terry. 2003. "Reach-Me-Down Romantic". *London Review of Books* 25/12. http://lrb.verioovps.co.uk/v25/n12/eagl01_.html [7. lipnja 2006].
- Eco, Umberto. 1980 [1965]. "Towards a Semiotic Inquiry into the Television Message". U *Communication Studies*. John Corner i Jeremy Hawthorne, ur. London: Edward Arnold, 131-149.
- Einstein, Albert. 1949. "Why Socialism?". *Monthly Review* 50/1. Na: <http://www.monthlyreview.org/598einst.htm> [27. siječnja 2007].

- Enzensberger, Hans Magnus. 2000. "Constituents of a Theory of the Media". U *Media Studies. A Reader*. Paul Marris i Sue Thornham, ur. New York: New York University Press, 68-91.
- Ferguson, Marjorie i Peter Golding, ur. 1997. *Cultural Studies in Question*. London - New Delhi: Sage.
- Ferguson, Marjorie i Peter Golding. 1997. "Cultural Studies and Changing Times: An Introduction". U *Cultural Studies in Question*. Marjorie Ferguson i Peter Golding, ur. London - New Delhi: Sage, xiii-xxvii.
- Friedman, Georges i William J. Harrison. 1960. "Re-Evaluation of Modern Societies". *Diogenes* 8, London - New Delhi: Sage: 56-67.
- Gagro, Božidar. 1975. "Predugo odgađamo raspravu o masovnoj kulturi u socijalističkom društvu". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 331-334.
- Gagro, Božidar. 1976. "Savez komunista i sredstva javnog i masovnog komuniciranja". *Naše teme* 6, Zagreb: Centar CK SKH za idejni i teorijski rad: 1083-1090.
- Garmaz, Željko. 2000a. "Poslijeratne Vjesnikove lude godine". Na: <http://www.vjesnik.hr/razno/Vjesnik60/Default.asp?c=6> [8. prosinca 2005].
- Garmaz, Željko. 2000b. "Novak: Vjesnik sam od partijskog pretvorio u nacionalno glasilo". Na: <http://www.vjesnik.hr/razno/Vjesnik60/Default.asp?c=7> [8. prosinca 2005].
- Garmaz, Željko. 2000 c. "Okretanje tržištu donijelo je 'Vjesniku' nakladu od 100.000!". Na: <http://www.vjesnik.hr/razno/Vjesnik60/Default.asp?c=8> [8. prosinca 2005].
- Geană, Georgiță. 2002. "Anthropology's Long Journey to Professionalisation: Some Problems With Cultural Anthropology in Ro-

- mania". U *A Post-Communist Millenium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe*. Peter Skalník, ur. Praha: Set Out, 99-113.
- Gilligan, Carol. 1982. *In a Different Voice. Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge - London: Harvard University Press.
- Ginsburg, Faye, Lila Abu-Lughod i Brian Larkin, ur. 2002. *Media Worlds: Anthropology in a New Terrain*. Berkely: University of California Press.
- Gitlin, Todd. 1997. "The Anti-political Populism of Cultural Studies". U *Cultural Studies in Question*. Marjorie Ferguson i Peter Golding, ur. London - New Delhi: Sage, 25-38.
- Goja, Jadranka. 1986. "Trivijalna književnost i strukturalne komponente ljubavnih romana. U Čolić i drugi: *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 62-88.
- Grabarić, Vjekoslav. 1963. "Metode za istraživanje štampe postoje, ali...". *Telegram* 146 (8. veljače), Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske: 3.
- Grabarić, Vjekoslav. 1964. "Istraživanje štampe kao imperativ suvremenog novinarstva". *Naše teme* 5, Zagreb: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske: 641-651.
- Grabarić, Vjekoslav. 1965. "Čitaoci kao aktivni sudionici procesa saopćavanja". *Naše teme* 1, Zagreb: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske: 65-75.
- Gray, Ann. 1992. *Video Playtime. The gendering of a leisure technology*. London: Routledge.

- Grdešić, Maša. 2004. "Budi vedra, budi smjela: teorijski i aktivistički diskurz hrvatskoga *Cosmopolitana*". *Quorum* 2, Zagreb: Naklada MD: 182-209.
- Greverus, Ina-Maria. 1996. "Rethinking and Rewriting the Experience of a Conference on 'War, Exile, Everyday Life'". U *War, Exile, Everyday Life. Cultural Perspectives*. Renata Jambrešić Kirin i Maja Povrzanović, ur. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research, 279-286.
- Hadžagić, Muzafer. 1975. "Zabavni tekstovi u večernjoj informativno-političkoj štampi". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 335-342.
- Hall, Stuart. 1958. "Inside the Whale Again?". *Universities & Left Review* 4. London: 14-15.
- Hall, Stuart. 1959. "Politics of Adolescence?". *Universities & Left Review* 6. London: 2-4.
- Hall, Stuart, Dorothy Hobson, Andrew Lowe i Paul Willis, ur. 1980. *Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972-79*. London: Hutchinson.
- Hall, Stuart. 1987a. "In praise of the peculiar". *Marxism Today*, travanj. London: Communist Party: vi-vii.
- Hall, Stuart. 1987b. "Gramsci and Us". *Marxism Today*, lipanj. London: Communist Party: 16-21.
- Hall, Stuart. 2003 [1973]. "Kodiranje i dekodiranje u televizijskom diskursu". *Hrvatski filmski ljetopis* 36. Zagreb: Hrvatski filmski savez, 169-174.
- Hall, Stuart. 2003. "Bilješke uz dekonstruiranje 'popularnog', K. Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju I/2, Zagreb: Klub studenata komparativne književnosti "K" Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu: 7-14.

- Hall, Stuart. 2006. "Kulturalni studiji i njihovo teorijsko naslijeđe". U *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Dean Duda, ur. Zagreb: Disput, 109-123.
- Hartley, John. 1991. "Popular Reality: A (Hair)Brush with Cultural Studies". *Continuum: The Australian Journal of Media & Culture* 4/2. London: Carfax Publishing, Taylor & Francis Group: 4-18. Na: <http://wwwmcc.murdoch.edu.au/ReadingRoom/4.2/Hartley.html> [14. prosinca 2005].
- Hayden, Robert M. 2005. "Inaccurate data, spurious issues and editorial failure in Cushman's 'Anthropology and Genocide in the Balkans'". *Anthropological Theory* 5/4, London: Sage: 545-554.
- Hermes, Joke. 2000. "On irritation, texts and men. Feminist audience studies and cultural citizenship". *International Journal of Cultural Studies* 3/3. London: Sage: 351-367.
- Hitchens, Christopher. 1999. "George Orwell and Raymond Williams". *Critical Quarterly* 41/3. Oxford: Blackwell Publishing: 3-22.
- Hoggart, Richard. 1959. *The Uses of Literacy. Aspects of Working-Class Life, with Special References to Publications and Entertainments*. London: Chatto and Windus.
- Horvat-Pintarić, Vera. 1979. *Od kiča do vječnosti*. Zagreb: Centar društvenih djelatnosti Saveza socijalističke omladine Hrvatske.
- Horvat-Pintarić, Vera. 1991. "Krvavi koncert na hrvatskim bojištima". *Globus*, Zagreb, 20. prosinca: 59 i 61.
- Hymes, Dell, ur. 1974 [1969]. *Reinventing Anthropology*. New York: Vintage Books.

- Hymes, Dell. 1974 [1969]. "The Use of Anthropology: Critical, Political, Personal". U *Reinventing Anthropology*. Dell Hymes, ur. New York: Vintage Books, 3-98.
- "*Idejni problemi jugoslavenkog novinarstva. Konferencija Saveza novinara Jugoslavije*". Izlaganja sudionika. *Kulturni život* 1963/3-4. Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 376-425.
- Ile, Eduard. 1963. "Uvodno izlaganje (na proširenom plenumu Kulturno-prosvetne zajednice Srbije)". *Kulturni život* 5, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 609-614.
- Ilić, Miloš. 1967. "'Duh vremena' – moderna sfinga kulture". Predgovor. U Edgar Morin: *Duh vremena*. Beograd: Kultura, 5-34.
- Ilić, Miloš. 1974. *Sociologija kulture i umetnosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Inglis, Fred. 1997. *Teorija medija*. Zagreb: AGM - Barbat.
- Jamnik, Franc. 1963. "Deformacije u kulturi su posledica ostataka birokratizma u nas". *Kulturni život* 3-4, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 303-305.
- Jilek, Miroslav. 1986. "Ciljevi i metodologija analize sadržaja ljubavnih romana". U Čolić i drugi: *Prilozi izučavanju masovne kulture – analiza sadržaja ljubavnih romana i stripova*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 25-35.
- Kališnik, Štefan. 1975. "Serijski 'Dr' romani". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 373-380.
- Kandert, Josef. 2002. "The 'Czech School' in Social Anthropology". U *A Post-Communist Millenium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe*: Peter Skalník, ur. Praha: Set Out, 43-48.

- Katić, Vladimir. 1975. "Porez ukida a ne usmerava list". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 394.
- Kellner, Douglas. 1989. "Baudrillard: A New McLuhan?". Na: <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell26.htm> [4. studenog 2005].
- Kellner, Douglas. 1990. "From 1984 to One-Dimensional Man: Critical Reflections on Orwell and Marcuse". Na: <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/from1984toonedimensional.pdf> i na: <http://www.uta.edu/huma/illuminations/kell13.htm> [23. lipnja 2006].
- Kellner, Douglas. 1995. *Media Culture*. London - New York: Routledge.
- Kellner, Douglas. 1997. "The Frankfurt School and British Cultural Studies: The Missed Articulation". Na: <http://www.iresist.org/pdf-files/frankfurtschoolbritishculturalstudies.pdf>, na: <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/Illumina%20Folder/kell16.htm> i na: <http://www.gseis.ucla.edu/faculty/kellner/essays/frankfurtschoolbritishculturalstudies.pdf> [15. rujna 2006].
- Kellner, Douglas. "Intellectuals, the New Public Spheres, and Techno-Politics". Na: <http://www.gseis.ucla.edu/courses/ed253a/newDK/intell.htm>, bez datacije i paginacije [22. prosinca 2005].
- Kempers, Frans. 1967. "Freedom of Information and Criticism in Yugoslavia: 2. Press Freedom and its Limitations". *International Communication Gazette* 13. London: Sage: 317-336.
- Kłoskowska, Antonina. 1964. "Mass Culture in Poland". *The Polish Sociological Bulletin* 2. Warszawa: Polish Sociological Association: 106-115.

- Knežević, Đurđa. 2004. "Kraj ili novi početak? Feminizam od šezdesetih do danas u Jugoslaviji/Hrvatskoj". U *Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest*. Andrea Feldman, ur. Zagreb: Ženska infoteka, 247-260.
- Koritnik, Mladen. 1961. "Što čitaju naša djeca?". *Telegram* 85 (8. prosinca), Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske: 1.
- Kornai, János. 2000. "What the Change of System From Socialism to Capitalism Does and Does Not Mean". *Journal of Economic Perspectives* 14: 27-42.
- Krešić, Ljubinka. 1975. "Specijalizovana zabavna štampa namenjena ženama". *Kulturni život* 6. Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 350-353.
- "*Kulturni trenutak i stanje duhova*". Prilozi s rasprave. 1979. *Naše teme* 11. Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad: 1956-1999.
- Kürti, László. 2002. "Hungarian Ethnography and Anthropology: Some Questions and Some Answers About Disciplines and Identities". U *A Post-Communist Millenium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe*. Peter Skalník, ur. Praha: Set Out, 75-86.
- Kuvačić, Ivan. 1969. "Nekoliko misli kao prilog diskusiji o manipulaciji i kulturi". *Naše teme* 8. Zagreb: Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske: 1412-1420.
- Lazarević, Raša. 1963. "Povećanje cene zabavnih romana neće povećati plasman dobre knjige". *Kulturni život* 5. Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 625-626.
- Leandrov, Igor. 1964. "Sredstva masovnog komuniciranja i javno mnjenje". *Naše teme* 5. Zagreb: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske: 627-640.

- Leksikon YU-mitologije*. Na: <http://www.leksikon-yu-mitologije.net/>.
- Lodge, David. 2007. "Richard Hoggart: A personal appreciation". *International Journal of Cultural Studies* 10/1: 29-37.
- Luncer, Vilko. 1975. "Zabluda je da se zarađuje na zabavnim i roto izdanjima". *Kulturni život* 6. Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 398-399.
- MacCarty, Mary. 1969. "The Writing on the Wall". *The New York Review of Books*, 30. siječnja. [http://home.planet.nl/~cboe00905/OrwellNYre view300169.html](http://home.planet.nl/~cboe00905/OrwellNYre%20view300169.html) [21. veljače 2006].
- Macdonald, Dwight. 1953. "A Theory of Mass Culture". *Diogenes* 1/1: 1-17.
- Majdak, Zvonimir. 1961. "Psihologija bulevarske štampe". *Telegram* 52 (21. travnja). Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske: 8.
- Majstorović, Stevan. 1969. "Masovna kultura i koncept demokratske zajednice". *Naše teme* 8. Zagreb: Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske: 1319-1327.
- Mance, Grozdana. 1979. "Predgovor: O istraživanju proizvoda masovne kulture". U Gruda Špicer: *Čitaoci Vjesnikovih romana i stripova*. Zagreb: Vjesnik, 1-5.
- Mandić, Igor. 1975. "Kulturna politika jednog društva vodi se kroz masovne medije". *Kulturni život* 6. Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 395-397.
- Marcus, George E. i Michael M. J. Fischer. 2003 [1986]. *Antropologija kao kritika kulture*. Eksperimentalni trenutak u humanističkim znanostima. Zagreb: Naklada Breza.
- Marris, Paul i Sue Thornham, ur. 2000. *Media Studies. A Reader*. New York: New York University Press.

Martinić, Tena. 1970. "Kultura i 'slobodno vrijeme' u samoupravljajčkom socijalizmu". *Kulturni radnik* 2. Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske: 27-35.

"Masovne komunikacije". Temat. *Naše teme* 1964/5. Zagreb: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske: 589-768.

McCracken, Ellen. 1993. *Decoding Women's Magazines From Mademoiselle to Ms.* New York - London: St. Martin's Press - Macmillan.

McEachern, Charmaine. 1998. "A mutual interest? Ethnography in anthropology and cultural studies". *Australian Journal of Anthropology* 9/3. Sydney: Australian Anthropological Society: 251-260. Na: http://www.findarticles.com/p/articles/mi_m2472/is_3_9/ai_53972703/print [21. veljače 2006].

McGuigan, Jim. 1997. "Cultural Populism Revisited". U *Cultural Studies in Question*. M. Ferguson i P. Golding, ur. London - New Delhi: Sage, 138-154.

McNair, Brian. 1995. *An Introduction to Political Communication*. London - New York: Routledge.

McQuail, Denis. 1991. *Mass Communication Theory (An Introduction)*. London - Newbury Park - Beverly Hills - New Delhi: Sage.

McRobbie, Angela. 1991. *Feminism and Youth Culture. From "Jackie" to "Just Seventeen"*. London: MacMillan.

McRobbie, Angela. 1991 [1978]. "Jackie Magazine: Romantic Individualism and the Teenage Girl". U Angela McRobbie: *Feminism and Youth Culture. From "Jackie" to "Just Seventeen"*. London: MacMillan, 81-134.

McRobbie, Angela. 1991. "Jackie and Just Seventeen: Girls' Comics and Magazines in the 1980s". U Angela McRobbie: *Feminism*

- and Youth Culture. From "Jackie" to "Just Seventeen". London: MacMillan, 135-188.
- McRobbie, Angela. 2006 [1994]. "Zašuti i pleši: kultura mladih i mijene modusa ženskosti". U Dean Duda: *Politika teorije. Zbornik rasprava iz kulturalnih studija*. Zagreb: Disput, 181-202.
- Melikishvili, Lia. 2002. "Ethnography or Ethnology? The Problem of Branch in the Post-Soviet Georgia". U *A Post-Communist Millenium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe*. Peter Skalník, ur. Praha: Set Out, 67-73.
- Milankov, Momčilo. 1975. "Kriminalistički i ljubavni roman u roto-seriji". *Kulturni život* 6. Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 356-361.
- Milošević, Mitar. 1963. "Kriminalni romani izdaju se zbog velikih zarada". *Kulturni život* 5, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 626-628.
- Mirić, Milorad. 1961. "Omladina i kulturno-zabavni život". *Naše teme* 4, Zagreb: Centralni komitet Narodne omladine Hrvatske: 494-507.
- Mirković, Vojko. 2003. "Urednici – potrošna roba". *Slobodna Dalmacija*. Split: Slobodna Dalmacija. Na: <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20030614/feljton01.asp#> [11. travnja 2007].
- Mond, Georges. 1974. "Press Concentration in Socialist Countries". *International Communication Gazette* 20/3. London: Sage: 145-161.
- Morin, Edgar. 1967. *Duh vremena*. Beograd: Kultura.
- Natrajan Balmurli i Radhika Parameswaran. 1997. "Contesting the Politics of Ethnography: Towards an Alternative Knowledge

Production". *Journal of Communication Inquiry* 21/1. London: Sage: 27-59.

Naumović, Slobodan. 1999. "Identity Creator in Identity Crisis: Reflections on the Politics of Serbian Ethnology". *Anthropological Journal on European Cultures* 8/2. Münster: LIT Verlag: 39-128.

Novak, Božidar, ur. 1964. *Suvremeno novinarstvo*. Zagreb: Stvarnost.

"*Omladina i kultura*". Tematski izvještaj sa Sedmog kongresa Narodne omladine Jugoslavije. *Kulturni život* 1-2, 1963, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 19-43.

Ong, Aihwa. 1995. "Objectivity and Militancy: A Debate". Komentar. *Current Anthropology* 36/3: 428-430.

Orwell, George. 1988 [1939/1940]. "Boys' Weeklies". U *Inside the Whale (and other essays)*. London: Penguin Books, 175-203.

Peratoner, Ervin. 1973. "Funkcija, mjesto i moć masovnih sredstava informiranja i komuniciranja u društvenom životu Hrvatske". *Naše teme* 12, Zagreb: Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske: 2005-2041.

Perišić, Miodrag. 1975. "Strip sa tematikom iz Narodnooslobodilačke borbe". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 364-372.

Pešić-Golubović, Zaga. 1969. "Socijalna osnova i antropološke implikacije 'masovne kulture'". *Naše teme* 8, Zagreb: Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske: 1287-1316.

Petak, Antun. 1975a. "Zabavna štampa – činilac masovne kulture". *Naše teme* 10-11, Zagreb: Republička konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske: 1501-1604.

- Petak, Antun. 1975b. "Socio-kulturni aspekti zabavne štampe". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 413-437.
- Petković, Aleksandar. 1964. "Novinarstvo i pravo". U *Suvremeno novinarstvo*. Božidar Novak, ur. Zagreb: Stvarnost, 37-45.
- Petrović, Aleksandar Saša. 1975. "Radio-televizijske revije". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 343-345.
- Petrović, Svetozar. 1961. "Neophodnost razgovora o kulturi". *Naše teme* 10, Zagreb: Centralni komitet Narodne omladine Hrvatske: 1393-1399.
- Petrović, Želimir. 1963. "Kulturno stvaralaštvo i kulturna politika". *Kulturni život* 1-2, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 26-28.
- Popović, Gordana, Dragoljub Gavarić i Dušan Latković. 1975. "Uticaj poreske politike na izdavačku delatnost u oblasti zabavno-revijalne i roto štampe". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 405-413.
- Posilović, Antonija. 1975. "Analiza štampe djeci namijenjene i djeci ponudene". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 380-387.
- Prica, Ines. 2001. *Mala europska etnologija*. Zagreb: Golden marketing.
- Prica, Ines. 2004. "Žene obavljaju muški posao: rod i autoritet u hrvatskoj etnologiji". U *Između roda i naroda*. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku - Centar za ženske studije, 33-48.

- Prica, Ines. 2004b. "Na tlu trivijalnog: Pismo iz tranzicije". *Narodna umjetnost* 41/2. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku: 141-156.
- Prica, Ines. 2004c. "Nasljeđe jugoslavenskih etnologija i suvremeno istraživanje postsocijalizma". *Traditiones. Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje in Glasbenonarodnopsnega Inštituta ZRC SAZU* 33/1: 19-35.
- Prica, Ines. *Postsocijalizam protumačen roditeljima*. [u tisku]
- Radway, Janice. 2006. "Pisanje Čitanja romance". *Studentski časopis za književnost, književnu i kulturalnu teoriju K* 3: 19-46.
- Rigby, Brian. 1997. "The notion of 'the anthropological' in Morin's cultural analysis". *French Cultural Studies* 8. London: Sage: 333-340.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1972. "O transformacijama tradicionalne kulture". *Kulturni radnik* 5. Zagreb: Savez kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske: 39-51.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1988. *Etnologija naše svakodnevce*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1992. "Etnologija socijalizma i poslije". *Etnološka tribina* 15. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo: 81-90.
- Russell, Lorna, ur. 2005. *The Best of Jackie. The best thing for girls – next to boys*. London: Prion.
- Sabljak, Tomislav. 1975. "Erotika između kulture i konjunktura". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvjetnih organizacija Jugoslavije: 345-349.

- Said, Edward. 2003. "Orientalism 25 Years Later". *CounterPunch*. Petrolia: CounterPunch. Na: <http://www.counterpunch.org/said/08052003.html>, bez paginacije [23. studenog 2005].
- Salečić, Ivan. 1984. "Previdi marksističke kulturne kritike". *Naše teme* 7-8, Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir Bakarić": 1176-1178.
- Sárkány, Mihály. 2002. "Cultural and Social Anthropology in Central and Eastern Europe". U *Three Social Science Discipline sin Central and Eastern Europe: Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989-2001)*. M. Kaase, V. Sparschuh i A. Wenninger, ur. Berlin - Budimpešta: Social Science Information Centre (IZ) - Collegium Budapest, 558-566. I na: <http://www.cee-socialscience.net/archive/anthropology/article1.html>, bez paginacije [27. prosinca 2005].
- Scheper-Hughes, Nancy. 1995. "The Primacy of the Ethical: Propositions for a Militant Anthropology". *Current Anthropology* 36/3. Chicago: University of Chicago Press: 409-420.
- Seiter, E., H. Botchers, G. Kreutzner i E. Warth. 1991. "'Don't treat us like we're so stupid and naïve'. Towards an ethnography of soap opera viewers". U *Remote Control: Television, Audiences and Cultural Power*. E. Seiter et al., ur. London: Routledge, 223-247.
- Sergejev, Dimitrije. 1969. "Masovna kultura – manifestacija i dilema progresa". *Naše teme* 8, Zagreb: Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske: 1353-1363.
- Simić, Mima. 2003. "Teen i kreacija ženskog identiteta". *K* 2, Zagreb: Filozofski fakultet: 22-48.
- Simović, Živomir. 1961. "Smrt s korica vreba...". *Telegram* 76 (6. listopada), Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske: 2.

- "*Sindikati o kulturi*". Izlaganja sudionika plenarnog sastanka Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije. 1963. *Kulturni život* 3-4, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 277-313.
- Sinković, Marijan. 1961. "Krhke su filmske ambicije". *Telegram* 57 (26. svibnja), Zagreb: Prosvjetni sabor Hrvatske: 10.
- Skalnić, Peter, ur. 2002. *A Post-Communist Millenium: The Struggles for Sociocultural Anthropology in Central and Eastern Europe*. Prague Studies in Sociocultural Anthropology 2. Praha: Set Out.
- Smole, Jože. 1963. "Idejni problemi jugoslavenskog novinarstva". *Kulturni život* 3-4, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 376-387.
- Sontag, Susan. 2005 [2003]. *Prizori tudeg stradanja*. Zagreb: Algoritam.
- Storey, John, ur. 1998. *Cultural Theory and Popular Culture. A Reader*. Essex: Pearson.
- Strinati, Dominic. 1995. *An Introduction to Theories of Popular Culture*. London - New York: Routledge.
- Sutlić, Vanja. 1984. "Dijagnoza vlastitih slabosti". *Naše teme* 7-8, Zagreb: Centar CK SKH za idejno-teorijski rad "Vladimir Bakarić": 1139-1142.
- Špicar, Gruda. 1979. *Čitaoci Vjesnikovih romana i stripova*. Zagreb: Vjesnik.
- Špicar, Gruda. 1980. *Djeca i novine*. Zagreb: Vjesnik.
- Špicar, Gruda. 1990. *Tina: 1971-1976*. Zagreb: Vjesnik.
- Šuvar, Stipe. 1969. "Masovna kultura kao način života". *Naše teme* 8, Zagreb: Republička konferencija Saveza omladine Hrvatske: 1338-1352.

- Šušar, Stipe. 1975. "Nedostaje socijalistički koncept zabavnog štiva". *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 329-331.
- Šušar, Stipe. 1980. *Politika i kultura*. Zagreb: Globus.
- Šušar, Stipe. 1980 [1972]. "Kulturna fronta i partijska politika". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 9-22.
- Šušar, Stipe. 1980 [1973]. "Kultura u samoupravljanju". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 35-46.
- Šušar, Stipe. 1980 [1973]. "Za otvoreni dijalog". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 47-64.
- Šušar, Stipe. 1980 [1974]. "Društveni uvjeti stvaralaštva". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 65-70.
- Šušar, Stipe. 1980 [1974]. "Kulturna politika našeg komunističkog pokreta". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 94-106.
- Šušar, Stipe. 1980 [1975]. "Kulturna politika i pravo stanje stvari". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 107-121.
- Šušar, Stipe. 1980 [1974-1975]. "Obračun sa svijetom starih ideja". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 122-138.
- Šušar, Stipe. 1980 [1975-1976]. "Kulturna politika: vizije i stvarnost". U Stipe Šušar: *Politika i kultura*. Zagreb: Globus, 139-160.
- Šušar, Stipe. 1986. *Svijet obmana*. Zagreb: August Cesarec.
- Šušar, Stipe. 1986 [1961]. "Svijet obmana". U Stipe Šušar: *Svijet obmana*. Zagreb: August Cesarec, 11-23.
- Šušar, Stipe. 1986 [1968]. "Marginalija o 'novoj ljevici'". U Stipe Šušar: *Svijet obmana*. Zagreb: August Cesarec, 227-230.

- Thomas, Sari. 1997. "Dominance and Ideology in Culture and Cultural Studies". U *Cultural Studies in Question*. M. Ferguson i P. Golding, ur. London - New Delhi: Sage, 74-85.
- Tkalec, Dragutin. 1972. *Porez na promet robe i usluga u 1972*. Zagreb: Informator.
- Todorović-Uzelac, Neda. 1987. *Ženska štampa i kultura ženstvenosti*. Beograd: Naučna knjiga.
- Tomanović, Velimir. 1974. "Socijalni položaj i slobodno vreme mladih". *Kultura* 27, Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka: 136-150.
- Turner, Graeme. 2003. *British Cultural Studies. An introduction*. London - New York: Routledge.
- Van de Port, Mattijs. 1999. "It Takes a Serb to Know a Serb. Uncovering the roots of obstinate otherness in Serbia". *Critique of Anthropology* 19. London: Sage: 7-30.
- Velikonja, Mitja. 2002. "Ex-Home: 'Balkan Culture' in Slovenia after 1991". U *The Balkans in Focus. Cultural Boundaries in Europe*. Sanimir Resic i Barbara Törnquist-Plewa, ur. Lund: Nordic Academic Press, 189-208.
- Velimirović, Danijela. 2006. "Moda, ideologija i politika: Odevanje Jovanke Broz". *Antropologija* 1. Beograd: Centar za etnološka i antropološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: 49-60.
- Verdery, Katherine. 2002. "Anthropology of Socialist Societies". U *Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Neil Smelser i Paul B. Baltes, ur. Amsterdam: Pergamon Press. Na: <http://web.gc.cuny.edu/Anthropology/faculty/INTL-ENC.doc> [18. siječnja 2006].

- Vetlesen, Arne Johan. 1998. "Impartiality and evil. A reconsideration provoked by genocide in Bosnia". *Philosophy and Social Criticism* 24/5. London: Sage: 1-35.
- Vlajić, Đorđe. 1963. "Dotiranje dobre knjige izdavanjem šunda je neprihvatljivo". *Kulturni život* 5, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 616.
- Vukmanović, Svetozar. 1963. "Završna reč (na plenarnom sastanku Centralnog veća Saveza sindikata Jugoslavije)". *Kulturni život* 3-4, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 306-315.
- Wilder, Emilia. 1963. "Social Research in Soviet Bloc Countries". *American Behavioral Scientist* 6/3. London: Sage: 3-4.
- Wilder, Emilia. 1964. "America as Seen by Polish Exchange Scholars". *The Public Opinion Quarterly* 28/2. Oxford: Oxford University Press: 243-256.
- Williams, Raymond. 1957. "The uses of Literacy. Working Class Culture". *Universities & Left Review* 1/2. London - Oxford: Universities & Left Review: 29-32.
- Williams, Raymond. 1979. *Politics and letters: interviews with New Left Review*. London: New Left Books.
- Williams, Raymond. 1984. "Nineteen Eighty Four in 1984". *Marxism Today*, siječanj. London: Communist Party: 12-16.
- Woodhams, Stephen. 2002. "The English observer: Orwell, Englishness and Empire". *Imperium* III. <http://www.imperiumjournal.com/0pages/30004.html> [18. prosinca 2005].
- Yerofeyev, Sergey. 1991. "Youth and the System of Cultural Reproduction: Rethinking the Critique of Mass Culture in the Soviet Union". U *Transitional Agendas: Working papers from the Summer School for Soviet Sociologists*. Jerry Eades i Caroline

Schwaller, ur. Canterbury: The Centre for Social Anthropology and Computing, 137-154.

Yurchak, Alexei. 1997. "The Cynical Reason of Late Socialism: Power, Pretense, and the Anekdot". *Public Culture* 9: 161-188. Na: <http://lucy.ukc.ac.uk/csacpub/russian/yerofeyev.html>. [12. siječnja 2006.]

Yurchak, Alexei. 2005. *Everything Was Forever, Until it Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton: Princeton University Press.

"Zabavna literatura i šund". Tribina na proširenom plenumu Kulturno-prosvetne zajednice Srbije. 1963. *Kulturni život* 5, Beograd: Kulturno-prosvetno veće Jugoslavije: 609-632.

"Zabavna štampa i ostala zabavna literatura". Savjetovanje. 1975. *Kulturni život* 6, Beograd: Zajednica kulturno-prosvetnih organizacija Jugoslavije: 329-437.

Zadrović, Ante. 1961. "Pogled u zabavnu štampu". *Naše teme* 6, Zagreb: Centralni komitet Narodne omladine Hrvatske: 809-820.

Županov, Josip. 1964. "Moderno društvo i masovne komunikacije". *Naše teme* 5. Zagreb: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske: 595-613.

Žvan, Antun. 1969. "Masovna kultura i kulturna potreba". *Naše teme* 8. Zagreb: Centralni komitet Saveza omladine Hrvatske: 1330-1337.

Tina. "Magazin za djevojke" 1-231. Zagreb: Vjesnik.

Žena u borbi. Glasilo Antifašističke fronte žena Hrvatske II. 1945.

Razgovor s Grudom Špicer. IEF CD 824.

Razgovor s Vesnom Lamzom Posavec. IEF CD 825.

Reana Senjković
Izgubljeno u prijenosu: pop iskustvo soc kulture

Nakladnik
Institut za etnologiju i folkloristiku
Zagreb, Šubićeva 42
tel. 01/4596 700
fax 01 4596 709
e-mail: institut@ief.hr

Za nakladnika
Ivan Lozica

Urednici
Ines Prica
Antonija Zaradija Kiš
Tvrtko Zebec

Lektor
Mateo Žagar

Likovno rješenje korica
Pavao Burcar i Emir Kasumagić
(Print-Express)

Računalna priprema
Olgica Tomik

Tisak
tiskara zelina d.d.